Eski Anadolu'da TEOKRATİK Devlet Düzeni

[HİTİT VE URARTU]

VELİ ÜNSAL

BERİKAN YAYINEVİ

Eski Anadolu'da

TEOKRATİK

Devlet Düzeni

(Hitit ve Urartu)

Veli ÜNSAL

Ankara-2013

Eski Anadolu'da

TEOKRATİK

Devlet Düzeni

(Hitit ve Urartu)

Veli ÜNSAL

ISBN

978-975-267-811-8

Genel Yayın Yönetmeni

Cuma AĞCA

Tasarım

Biçer YILDIRIM

Kapak Tasarım

Mehmet FİDANCI

Baskı & Cilt

BERİKAN YAYINEVİ

GMK Bulvarı Bulvar Apt. No: 80/1, Maltepe / ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Faks: (0312) 232 14 99

Desteklerini esirgemeyen
eşim ***Ayla,***
çocuklarım ***Mustafa Mert*** *ve*
Esra İlay'a...

ÖN SÖZ

Hititler ve Urartular, Eski Anadolu'nun en önemli uygarlıklarındandır. Hititler M.Ö. II. binde, Urartular ise M.Ö. I. binde Anadolu'nun siyasal ve kültürel hayatına büyük katkı sağlamışlardır. Herkes tarafından kabul edildiği gibi, her iki uygarlığın kültürel tarihleri zenginliklerle doludur.

Orta Anadolu merkezli kurulan Hitit İmparatorluğu ile Doğu Anadolu merkezli kurulan Urartu Krallığı hakkında bilgi sahibi olduğumuz verilerin çok önemli bir kısmını dini kaynaklar oluşturmaktadır.

Yerli ve yabancı birçok bilim adamı Hitit ve Urartu uygarlıklarının teokratik bir sistemle yönetildiklerini kabul etmektedirler. Hitit ve Urartu uygarlıklarının teokratik devlet yapılarına dair ayrıntılar her iki uygarlığın idare şekillerinde, kralların siyasi faaliyetlerinde ve özellikle dini yapılarında karşımıza çıkar.

Hitit ve Urartu uygarlıklarının dinleri konusunda çalışma yapanların ortak görüşü, her iki krallığında resmi bir devlet dinine sahip oldukları yönündedir. Resmi devlet dininden kast edilen her iki krallığın, devlet tarafından resmen benimsenen ve devletin en üst kademesi tarafından tapınım gören resmi bir panteonuna sahip olmalarıdır. Bu durum her iki uygarlığın krallarının din ve devlet işlerini birlikte yürütmesine ve tüm faaliyetlerini kutsal saydıkları tanrıların istekleri çerçevesinde gerçekleştirmelerine neden olmuştur.

Buradan hareketle teokratik devlet düzenine sahip olan krallıklardan Hititler I. Bölümde, Urartular ise II. Bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

I. Bölümde Hitit siyasi tarihine kısa bir girişten sonra, Hitit devlet teşkilatına, Hitit dinine ve Hitit kral ve kraliçelerinin dini faaliyetlerine yer verilmiş ve Hititlerin devlet düzeninde dinin ne derece etkili olduğu çeşitli örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın II. Bölümünde ise yine aynı plan izlenerek, bu kez Urartu devlet teşkilatı ile Urartu dini arasındaki bağlantı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

"Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni" adını taşıyan bu çalışma ile Hitit ve Urartu Devletleri'nin kültürel zenginlikleri bir nebze olsun ortaya konulmaya ve bu uygarlıkların devlet yapılarında, dinin ne derece etkili olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Dr. Veli ÜNSAL

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

GİRİŞ

Doğaüstü ve ahlaki öğeler taşıyan, çeşitli ayin, uygulama, değer ve kurumlara sahip inançlar bütününe din[1] denir. İnanç tarihine bakıldığında, birçok farklı kültürde, topluluk ve bireyde bu kavramın farklı biçimlere sahip olduğu görülür.

Din[2] hakkında yapılan bu tanımlama her ne kadar yeterli gibi görünse de, din, kelime anlamının açıklanması ile aydınlatılabilecek bir kavram değildir. Din kavramının bizi ilgilendiren tarafı ise, tarih biliminin öznesi olan insanlar için taşıdığı değerden kaynaklanır[3]. Bunun yanında din, siyasi yapılanmaları ve ideolojik yaklaşımları da çoğu kez etkilemiştir.

İnsanoğlunun var olduğu günden bugüne kadar din çok önem verilen bir konu olmuştur. İnsanlar doğal afetler, hastalık ve ölüm gibi olaylarla karşı karşıya kalınca açıklayamadıkları durumları insanüstü güçlere bağlamışlardır. Bunun sonucunda da çok tanrıcılık (politeizm) ortaya çıkmıştır. İnsanoğlunun Eskiçağ boyunca devam eden çok tanrılı inanç sistemi, tek tanrılı ilahi dinlerin doğuşuna kadar sürmüştür.

Bununla beraber din, insan hayatına farklı şekillerde yansımıştır. Bunun en güzel örneklerini insanların geçmişten beri yaptıkları ayin, ibadet ve törenlerde bulmak mümkündür. Bu anlamda inanç, duygu ve davranışları yansıtan din, ortaya çıktığı toplumda bir birlik oluşturmaya da katkı sağlamıştır (Tümer, 1986: 220).

Üzerinde çok durulan ve içeriği son derece geniş olan din kavramı, tarihin her döneminde bireyleri, toplumları ve hatta

---

[1] Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe sözlüğe göre din; 1. Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum. 2. Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen. 3. İnanılıp çok bağlanılan düşünce (Bkz; Türkçe Sözlük, 1998: 592).

[2] Din konusunda yapılan ayrıntılı bilgi ve tanımlamalar için bkz., Tümer et al, 2003; Mardin, 2002; Aydın, 2010; Morris, 2004; Eliade, 2003.

[3] Eliade, bu konuyu şöyle açıklar. Ona göre ilk insan dindar bir yapıya sahiptir. Dünyanın bir anlam ifade etmesi ancak dinin insan hayatına yansıması ile mümkündür (Eliade, 2004: VI vdd).

kurumları etkileyen önemli olgulardan biri olmuştur[4]. En eski çağlardan itibaren insanlığın ayrılmaz bir parçası olan din, insanın bilinç dünyası ve davranışlarına olduğu kadar, ortaya koyduğu eserlerine, sanata, hukuka ve hatta devlete olan bakışına bile yansımıştır[5]. Önceleri din ve sanat, din ve hukuk, din ve devlet birlikte anılırken, bu kavramların tümü zamanla birbirinden ayrı kuralları ifade etmeye başlamıştır.

Bu noktadan hareketle din devletlerin yönetim biçimlerine de yansımış, hatta bu durum geçmişte birçok devletin idaresinde sıklıkla karşılaşılan bir durum olmuştur. Başlangıçta olmasa bile zamanla bu devletler teokratik bir yapıya bürünmüşlerdir.

Konumuzun ana noktasını oluşturan teokrasi[6] kavramı, yalın bir anlatımla, dine dayalı yönetim biçimidir.

Eskiçağ'da kurulan devletlerin birçoğunda dinin devlet yönetimine olan etkisi bilinmektedir. Hatta bu devletlerin[7] birçoğu bu şekilde yönetilmekteydi.

Çalışmamızın sınırlarına dâhil edilen ve bu devletlerden ilki olan Orta Anadolu merkezli kurulan Hititler (Figür-1), Orta ve Son Tunç Çağı'nda, hâkimiyetlerini Anadolu'nun neredeyse tamamına, buradan Kuzey Suriye'ye oradan da Mezopotamya'nın batı kısımlarına kadar genişletmişlerdi (Bryce, 2003: 24).

Bu bölgede bu kadar uzun süre egemen olmak kuşkusuz, sağlam bir merkezi yapılanma, siyasi ve ekonomik birikim ve dini hoşgörü ile mümkün olacaktı. Hititlerin dünyaya hoşgörü ile bakmaları onların devlet yapısına da yansımıştı.

---

[4] Kahraman bir çalışmasında, Eski Yunan filozoflarından Plutargue'nin din gerçeğine yaptığı vurguyu yine onun bir sözü ile açıklar; *"Dünyayı dolaşın, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız, fakat mabedsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız"* Kahraman, 1965: 4.

[5] İnsanoğlunun din ile olan bağlantısı Kahraman'a göre Müller'in ifadesinde kendini bulur. *"Tapınma ihtiyacı insanla kardeştir"*. Kahraman, 1965: 34.

[6] Türk Dil Kurumu'na göre teokrasi; a. top., b. Siyasi iktidarın, Tanrı'nın temsilcileri olduklarına inanılan din adamlarının elinde bulunduğu toplumsal, siyasi düzen, din erki (http://tdkterim.gov.tr/bts/) (Erişim tarihi, 14.06.2012/14:32).

[7] Türk Dil Kurumu'na göre devlet; 1. Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasî bakımdan teşkilâtlanmış millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık. 2. Devletin yönetim organları. 3. Mutluluk, talih. 4. Büyüklük, mevkii. (Bkz; Türkçe Sözlük, 1998: 573).

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Hititlerin yapılanmalarında dinin, devlet idaresine ne derece yansıdığına değinmekte fayda var.

Hititlerin yönetim şekli genellikle teokratik monarşi olarak tanımlanan bir sisteme dayanıyordu[8].

Feodal ve teokratik bir karakter gösteren bu yapılanmada başta Tabarna adı verilen kral[9] ile devlet işlerinde ve kült törenlerinde özel bir yeri olan kraliçe[10] (Tavananna) bulunmaktaydı.

Başlangıçta krallık meşruti bir karakter gösterse de zamanla bu durum değişmiştir. Hitit merkezi idaresinde Eski Devlet ve sonrasında bir takım farklılıklar gözlenir. Önceleri devlet idaresinde bazı meclislerden söz edilirken bunlar zamanla ya ortadan kaldırılmış ya da etkilerini kaybetmişlerdir.

---

[8] Yerli ve yabancı bilim adamlarına göre, Hititlerin idare şekli teokratik monarşidir. De Martino, siyasi erk ve dini erkin yakından bağlantılı olduğunu düşünür. Çünkü hükümdar meşruluğunu tanrılara borçludur (de Martlno, 2003: 77). Darga'ya göre ise, krallıkta feodal ve teokratik bir sistem göze çarpmaktadır (Darga, 1985: 10-11, 14). Darga bir başka çalışmasında, Eski ve Yeni Hitit Devletinde teokratik bir düzenin varlığının belirgin olduğunu belirtir. Bir dua metninden hareketle Hitit devlet düzeni hakkında tespitlerde bulunan Darga, *"Ülkenin, göğün, toprağın ve insanların Fırtına Tanrısına"* ait olduğunu ve *"Labarna Kralın Fırtına Tanrısının naibi"* olarak bütün Hatti memleketini ona verdiğini ifade eder. (Darga, 1978a: 8). Sevin'de Hititlerin teokratik monarşi ile yönetildiği görüşüne sahip bilim adamlarındandır. Sevin'e göre, feodal ve teokratik bir karakter gösteren bu yapılanmada başta Tabarna adı verilen kral ile devlet işlerinde ve kült törenlerinde özel bir yeri olan kraliçe (Tavananna) bulunmaktaydı. Başlangıçta krallık meşruti bir karakter gösterse de zamanla bu durum değişmiştir (Sevin, 2003a: 168; Sevin, 2003b: 157); Bryce ise Hititlerin teokratik devlet yapısını şöyle izah eder. Ona göre Hitit kralı Fırtına Tanrısı'nın, yeryüzündeki temsilcisidir ve icra yetkisini ondan alır (Bryce, 2003: 44).

[9] Hitit kralları kabartmalarda Hitit dünyasının en büyük rahibi olarak başında bir külah ve ayağına kadar inen uzun bir giysiyle resmedilir. Ayrıca genellikle ellerinde bir çomak veya adaletin sembolü olarak görülen bir değnek taşırlardı (Beckman, 1988: 42 vd).

[10] Hitit Kraliçelerinin krallıktaki pozisyonları ve üstlendikleri roller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Carruba, 1992: 73-89; Bin-Nun, 1972: 54-80; Bin-Nun, 1975: 111 vdd; Kınal, 1956: 355-366; Darga, 1984: 23-35.

Eski Devlet zamanında kralın yanında "Panku"[11] adında bir meclisin varlığı bilinmektedir. Bir danışma kurulu niteliği taşıyan "panku" çoğunlukla kraliyet ailesine mensup devlet memurlarından oluşuyordu (de Martino, 2003; 78). Hanedan içi sorunlara ilişkin konular, ölüm cezalarına verilen onay ve yüksek mahkeme fonksiyonu bu meclisin sorumlulukları arasındaydı[12] (Gurney, 1952: 67 vd).

Belgelerden anlaşıldığı kadarı ile bu dönemde kral yeterince güçlü ise bu meclisin kararlarına başvurmuyordu. İlerleyen yıllarda krallığın güçlenmesi ve merkezi otoritenin artmasına bağlı olarak Panku eski önemini kaybetmiştir[13] (Goetze, 1957a: 87 vd). Böylece krallık üzerinde monarşinin etkisi artarken, Hitit kralları da kendilerini tanrının yeryüzündeki temsilcileri olarak görmeye başlamışlardır (Macqueen, 2009: 129).

Hitit kralları kendilerini tanrı olarak görmese bile, onların emirleri, tanrıların emirleri kadar geçerliydi. Ayrıca yine kra-

---

[11] Panku'nun kelime anlamı "tüm, hepsi" demekti. Bu isimin veriliş sebebini Dinçol, eli silah tutan herkesin bu meclisin üyesi olabileceği şeklinde yorumlamıştır (Dinçol, 1982: 54).

[12] Gurney, Panku'nun varlığı ve işleyişi konusunda şu bilgileri verir; *"Kralın "büyük aile" adı verilen akrabasının ayrıcalıkları olduğu ve bu ayrıcalıkların sürekli olarak kötüye kullanıldığı açıktır. Devletin en yüksek makamları genellikle onlara ayrılmıştır... Bu makam sahiplerinin çoğunun adı, saray kökenli olduklarını göstermektedir. Yüksek komuta yetkisinin bu makamlarla birlikte verildiğini düşünürsek ki verilmektedir, Hititlerde saray'dan yönetimin uzun bir geçmişi olduğunu açıkça görürüz. Görünüşe göre, yüksek rütbeli görevlilerin başkanlık yaptığı saray dairelerinin kendi memurları vardır. Ancak bir sınıf insanın hangi amirin emrinde çalıştığını her zaman bilemiyoruz... Nitekim, Hattuşili'nin toplantıya çağırdığı meclisin Panku'nun savaşçıları ve amirlerinin daha sonra savaşçılar, hizmetkarlar ve soylular diye betimlendiğini görünce, bunlarla aynı sınıfların kastedildiğini ve bu sınıfların, devlet işleri açısından yönetici topluluğunun tümünü oluşturduğunu açıkça görürüz".* Gurney, 1952: 67 vd.

[13] Alp, Panku'nun Yeni Devlet zamanında ortadan kalkmış olmasının, Panku'yu oluşturan aristokrasinin de ortadan kalkması anlamına gelmediğini belirtir. Hitit krallarının mühim hallerde Panku'yu temsil eden zümreyi toplantıya çağırdığından bahsederek, böyle bir toplantının Şuppiluliuma tarafından oğullarından birinin Mısır kraliçesince davet edildiği zaman gerçekleştiğini söyler. II. Murşili'ye ait bir belgede bu konu şu şekilde geçmektedir. *"...(babam) (memleketin) büyükleri(ni) konuşmaya çağırdı (ve şöyle dedi): Böyle bir şey şimdiye kadar başımdan hiç geçmedi. Bunun üzerine babam harem dairesi memurunu Mısır'a gönderdi..."*. (Alp, 1952: 39).

lın gücünü tanrılardan aldığı kabul edilirdi. Kralların emirlerine karşı gelmenin cezası ölümdü. Bundan başka Hitit krallarının ölümden sonra tanrı olduğuna da inanılırdı (Beckman, 1988: 42 vd).

Hitit krallarının belli başlı görevleri vardı. Bu görevler, başkomutanlık, başrahiplik ve başyargıçlıktı (Ünal, 2002b:).

Hitit kralları başkomutanlık görevlerinin gereği olarak devletin güvenliği ve ekonomisi için her yıl sefere katılmak zorundaydılar (Bryce, 2003: 44). Hitit ordusunun komutası Hitit krallarına aitti. Askeri teşkilatı çok ileri olan Hititlerde çeşitli rütbelerdeki subaylar seferlerde kralın yardımcılarıydılar (Darga, 1978a: 9).

Başyargıçlık görevini üstlenen Hitit kralları, önemli davaların karara bağlanmasında görevliydi. Bu anlamda onlar hâkimlerin çözemediği zor davalara bakarak bunları çözüme kavuştururlardı. Bundan başka Hitit kralları bu sıfatın gereği olarak, vasal krallıkların durumları, Hitit soyluları arasındaki anlaşmazlıklar ve ölüm cezaları hakkındaki nihai kararları verirlerdi (Goetze, 1957a:137 vd).

Son olarak başrahiplik sıfatı ile Hitit kralları, resmî tanrılar topluluğundaki tanrı ve tanrıçalar için belli bir takvime göre uygulanması gereken dinî bayramların ihmal edilmeden yapılması, tapınaklarının tam donanımlı olması ve kurbanların eksiksiz yerine getirilmesini sağlıyorlardı (Alp, 1952: 41; Dinçol, 2009: 105). Bu kurbanlar arasında ekmek bile bulunuyordu[14]. Kral bazen dinsel bir töreni yönetmek üzere başrahip olarak Hattuşa'ya dönmek zorunda kalıyordu. Kutlanmayan bayramlara hiddetlenen tanrıların tüm ülkeye felaket saçabileceklerine inanılıyordu (Dinçol, 1982: 55; Memiş, 2005: 211; Darga, 1978a: 9). Bu hareket bize başrahiplik görevinin başkumandanlık görevinden daha üstün tutulduğunu düşündürmektedir (de Martino, 2003: 77).

Hitit kralları kendilerinin mutlak hâkim olduklarını göstermek adına bazı unvanlar kullanmışlardır. Eski krallık zama-

[14] Hititler tanrıların evi olarak düşündükleri tapınaklara sundukları pek çok şey arasında ekmekte vardı. Hatta bu ekmekler arasında tanrılara özgü olduğu düşünülen bir çok ekmek çeşidi de vardır (Karauğuz, 2006: 152-153).

nında kendilerinden sadece "Kral" olarak bahsetmişler[15] (Gonnet, 1979: 14 vd), Yeni krallık zamanlarında ise Mısır ve Mezopotamya kralları gibi uzun unvanlar taşımaya başlamışlardır. Ancak onlar gibi çoban unvanını kullanmamışlardır. Hititler, Babil'den etkilendikleri insanlığın çobanı tabirini Güneş tanrısı için kullanmışlardır (Haas, 1994a: 197 vd). Bu dönem Hitit kralları "Evrenin Kralı, Kahraman, Hatti Ülkesinin Kralı, İmparator ve Tanrının Gözdesi", gibi unvanlarının yanı sıra, annallerinde kendilerinden "Güneşim" diye bahsetmişlerdir (de Martino, 2003: 77; Goetze, 1957a: 136-137).

Hitit Devletinin idare şekli ya da yönetim biçimi hakkında söylenecek konulardan bir başkası ise idari yapının, üzerinde kurulduğu Anadolu coğrafyasından ve bu coğrafyanın kültüründen büyük oranda etkilendiğidir. Hititler bu yapıyı ilerleyen zamanlarda daha da geliştirmişlerdir.

Yönetimde yetki, Fırtına Tanrısı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülen Büyük Kral'ın[16] elinde toplanmıştı (Houwink ten Cate, 1992: 87; Haas, 1994a: 188-190; Macqueen, 2009: 129). Kral sadece Fırtına Tanrısı'nın vekili değil, aynı zamanda bütün tanrıların gözdesiydi (Gonnet, 1979: 78).

Böylece devletin idaresinde zamanla dinin etkisi hissedilmeye başlanmış oluyordu. Buradan hareketle Hitit idare şeklinin anlaşılabilmesi için Hitit dininin[17] de bilinmesi gerekmektedir.

---

[15] Lloyd, Eski krallık zamanında kullanılan "kral" sanının artık çöktüğünü, Hitit krallarının artık Fırtına Tanrısı Tarhunda ve onun kraliçesi Arinnalı Güneş Tanrıçasının vekili olarak "Güneşim" unvanını kullandıklarını belirtir (Lloyd, 1998: 46).

[16] Ünal, kralların tanrılar tarafından verilen bu ayrıcalığı yerinde kullanabilmek için halkını da buna inandırmaya çalıştığını söylemektedir. Ayrıca kendilerini normal insanlardan farklı olarak tanıttıklarını, bir dua metnini örnek göstererek şöyle açıklar; *"dişleri aslan dişleri, gözleri kartal gözleri ve kendisi de kartal"*. Ona göre Hitit kralları normal insanların yiyip içtiklerini yemezler, giydiklerini giymezler. Paranoyak derecede dini açıdan kirlenmekten korktukları için tanrılar tarafından cezalandırılmaktan korkarlar (Ünal, 2005a: 105).

[17] Hitit dini hakkında genel bilgi edinmek için bkz., ; Haas, 1994a; Gurney, 1977; Gurney, 1990; Goetze, 1957a: 130-171.Ünal, 1999: 245-261: Ünal, 2005a: 75-126; Akurgal, 1968: 76 vdd; Akurgal, 1995: 79-83; Akurgal, 2000: 104-107; Bryce, 2003: 149-246; van Gessel, 1998; Kınal, 1991:207-226; Dinçol, 1982:77-95.

Boğazköy'de ortaya çıkarılan Hitit vesikalarının yarıdan fazlasının dini içerikli olması Hititlerin dine verdikleri önemi göstermesi açısından önemlidir[18]. Ayrıca dini içerikli verilere tanrılara yapılan dua metinlerinde[19] ve siyasi antlaşmaların metinlerinde[20] bile rastlanmaktadır (Karauğuz, 2002).

Hitit dininin temelini farklı kökenlere ait öğeler oluşturmaktadır. Bu nedenle gerek dinlerinde gerekse mitolojilerinde[21] bir kültür mozaiği ile karşılaşılır (Akurgal, 2000: 104). Hititler kendilerine ait kültür öğelerinin yanı sıra, karşılaştıkları yeni kültürlerden de kendilerine uygun gördükleri pek çok unsuru kabul etmişlerdir. Hitit dinindeki[22] çeşitliliği en iyi şekilde geniş panteonlarında görmekteyiz.

Hitit panteonunda Hitit, Luvi ve Pala gibi Hint-Avrupa'lı Tanrılar, Hatti, Hurri ve Sümer gibi Asyanik Tanrılar ile Asur ve

[18] Hitit dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz vesikaların içeriğinde özetle şu konulara değinilmiştir. Tannların isim ve görevleri, işlenmiş olan günahlardan kurtulma yolları, ayinler, şenlikler, tanrılara kurban sunma şekilleri mabet talimatları (Kınal, 1991: 207). Aynca Boğazköy arşivinde bulunan bayramlar, dualar, sihir metinleri, fal ve kehanet metinleri de, bize Hititlerin dini hakkında bilgi vermektedir (Dinçol, 1982: 77).

[19] Hitit krallarının tannlarına yaptıklan dualar birçok çalışmaya yansımıştır. Bu dua metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1930a: 161-251; Goetze, 1950: 120-128; Gurney, 1940: 1-167; Güterbock, 1958: 237-245; Güterbock, 1978: 125-139; Güterbock, 1980: 41-50; Beckman, 1997: 156-160; Singer, 2002.

[20] Hitit antlaşma metinleri tek tip düzenlenmekteydi. İlk bölümde Hitit kralının unvanlan sıralandıktan sonra antlaşmanın yapılmasına sebeb olan gelişmeler ve tarihsel olaylar anlatılırdı. Bundan sonraki bölümde iki tarafın coğrafi sınırları belirtilir ve bazı antlaşmalarda vergi vermesi gereken vasal kralın vergi miktarı belirtilirdi. Antlaşmanın son kısmında ise yemin tanrılarının adları sıralanır ve antlaşmayı bozanların hangi tanrıların gazabına uğrayacağı, antlaşmaya sadık kalanların hangi sevapları kazanacakları belirtilirdi (Brandau-Schickert, 2004: 273-274).

[21] Hitit Mitolojisi hakkında yapılan çalışmaların en belli başlılan için bkz., Alp, 1945; Otten, 1950; Güterbock, 1951; Güterbock, 1952; Meriggi, 1953; Siegelova, 1971; Beckman, 1982; Daddi-Polvani, 1990; Hoffner, 1990; Ayrıca en yeni ve Türkçe bir kaynak için bkz., (Karauğuz, 2001).

[22] Hititler tek bir din etrafında birleşen manevi bir bütünlük kurmamışlar birçok din yan yana yaşamış, sayısız ulusal ve yerel kültür birbirine kanşmıştır. Din konusundaki temel ilke olan hoşgörü, politik açıdan ele alınacak olursa akıllı bir ilkedir. Kültürel açıdan ise manevi bir cevher yaratma zorunluluğu olduğundan sağlam olmayan bir ilkedir (Ceram, 1979).

Babil gibi Semitik Tanrılar bulunuyordu[23] (Bossert, 1948: 60; Dinçol, 2006: 76). Böylece farklı kökenli toplumlardan gelen[24] tanrılar Hitit panteonunu kozmopolit bir karaktere büründürmüş oluyordu (Brandau-Schickert, 2004: 56).

Bunun yanında, Hititler büyük bir coğrafyaya ve farklı etnik kökenden birçok topluma hükmediyorlardı. Bunun sonucu olarak farklı toplumların tanrıları Hitit resmi bir panteonunda birleştiriliyor ve böylece bunların merkezi bir güç altında bir arada yaşaması sağlanmış oluyordu. Synkretizm[25] olarak karşımıza çıkan bu durum Hititlerdeki birçok dini unsuru ve farklı dini uygulamaları bir araya getirmiştir (Alparslan, 2004: 37; Alparslan, 2006. 79; Alparslan, 2009: 119).

Bundan dolayı olacak ki, Hititler kendilerini bin tanrılı halk[26] olarak tanımlarlar. Sayıları bini bulan tanrılar âlemine

[23] Bilindiği gibi, Hitit panteonunda Hatti ve Hurri kökenli tanrılardan başka Sümer, Luvi ve İndo Ari (Semitik) kökenli tanrılarda kutsanmakta idi. Sümer, kökenli tanrılar arasında, Ninive kentinin İştar'ı, Suların Tanrısı Ea ve Damkina, Güneş Tanrısı Šamaš ve eşi Aya, Ay Tanrısı Sin ve eşi Ningal bulunmaktaydı. Luvi kökenli tanrılar çoğunlukla sihirle alakalı törenlerde geçerli olan ve Hattuşa dışındaki Hitit merkezlerinde kutsanan tanrılardı. Son olarak İndo Ari kökenli tanrılar ise İndra, Mitra, Waruna ve Nasatya idi (Alpaslan, 2009: 126-127). Ayrıca krş., Ünal, 2003: 77.

[24] Brandau-Schickert'e göre Hititler feth ettikleri her kentin yontu biçiminde tanrısal varlıklarını derleyerek zaten çok zengin olan panteonlarına yenilerini eklemişler ve bu tanrılara getirildikleri ülke ya da kentin dilinde hitap etmeye çok önem vermişlerdir. Ayrıca onlar, başka toplumların tanrılarının benimsenmesi olayını "Tanrı Çalma" veya "Dinsel Soygun" eylemi olarak izah ederler (Brandau-Schickert, 2004: 56).

[25] Bir toplumun dininde bulunan öğelerin başka bir toplum tarafından benimsenerek birleştirilmesine Synkretizm denir. Bir başka ifade ile Synkretizm değişik düşünce ve dinleri birleştirme felsefesidir. Bu uygulamayı Hititlerden başka Urartularda kullanmışlardır (Dinçol, 1982: 78; Salvini, 2006: 201).

[26] Ünal'a göre "Bin tanrılı" Hititler tabiri mübalağalıdır. Ona göre gerek kral gerekse sıradan insanların aynı anda bin tanrıya tapmasına, kurban sunmasına ve ayin yapmasına imkân yoktur. Bunun yanında tanrı olarak değerlendirilen birçok varlığın ne tapınaklarının ne de kültlerinin olmadığını vurgulayarak, bunların tanrı statüsü taşımadığını belirtir. Ünal, "Bin Tanrı" tabirinin mektup, antlaşma, ayin ve büyü metinlerinde "binlerce tanrı, tüm tanrılar" anlamında kullanıldığını belirterek, tanrı sayısının fazlalığının nedenini Hitit dininde birçok eşyanın tanrılaştırılmasına bağlar. Gerek bu konu, gerekse Hitit metinlerinde geçen bin tanrılı deyiminin yer aldığı vesikalar hakkında bkz., (Ünal, 2003: 76). Bryce ise bu durumun tersini düşünür. Bryce bu durumu açıklarken şu ifadelere yer verir. "Hitit panteonu, Mısır ve Mezopotamya dünyasının nispeten

sahip olmalarının sebebi, Hitit kültüründeki hoşgörü ortamının, Hitit dinini de yansımış şekliydi (Akurgal, 1962: 76).

İlerleyen yıllarda, III. Hattuşili'nin eşi ve Hitit kraliçelerinin en önemlilerinden biri olan Puduhepa[27] döneminde bu kalabalık ve karmaşık tanrılar âleminin düzenlenmesine yönelik bazı adımlar atılmıştır (Bryce, 2003: 152). Puduhepa bu faaliyetlerinin yanında Hurri kökenli olmasının sonucu olarak Hitit tanrılarına Hurri isimleri vermesi ile de bilinir[28] (Akurgal, 1995: 79; Ünal, 2003: 7).

Bunların yanında Hitit dini, bir doğa dini karakteri de gösterir. Çok tanrılı dinlerin çoğunda olduğu gibi Hititlerde de güneş, gökyüzü, ay, su ve toprak gibi birçok öğe tanrılaştırılmıştır[29]. Doğadaki tüm bu unsurlar Hitit dininde farklı tanrılar olarak

---

sistematik panteonlarından çok farklıydı ve Hititler bu durumdan büyük gurur duyuyorlardı. "Hatti"nin bin tanrılı ülkesi" yollu böbürlenmeleri pek de abartılı değildi. Kuzey Anadolu'dan eski tanrılar, Batı ve Güney Anadolu'nun Luvi bölgelerinin tanrıları, Hurri tanrıları, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün bir kült merkezleri yelpazesinin tanrıları, tümüyle Hitit panteonuna eklendi ve panteonun çoğunluğunu bu yabancı kökenli tanrılar oluşturdu. Yabancı tanrılara adanan ayinlerde, genellikle, bulunan yerin orijinal dili kullanıldı. Hititlerin genişleyen topraklarının bütün bölgelerine has, sayılan sürekli artan tanrılarının olmasının avantajları da yok değildi. İlk olarak, Hitit krallarının tebaa halklarla ilişkilerinde yaşadıkları sıkıntı bu konuya siyasal, toplumsal, kültürel bir boyut kattı". (Bryce, 2003: 151-152). Brandau-Schickert ise Bryce gibi düşünürler ve Hititlerin bin tanrılı halk olarak anılmalarının abartılı bir deyim olmadığını ve tam anlamıyla gerçeği yansıttığını belirtir (Brandau-Schickert, 2004: 56). Son olarak Bossert bir çalışmasında Hititlerin bin tanrılarından bahsetmelerinin mübalağa olmadığını Hitit dininde farklı kököne mensup pek çok tanrının olmasıyla açıklar (Bossert, 1948: 60).

[27] Hitit kraliçeleri arasında kayda değer bir yeri olan ve gerek Hitit gerekse Anadolu kadını için bu dönemde büyük bir öneme sahip olan Puduhepa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Laroche, 1949: 55-78; Gurney, 1952: 67; Kınal, 1956: 363-364 (Alm. 367-378); Darga, 1974: 939-961; Darga, 1984: 39-48; Otten, 1975; Bryce, 1998: 315; Memiş, 1994a: 289-292; Ünal, 2005a: 127-141; Ünal, 2005b: 1-15; Kılıç-Duymuş, 2007: 93-96).

[28] III. Hattuşili ve eşi Puduhepa'nın Hitit dininde gerçekleştirdikleri değişikliklerle Güneş Tanrıçası Arinna, Hurri tanrıçası Hepat'la birleşmiş oldu. Bu durum Puduhepa'nın bir duasında kanıtlanmıştır. "Ey Güneş Tanrıçası Arinna, bütün ülkelerin Kraliçesi! Hatti ülkesinde sana "Güneş Tanrıçası Arinna" deniliyor, ancak sedir diyarı yaptığın yerde adın "Hepat'tır." (Laroche, 1947: 47 vdd).

[29] Hitit tanrı ve tanrıçalar aleminin birbirine karışan bu kalabalık hali ve genel bir değerlendirmesi için bkz., Gurney, 1977: 4-23.

temsil edilmiştir. Fırtına (Gökyüzü) Tanrısı ve Güneş Tanrıça'sı bu örneklerden sadece biridir (McMahon, 1995: 1987 vd).

Resmi bir devlet dini[30] niteliğine sahip Hitit panteonunun en tepesinde Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası bulunuyordu (Taracha, 2009: 84). Devlet tarafından kutsanan bu Hitit dinine sivil halkın katılmadığı gözlenir. Bu durum, en iyi şekilde bayram törenlerinde karşımıza çıkar. Bayramlar Hititler için çok büyük önem arz ediyordu. Hitit bayramlarına kral ve kraliçe başta olmak üzere kalabalık bir topluluk katılmaktaydı. Hitit inancına göre bayramlar ve törenler eksiksiz olarak yerine getirilmeliydi. Yerine getirlmeyen törenler ve bunlarda yapılabilecek herhangi bir hata tanrıları öfkelendirebilir ve bunun sonucu olarak ta ülke felakete sürüklenebilirdi (Ünal, 2003: 88 vd; Alparslan, 2006: 79).

Hitit dininde tanrılar, Eski Tunç Çağı'nın aksine insan biçim ve karakterinde düşünülmüştür. Ancak Hititler, insan biçimli bir tanrıyı, o tanrının hayvan şekli ile tasvir ediyorlardı (Akurgal, 2000: 105). Tanrılar da insanlar gibi yer, içer, eğlenir, evlenir ve çocuk sahibi olurlardı (Ünal 2003: 88). Hititlerin tanrılarını kendileri gibi düşündükleri en iyi şekilde başkent Hattuşa'da (Boğazköy)[31] yer alan Yazılıkaya tapınağındaki kaya kabartmalarında (Figür 9-14) görülür[32] (Bittel et al, 1975).

---

[30] Taracha, 2009: 84 vdd; Boğazköy yakınındaki, Yazılıkaya kutsal alanında bulunan kabartmalarda betimlemelerini gördüğümüz tanrılar, Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu yansıtmaktadır. Yazılıkaya, Hititlerin tanrılarını kendileri gibi düşündüklerini gösteren anıtsal kaya kabartmalarıdır. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın gerek mimarisi gerekse Hitit dinindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Unger, 1934: 168-180; Bittel et al, 1941; Haas, 2002: 438-442; Seeher, 2011; Seeher, 2002a: 442-443; Emre, 2002; 486-491; Darga, 1992: 154-172; Akurgal, 2000: 449-456.

[31] Hattuşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Savaş, 1998b: 505-513.; Kentin konumu, tarihçesi ve kazı sonuçları için bkz., Bittel, 1970: 24 vdd., fig. 3.; Schirmer, 1982: 16-24, Şek. 4_a, 4_b, 6_a, 6_b, 8_a, 8_b, 11.; Schirmer, 2002: 481-486; Seeher, 1999: 417-432; Seeher, 2000a: 15-34; Seeher, 2000b: 299-308; Seeher, 2001: 303-314; Seeher, 2002: 442-443; Seeher, 2004: 63-69; Seher, 2006; Seher, 2008; Seeher, 2007a: 27-42; Seher, 2007b: 707-720; Neve, 1990: 21-40.

[32] Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın gerek mimarisi gerekse Hitit dinindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Unger, 1934: 168-180; Bittel et al, 1941; Haas,

Hititler insan gibi tasavvur ettikleri tanrılarına tapınaklar da yapıyorlardı. Hititler bu yapılarda tanrılarına tapınıyorlar, bayramlarını kutluyorlar ve tanrılar için adadıkları[33] değerli eşyaları saklıyorlardı. Hititçe karşılığı ^{E}karimmi / ^{E}karimna, Sümerce karşılığı ise E.DINGIR^{LIM} olan ve "tanrının evi" olarak bilinen tapınaklar (Alparslan, 2004: 37), insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri mekânlardı. Tapınak yapılarının özel bir odasında tanrıyı simgeleyen heykeller vardı. Bu heykeller her gün belirli bir törenle temizlenirdi (Bryce, 2003: 170-171). Ayrıca bu kutsal mekânlara tanrıya sunulmak üzere kurbanlar konulur ve bu alana bazı rahipler ile kral ve kraliçe dışında hiç kimse alınmazdı (Gurney, 2001: 126 vd).

Ancak tanrıların asıl mekânı insan yapımı bu binalar değil, göklerdi. Buna rağmen Hititler tanrılarının kendilerine yakın alanlarda olmasını istiyorlar ve bu mekânları hediyelerle donatıyorlar ve süslüyorlardı. Kralların bu mekânlara girerken temizlenip yeni kıyafetlerini giymeleri gerekiyordu. Zira tanrının baş hizmetkârı olan kral kusurlu ve pis[34] olarak bu mekâna girerse ülkenin felakete uğrayacağına inanılıyordu (Goetze, 1969: 208).

2002: 438-442; Seeher, 2011; Seeher, 2002a: 442-443; Emre, 2002; 486-491; Darga, 1992: 154-172; Akurgal, 2000: 449-456.

[33] Süel'e göre tapınakların içlerinden başka temellerine de bazı adaklar konuyordu. Bunlar arasında; *"altın, gümüş, demir, kalay, bakır, tunç ve kurşun gibi madenler, alabaster, dağ kristali, mavi taş gibi kıymetli taşlardan yapılmış alet ve eşyalardan oluşmaktaydı. Ayrıca doğrudan ya da bir kap içinde çeşitli tahıllar, kuru sebzeler, kuru ve yaş meyveler bitkisel ve hayvansal yağlar, tuz, bal, ekmek, kurban hayvanları gib yiyecek maddeleri ile şarap ve bira gibi içkiler"* bulunmaktaydı (Süel, 1990:516).

[34] Dinçol Hitit krallarının başrahiplik görevleri ve bu görevlerinin gereği olarak temizlikle ne derece ilgilendikleri konusunda şunları ifade eder; *"Kral, en yüksek mevkide bulunan rahip olduğu için, dinsel bakımdan temiz kalması, son derece önemliydi ve bunun için titizlik gösterilirdi. Kralın temizliğinin, tanrılara gösterilen saygıyı belirttiği kadar, onu yapılacak herhangi bir büyüden korumayı amaçladığı da düşünülebilir. Saray mutfağında görevli kişiler her ay, krala temiz su vereceklerine dair ant içmek zorundaydılar. Yıkanma suyu içinde çıkacak bir saç, görevlinin ölüm cezasına çarptırılması için yeterli bir suçtu. Saraydaki ayakkabıcılar ve diğer deri işçileri de sadece saray tarafından üretilen deriyi kullanmak zorundaydılar. İstemeden bir yanlışlık yapılmış ise ve bu krala önceden bildirilirse, ancak o zaman affedilmeleri söz konusu olabilirdi: "Eğer yanlışlıkla başka (deri) aldınızsa, bunu zamanında krala söylerseniz, bu sizin suçunuz sayılmaz. Ben kral, o zaman onu (yani yapılan eşyayı) bir yaban-*

Sonuç olarak Hitit kralları yönetim hakkının kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmışlardır. Yönetimdeki bütün faaliyetlerinde kendilerini tanrıya karşı sorumlu hissetmişler ve bunu metinlerinde sürekli dile getirmişlerdir. Bu anlayış sebebiyle Hitit kralları beylikten, meşruti monarşiye daha sonrasında da teokratik monarşiye geçerken Eski doğu anlayışında olan diğer hükümdarlar gibi, tanrısal güçlerle desteklenen mutlak hâkim durumuna gelmişlerdir.

Tüm bunların ışığında Eski Devlet ve İmparatorluk Çağı'nda Hititlerde teokratik düzenin varlığının belirgin bir şekilde karşımıza çıktığı söylenebilir.

Devlet yapılanmasında dinin etkilerine rastlanan ve konumuza dâhil edilen bir başka devlet ise Urartulardır (Figür-2).

Urartu Krallığı'da, Hititler gibi teokratik ve merkeziyetçi bir yönetimle idare ediliyordu[35].

Çeşitli konfederasyonların yaşadığı Doğu Anadolu toprakları, isimlerine 13. yüzyıl Asur kaynaklarında rastlanılmasına rağmen, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren güçlü bir krallık

cıya yollarım ya da bir hizmetkâra veririm. Fakat eğer yaptıklarını gizlerlerse ve kral bizi görmez derlerse, yanılırlar; "kralın tanrıları onları çoktan görmüştür ve onları dağlara kovalarlar!" Kralın istenmeyen pisliklerden korunması için saray muhafızları görevliydiler. Onlardan da saray muhafızlarının başı sorumluydu. Bunlar için hazırlanmış yönetmeliklerde, sıkışan bir muhafızın tuvalete çıkmasının dahi, muhafız komutanının iznine bağlı olması, elimizdeki ilginç örneklerden biridir". (Dinçol, 1982: 56).

[35] Yerli ve yabancı bilim adamlarına göre Urartu Krallığı'nın idare şekli teokratik monarşidir. Urartu Krallığı'nın teokratik ve monarşik bir düzenle yönetildiğini ifade eden bilim adamlarından biri, Tarhan'dır. Tarhan'a göre, Urartu Krallığı din ve devlet işlerinin birlikte yürütüldüğü "Monarşik+Teokratik" bir düzene sahiptir (Tarhan, 1986a: 288). Bu görüşe sahip bir başka bilim adamı Sevin'dir. Sevin, Urartu Krallığı'nın devlet düzenini merkeziyetçi ve teokratik bir sistem olarak ifade eder (Sevin, 2003b: 210; Sevin, 2003c: 80; Sevin, 2005: 92). Belli'de yukarıda adı geçen bilim adamlan ile aynı görüştedir. Belli'ye göre, Urartu Krallığı feodal ve teokratik bir düzenle yönetilmektedir (Belli, 1979: 53). Son olarak yabancı bilim adamlarından Salvini'nin de bu görüşlere katıldığı anlaşılmaktadır. Salvini, Urartu Krallığı'nın tüm faaliyetlerinde Haldi'nin olmasından ve devletin temelinin Haldi'ye dayanmasından hareketle, Urartu idare şekli için Teokrasi denmesinin yanlış olmayacağını belirtir (Salvini, 2006: 198).

haline gelen birleşik Urartu Krallığı tarafından yönetiliyordu[36] (Piotrovskii, 1969: 45).

Urartu Krallığı, en güçlü zamanlarında sınırlarını kuzeyde Gökçe Göl'den güneyde Urmiye Gölü'ne, batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran'a kadar genişletmiştir.

Urartu Devleti'nde babadan oğla geçen merkeziyetçi bir yönetim mevcuttu. Ayrıca merkezi yönetimde zaman zaman taht ortaklığı[37] gibi bazı durumlara da rastlanmaktaydı (Sevin, 1979; Tarhan, 1986a: 287; Belli, 1982a: 188; Sevin, 2003b: 210-211). Ancak daha da önemlisi krallığın başında Tanrı Haldi[38] bulunuyordu ve Haldi'nin ana tapınım merkezi Musasir idi. Büyük ihtimalle Kuzey Irak'ta, Ravenduz bölgesinde yer alan Musasir, Urartu Krallığı tarafından ele geçirildikten sonra daha büyük bir öneme sahip olmuştu (Piotrovskii, 1967: 24 vd; Boehmer, 1973; 31 vdd).

Sınırsız yetkilerle donatılan kral aynı zamanda başrahip ve tanrının yeryüzündeki temsilcisidir ve onların himayesindedir. (Tarhan, 1986a: 288; Belli, 1979: 53; Salvini, 2006: 198; Sevin, 2005: 92).

Merkeziyetçi yönetime doğru ilk adımlar Urartu Krallığı'nın en önemli krallarından İşpuini ve Menua döneminde atılmıştı. İspuini ve Menua, merkeziyetçi devlet yönetiminin hem dini hem de ekonomik devamlılığını sürdürmek için büyük gayret göstermişlerdi. Merkezi yönetimi güçlendirmeye çalışan Menua kendisinden sonra da devam edecek olan bir uygulamayı hayata geçirmişti (Sevin, 1979: 148). Buna göre ele geçirilen yerler merkezden atanan valiler aracılığı ile yönetilecekti. Eyalet-

---

[36] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz., Tarhan, 1978: 96 vd; Piotrovskii, 1969: 45; Salvini, 1967: 79 vdd; Bilgiç, 1959: 44-48; Tarhan, 1982: 81 vd; Tarhan, 1983: 296 vd; Tarhan, 1986a: 286.

[37] Salvini Urartu'daki bu taht ortaklığı konusuna şüphe ile yaklaşarak, bu durumun belirsizliğinden bahseder. Ona göre bunun bir taht ortaklığı mı, yoksa hanedanın devamına işaret eden (baba-oğul-torun) bir durum mu olduğu açık değildir. Eldeki veriler ortak bir krallığın varlığına yetecek kadar sağlıklı değildir (Salvini, 2006: 57-58). Ayrıca karşılaştırınız., Sevin, 1979: 63-65.

[38] Urartu baş tanrısı Haldi'yi kıyafetlerinden yüz özelliklerine, savaşçı olarak tanıtılmasından ışık demeti saçmasına kadar tüm özellikleriyle tasvir eden ayrıntılı çalışma için bkz., Belli, 1998a: 39-44.

lerin yönetiminde söz sahibi olan bu valiler merkezi yönetimi güçlendirdiği gibi, Urartu Krallığı'nın karakterini de değiştirmişlerdi. Urartu Krallığı'nın merkezinde aynı soydan gelen kral ve soylular, eyaletlerde ise EN.NAM[39] adı verilen valiler söz sahibiydiler. Ancak eyaletlerde görev yapan valiler kralın buyruğuna bağlı kalmak zorundaydılar. Eyaletlerin merkezden atanan valiler tarafından yönetildiğine dair kayıtlar Urartu yazıtlarındanda elde edilir[40].

Zira taşrada kurulan ve merkeze bağlı olan bu eyaletler ya Urartu kralları ya da tanrılar adına kurulmuş oluyordu. Eyalet valilerinin, tanrılara kurban kesme, bayındırlık işlerini yerine, üretim fazlasını merkeze yollama ve seferlere katılma gibi sorumlulukları bulunuyordu (Belli, 1982a: 188; Çilingiroğlu, 1997: 31).

Bunun yanında diğer Önasya devletlerinde olduğu gibi Urartu Kralları da otoritelerinin gücünü ve kendilerinin mutlak hâkim olduklarını göstermek istedikleri için "dünyanın kralı", "bütün ülkelerin kralı" gibi unvanlarda kullanmışlardır[41]. Bu tür unvanlar kullanmalarına ve kendilerini ülkenin mutlak hâkimi olarak görmelerine rağmen neredeyse tüm Urartu Kralları aynı zamanda devletin en büyük tanrısı olan Haldi'nin hizmetkârı olarak karşımıza çıkar. Bu durum Urartu Kralları'nın yazıtlarında kendilerini "Haldi'nin görevlisi" olarak tanıtmalarında daha da netleşir[42] (Tarhan, 1986a: 287-288).

[39] Urartu Krallığı'nda merkezden atanan valilerce yönetilen eyalet yönetim sisteminin işleyişi ve eyalet yöneticileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Sevin, 1979: 149-156.

[40] Eyaletlerin merkezden atanan idareciler tarafından yönetilmesi, bu sistemi kuran Menua döneminden sonrada devam etmiştir. I. Argişti, II. Sarduri ve I. Rusa'ya ait yazıtlar, bu durumu kanıtlar (UKN: no. 42 A, no. 128 B1; HChI: no. 73, no. 82).

[41] Urartu'nun ilk yazılı belgelerinden biri olan ve Van Kalesi'nin batı ucunda yer alan I. Sarduri'ye ait Madırburç yazıtında kral kendini çeşitli unvanlarla tanıtır; *"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi bulunmaz kral...".* (UKN: no. 1-3; HChI, no. 1 a-c; Salvini, 1967: 13 vd; Bilgiç, 1959: 45-46).

[42] Ayrıca Tarhan'a göre, bu durum Asur Krallığı'nın bu yüzyılda Urartu Krallığı'nı ne derece etkilediğinin bir göstergesidir. Ona göre, Urartu Kralları'nın kullandığı bu unvanlar, Asur'a verilen bir gözdağı, bir rekabet unsuru ya da Asur'la eşit olduklarınının bir delilidir (Tarhan, 1982: 107-108).

Urartu Krallığı'nın devlet yönetimi hakkında ifade edilebilecek bir başka konu ise çeşitli coğrafyalara gerçekleştirilen seferlerin sonunda Urartu ülkesine getirilen toplulukların durumudur (Konakçı, 2009: 369 vdd).

Bazı kaynaklarda toplu nüfus aktarımı[43] ve bazı kaynaklarda iskân politikası[44] olarak geçen bu durum, ilk defa Urartu krallarından Menua döneminden itibaren uygulanmıştır (Sevin, 1979: 148). Bu yöntemle Urartu topraklarına getirilen topluluklar devlete ait tarım merkezlerine yerleştirilmişlerdir. Bu yöntemin elbette belli nedenleri ve avantajları vardı. Bu nedenlerin başında Urartu ülkesine karşı ayaklanan topluluklara karşı önlem almak yatıyordu. Yine bu yöntemle yeni yerleşme merkezlerine yerleştirilen topluluklardan asker olarak yararlanıldığı gibi, imar, üretim ve zanaat faaliyetlerinde de faydalanılıyordu (Çilingiroğlu, 1983: 311-317; Belli, 1982a: 189-190). Tüm bunların yanında bu politikanın yansıması Urartu dininde de karşımıza çıkar. Bu topluluklar Urartu topraklarına getirilirken bunların inançlarına saygı duyulmuş ve belki de kutsal saydıkları tanrıları da Urartu ülkesine getirilmiştir. Büyük ihtimalle Urartu Krallığı bu duruma göz yumarak bu toplulukların krallığa uzun süre bağlı kalmalarını sağlamışlardır. Böylece krallık içerisinde farklı inanç sistemleri gelişmiştir.

Devlet yönetimi konusunda olduğu gibi Urartu devlet dini konusunda da ilk adımlar Urartu krallarından İspuini ve Menua ile başlamıştır. Böylece Urartu toplumunda resmi devlet dinine[45] yönelik ilk adımlar atılmıştır (Sevin, 1979; 46 vdd; Belli, 1978: 64 vd).

---

[43] Urartu Krallığı'nın muhtemelen Asur'dan örnek alarak uyguladığı bu politika, bazı kaynaklarda "toplu nüfus aktarımları" şeklinde ele alınmaktadır. Çilingiroğlu, 1983: 311-317 (İng. 319-323); Çilingiroğlu, 1994: 68-70; Çilingiroğlu, 1997: 35. Menua'dan II. Sarduri'ye kadar bu politikanın uygulanışı, Urartu ülkesine katkısının başlıklar şeklinde ele alınışı, Urartu yazıtların da geçtiği yerler ve nüfus aktarımına tabii tutulan insanların rakamları ile bunların yapması gerekenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Çilingiroğlu, 1983: 311-317 (İng. 319-323).

[44] Urartu Krallığı'nın "iskân politikası" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Tarhan, 1986a: 297-298.

[45] Resmi bir karakter gösteren Urartu dininin bu görünümü için bkz., König, 1953: 142 vdd; Piotrovskii, 1965: 38; Piotrovskii, 1966: 317 vdd; van Loon,

Urartu Krallığı'nın resmi devlet dini ile ilgili en ayrıntılı bilgi Meher Kapı (Figür-25) yazıtında[46] karşımıza çıkar (Melikishvili, 1954: 369-374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd). Çivi yazılı bu anıtsal kaya nişinde[47] Urartu Krallığı tarafından resmen benimsenen tanrı-tanrıçaların isimleri ile nitelik ve önemlerine göre kurban edilecek hayvanların cinsleri ve sayıları bulunmaktadır.

Genel hatları ile Urartu dini sadece yerli öğelerden oluşmuyordu. Krallığın dininde, Hititlerde olduğu gibi, Hurri-Hitit (Anadolu), İran ve Asur-Babil (Mezopotamya) kökenli unsurlara da rastlanmaktaydı (Salvini, 1997: 196-197; Piotrovskii, 1965: 37).

Urartu Krallığı'nın dinine ait bilgiler, çivi yazılı belgelerden ve krallığın sanat eserlerinden elde edilir. Ancak bu bilgiler çağdaş Asur ve İran kayıtları ile mukayese edildiğinde, Urartu dini ve mitolojisiyle ilgili verilerin daha sınırlı olduğu gözlenir (Piotrovskii, 1965: 37). Bundan başka Urartu yazıtlarına göre tanrılara sunulan kurbanlar ayinlerle gerçekleşiyordu. Bu nedenle Urartu ayinleri genellikle bir seromoniye dönüşüyordu (Özdoğan, 1997: 107).

1966: 11; Urartu Krallığı'nın bir devlet dini oluşturmak istemesindeki amaç, büyük olasılıkla hâkimiyeti altındaki farklı toplulukları merkezi bir yönetim altında birleştirmek istemesinden kaynaklanmaktaydı (Tarhan, 1986a: 288).

[46] Gerek yazıtın içeriği gerekse konu hakkında yapılan yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 10; UKN: no. 25; Melikishvili, 1954: 369-374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd; Salvini, 2006; 155 vdd; Belli, 1998a: 30 vdd; Belli, 2000d: 391 vd; Belli, 2003c: 109 vd; Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1997: 30-31; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64.

[47] Meher Kapı kaya yazıtı, Van Kalesi'nin (Tuşpa) yaklaşık olarak 5 km. kadar kuzeydoğusunda, Toprakkale'nin hemen batısında, Zimzim Dağı kayalıklarında yer almaktadır. Haldi Kapısı, Taş Kapı, Hazine Kapısı ve Kör Kapı olarak ta bilinen bu yazıt, Van şehir merkezi, Akköprü mahallesi sınırları içerisindedir. M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru İspuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde, tanrı Haldi adına inşa edilmiştir. 2,60/2.70 m. genişliğinde ve 4 m. yüksekliğindeki bu yazıt, Urartu Krallığı'nın politik ve dini haritasını yansıttığı gibi, Urartu tanrılar âlemi hakkında bilgi veren tek belgedir (Salvini, 2006: 196-201; Belli, 1998a: 30 vd; Belli, 1982a: 191-192; Belli, 2001: 33-36; Belli, 2005: 90; Sevin, 2003a: 218-219; Sevin, 2003b: 200; Çilingiroğlu, 1997: 30-31).

Hititlerin aksine Urartularda kil tablet kullanımı neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu durum Urartu'nun yazıtlarını genellikle taş ya da kayalara yazmış olması ile açıklanır. Bu yazıtlar daha çok Urartu krallarının askeri ve imar faaliyetlerinden, kısmen de dini eylemlerinden bahseder. Bütün bunlara rağmen Urartu taş ve kaya yazıtlarının ilk cümlesinde Urartu kralları Haldi'ye seslenirler. Böylelikle Urartuların en büyük tanrılarının Haldi olduğu anlaşılır (Burney, 1993: 110). Aynı zaman da bir savaş tanrısı da olan Haldi genellikle bir mızrak ile resmedilir. İnşa edilen bütün tapınaklar[48], sulama tesisleri[49], kaleler[50], bağ[51] ve bahçeler[52] çoğu kez Haldi adına bazı durumlarda ise diğer tanrılar için yapılırdı. Bundan başka Urartu krallarının sefer kayıtları da Haldi'nin ordunun başında sefere çıktığı cümlesi ile başlar (Çilingiroğlu, 1997: 153, 159). Kısacası, Urartu kralları yaptıkları tüm icraatları Tanrı Haldi'ye mal etmişlerdir (Akurgal, 1959; Akurgal, 2000: 175).

Urartu Krallığı'nın en büyük tanrısı olan Haldi, başlangıçta sadece birkaç boy tarafından kutsanırken, zamanla merkezi yönetimin güçlenmesine bağlı olarak krallığın tamamı tarafından benimsenmiştir (Taşyürek, 1978: 940 vdd).

Savaşlar, barışlar, tüm faaliyetler Haldi'nin yardımı ile yapılmaktaydı. Bu yönüyle Haldi devletin tanrısal gücünü temsil ediyordu (Tarhan, 1986a: 290-291).

---

[48] Çavuştepe (Sardurihinili) Yukarı Kale ve Toprakkale (Rusahinili) Tapınakları tanrı Haldi adına yapılan tapınakların sadece birer örnekleridir (Belli, 2000b: 210 vdd; Belli, 2000c: 223 vdd).

[49] Urartu krallarından Menua Haldi adına yaptığı kanal için bir yazıtında şunları söyler; *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Minua Kanalı'dır". Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle..."*. (HChI: no. 29c; UKN: no. 45).

[50] Urartu krallarından İşpiuni bir yazıtında tanrı Haldi'ye yaptırdığı kaleden bahseder; *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral, Surili Ülkesi'nin kralı ve Biainili Ülkesi'nin kralıdır"*. (Burney, 1957: 45, fig. 2/b, 3; Hulin, 1960: 205-207; Belli, 1998b: 10).

[51] İşpiuni dönemine ait bir yazıtta bağ kurulduğundan bahsedilir. *"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı"*. (Belli-Dinçol 1982: 176).

[52] Urartu bahçeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Sevin, 2000: 395-405.

Urartu dininde Haldi'nin egemenliği tartışmasızdır. Tanrılar listesinde Haldi'den sonra ikinci sırayı fırtına tanrısı Teişeba alır (Belli, 1998a: 44). Fırtına Tanrısı sadece Urartu'da değil Hititlerde dahil olmak üzere Eski Anadolu'da uzun süreden beri ve oldukça yaygın bir şekilde tapınım gören bir tanrıdır.

Baş tanrı Haldi'nin kutsal hayvanı Arslan, bereketin sembolü olarak kutsanan Teişeba'nın kutsal hayvanı ise boğadır ve genellikle boğa üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir[53]. Urartu kayıtlarında üçüncü sırayı kanatlı güneş kursu ile betimlenen Güneş Tanrısı Şiuini alır[54]. (Sevin, 2003b: 200; Çilingiroğlu, 2005: 115).

Buradan anlaşıldığı kadarı ile Urartularda bir tanrı üçlüsünün varlığı söz konusudur. Bunlardan, Haldi birinci, Teişeba ikinci ve Şiuini üçüncü sırada yer alır (Melikishvili, 1965: 441 vd).

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu Devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz, krallığın temel politikası olarak dine çok büyük önem vermiştir. Bu durum Urartu merkezlerinde açığa çıkarılan küçük sanat eserleri üzerindeki tasvirlerden adak eşyalarına (Figür 36-38), anıtsal mezarlardan görkemli tapınaklara kadar birçok eserde açıkça gözlenebilmektedir.

Sonuç olarak birleştirici bir özellik gösteren Urartu dini, devletin resmi dini olmasının gereği olarak, ele geçirilen yerleri, Urartu ülkesinde iskân edilen toplulukları kısacası bütün Urartu topraklarını kapsayıcı bir özellik göstermekteydi.

---

[53] Fırtına tanrısı Teişeba, Karmir-Blur'da bulunan bronz bir heykelcikte sakalsız, uzun elbiseli ve başında tanrılara has boynuzlarla süslü başlığı vardır. Sol elinde bir harp baltası, sağ elinde tepesi disk şeklinde bir sopa vardır. Teişeba'nın eşi Huba ise bir mühürde kollarını kaldırmış vaziyette, sağında bir oğlak, solunda bir ağaç ile tasvir edilmiştir (Piotrovskii, 1965: 43).

[54] Asur çiviyazısında olduğu gibi Urartu çivi yazısında da Şiuini ideogramı, güneşi, günü ve aydınlığı ifade etmektedir (Piotrovskii, 1965: 43).

I. BÖLÜM

1. HİTİTLERDE TEOKRATİK DEVLET DÜZENİ

I. BÖLÜM

1. HİTİTLERDE TEOKRATİK DEVLET DÜZENİ

Hitit teokrasisinin temeli olan Hitit devlet yönetimi ve Hitit dinine geçmeden önce Hitit siyasi tarihini ana hatlarıyla ve Hitit krallarının siyasi faaliyetlerine değinerek aktarılması uygun olacaktır.

1.1. Hititler

M.Ö. II. bin yılın ortalarına doğru Anadolu'nun, Kafkas geçitleri üzerinden gelen bir göç dalgası[55] ile karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Uzun süre devam ettiği bilinen ve güney istikametinde gerçekleşen bu hareketler, Hurrilerin göç hareketleridir[56]. Hurrilerin bu yer değiştirmeleri sonucu, göç yolları üzerinde bulunan ve Anadolu ile Asur arasında neredeyse çeyrek yüzyıl süren ticari faaliyetler[57] kesintiye uğramış ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı[58] sona ermiş, böylece Hititler önemli bir güç haline gelmişlerdi (Goetze, 1957a: 82 vdd).

---

[55] Hurrilerin Anadolu üzerinden gerçekleşen göçleri sonunda, Hint-Avrupa kökenli Hititler Anadolu'nun siyasi yapılansında söz sahibi olmuşlardır (Goetze, 1957a: 82 vdd).

[56] Bazı bilim adamlarına göre, Hurrileri göçe zorlayan en önemli sebep, artan nüfusu, tarım alanlarını ve hayvan sürülerini barındıracak otlakların yetersizliğidir. Ayrıca, bu konuda kesin olarak kanıtlanamamakla birlikte geçici bir kuraklığın da göz ardı edilmemesi gerekir. Pehlivan, 1994: 329, dpn. 19.

[57] Orta Anadolu'da gerçekleşen faal ekonomik, sosyal ve siyasi hayat birçok çalışmaya yansımıştır. Bu çaılşmalar için bkz., Baydur, 1970: 37 vdd; Bilgiç et al, 1990: 15 vdd; Bilgiç-Bayram, 1995: 5 vdd; Sever, 1991: 247-256; Bayram-Çeçen, 1995: 1-12; Özgüç, 1999: 7 vdd; Kültepe'den çıkan çeşitli konulardaki vesikalar için bkz., Günbattı, 1996: 25-37; Günbattı, 1997: 131-155; 341-356; Bayram, 1997: 41-66; Sever, 1997: 291-299; Çeçen, 1998: 119-124; Albayrak, 2000: 1-27; Sever-Çeçen, 2000: 167-176; Albayrak, 2003: 1-9; Albayrak, 2006: Şahin, 2000: 237-244.

[58] Asur Ticaret Kolonilerinin merkezi durumundaki Kültepe'de gerçekleştirilen kazıların sonuçları için bkz., Özgüç, 1953: 101-108; Özgüç, 1954: 357-372; Özgüç, 1955a: 55-63; Özgüç, 1955b: 445-452; Özgüç, 1956: 38-39; Özgüç, 1957: 44-45; Özgüç, 1958: 26-27; Özgüç, 1959a: 1 vdd; Özgüç, 1959b: 26-27; Özgüç, 1962: 43-44; Özgüç, 1964: 95-96; Özgüç, 1999: 7 vdd; Emre, 1988: 15-17.

Bilindiği gibi, Anadolu'da ilk siyasi birlik, M.Ö. II. bin yılda, Kızılırmak kavsi içerisinde kurulan ve başkenti Hattuša[59] olan Hitit Krallığı tarafından sağlanmıştır.

Hitit Devleti tarihi, bir taraftan Boğazköy'de bulunan Hitit Devlet arşivi vesikaları[60] ve kazıların verdiği arkeolojik malzemelerle, diğer taraftan da siyasal ve kültürel ilişkilerde bulundukları komşu memleketlerin yazılı vesikalarında verilen bilgiler ile karşılaştırılır.

Çivi yazılı belgelerden de anlaşıldığı kadarıyla, Hititler, merkezi topraklarına komşu olan diğer Anadolu topraklarını, *Yukarı Memleket* (KUR.URU.UGU-Tİ) ve *Aşağı Memleket* (KUR.URU.SAP Lİ-Tİ) ismi ile iki büyük bölüme ayırmışlardı[61].

Hitit ülkesinin kuzey-kuzeydoğu komşuları Kaşkalılar, doğu komşuları Azzi-Hayaşalılar, güneybatı komşuları Arzavalılar ve güneydoğu komşuları ise Hurri gibi düşman memleketlerdir (Cornelius, 1958: 2-5).

Hitit tarihi hakkında bilgi veren ve Eski Devlet zamanından kalan vesikalar çok az sayıdadır. En çok vesika ise Büyük Krallık (İmparatorluk) zamanında elde edilmiştir. Geç Hitit Şehir Devletleri'ne ait vesikalar ise daha çok Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılı büyük anıtlardır. Bu yazı henüz tamamıyla okunamadığından bu beylikler hakkında çağdaş Asur krallarının ne gibi bilgiler verdikleri yeteri kadar bilinmemektedir.

[59] Hattuşa adı ve kenti hakkında bk., Savaş, 1998b: 505-513.; Kentin konumu, tarihçesi ve kazı sonuçları için bkz., Bittel, 1970: 24 vdd., fig. 3.; Schirmer, 1982: 16-24, Şek. 4_a, 4_b, 6_a, 6_b, 8_a, 8_b, 11.; Schirmer, 2002: 481-486; Seeher, 1999: 417-432; Seeher, 2000a: 15-34; Seeher, 2000b: 299-308; Seeher, 2001: 303-314; Seeher, 2002: 442-443; Seeher, 2004: 63-69; Seher, 2006; Seher, 2008; Seeher, 2007a: 27-42; Seher, 2007b: 707-720; Neve, 1990: 21-40.

[60] Boğazköy'de keşfedilen Hitit devleti arşivi vesikaları Berlin Müzesi tarafından "Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi=KUB" ve Wissentschiftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft tarafından "Keilschrifttexte aus Boğazköi = KBo" adı altında iki büyük seri içinde çıkanlmıştır.

[61] Çeşitli Hitit tabletlerinde ele geçen bu terimlere, III. Tuthalya'nın ölümünden sonra Anadolu da meydana gelen ayaklanmalarda ve Hitit topraklarının bir kısmının işgalinden bahseden III. Hattuşili'ye ait bir tablette, rastlanmıştır. Garstang, 1943: 37 vd; Garstang-Gurney, 1959: 29 vd, 63 vd; von Schuler, 1965a: 13-14; Gurney, 1973b: 681-682; Anadolu kaynaklarındaki "Yukarı Memleket ve Aşağı Memleket" terimi için bkz., Kınal, 1953: 7.

Kültepe vesikaları arasında, Hititçe isimlere rastlanmasının sonucu olarak Hititlerin bu dönemin sonlarına doğru, Anadolu'ya gelmiş oldukları sonucuna ulaşılmıştı. Bąrışçıl bir şekilde Anadolu'ya gelen bu kavmin hangi yolu kullandığı hakkında üç farklı görüş mevcuttur.

İlk görüş bütün Hind-Avrupalı kavimler gibi Hititlerin batıdan, boğazlar üzerinden Anadolu'ya geldikleri yönündedir (Goetze, 1957a: 10). Bu teze karşı çıkan ikinci görüş, Hititlerin Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelip, Yeşilırmak bölgesinde bir süre kaldıktan sonra Kızılırmak kavsi içerisine yerleştikleri yönünde (Sommer, 1947: 3-8), son görüş ise Hitit seramiğinin, Khirbet Kerak seramiğine benzetilmesinden dolayı, Hititlerin Anadolu'ya Kuzey Suriye üzerinden geldikleri yönündedir (Wooley, 1953: 32-35).

Hititler Anadolu'ya nereden gelirlerse gelsinler, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan itibaren Anadolu'ya yerleşerek bu topraklar üzerinde M.Ö. 7. yüzyıla kadar siyasi varlıklarını korumuşlardır.

Koloni Çağı'nda Anadolu'da hâkim bir siyasi güç yoktu. Bir başka ifade ile bu dönemde güçlü merkezi bir otorite mevcut değildi. Kökeni Orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanan merkezi bir devlete doğru ilk adımlar, Pithana oğlu Anitta ile atılmıştı. Anitta, Neşa/Kültepe (Kınal, 1971: 5), Zalpa ve Hattuş şehirlerini ele geçirdikten sonra, Büyük Kral unvanını kullanmaya başlamıştı (Dinçol, 1982: 26; Kınal, 1991: 85; Lloyd, 1998: 31; Akurgal, 1999: 39; Sevin, 2003a: 163).

Anitta (yaklaşık M.Ö. 1750-?) ile I. Hattuşili (M.Ö. 1660-1630) arasında üç ya da dört kralın egemen olduğu artık bilinmektedir. Bu süre içerisinde, Hitit dinsel inançlarına göre öldükten sonra tanrı olan krallar için yapılacak kurbanları düzenleyen kurban listeleri olarak değerlendirilen belgelerde, Kantuzili, Tuthaliya, Puşarumma ve Papadilmah'ın isimlerine rastlanması bu iki kral arasındaki boşluğu da doldurmaktadır. Böylece Hint-Avrupalı Hititlerin hangi aşamalardan geçtikten sonra, merkezi otoriteyi güçlendirerek bir devlet kurdukları ortaya çıkmaktadır[62].

---

[62] Dinçol, 1982: 29; Kınal, 1991: 85-86; Akurgal, 2000: 54; Akurgal, 1999: 55; Sevin, 2003a: 163.

Eski Hitit devletinin ilk kralı I. Hattuşili (Labarna) eski bir Hatti beylik merkezi olan Hattuşa'yı başkent yaparak kente Hattuşa, kendine de Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili adını vermiş ve Hitit devletini resmen kurmuştur[63].

Hitit devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz ekonomik gücünü artırmak için zengin alanlara yönelik bir genişleme süreci izlemeye başlamıştır (Otten, 1969: 363). I. Hattuşili ilk seferlerini Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya düzenlemiştir (Cornelius, 1973: 103). Bu seferler sonucunda ilk olarak günümüzde Hatay sınırları içerisinde kalan ve Hititlere Kuzey Suriye kapılarını açan Alalakh/Tell Açana alınmıştır (Gurney, 1973a: 244; Lloyd, 1998: 33). Alalakh'ın ardından Hahhu ile Haşşu ele geçirilmiştir. Bu şehirlerin ele geçirilmesi ile Hititler bölgeden altın ve gümüşten oluşan zengin ganimetler elde etmişlerdir.

I. Hattuşili, bir belgede kendisi gibi Akad kralı Sargon'un da Fırat Irmağını (Purat) geçtiğinden bahseder. I. Hattuşili ile Akad kralı Sargon arasında 7 yüzyıllık bir zaman zarfı bulunmaktadır. Bu kayıtların Hititlerdeki tarih bilincini (Güterbock, 1943a: 177-181) gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir. Kuzey Suriye seferi sırasında yaralandığı tahmin edilen I. Hattuşili[64] sağlığında bir vasiyetname bırakarak, isabetli bir kararla I. Murşili'yi (M.Ö. 1630--1600) veliaht tayin eder (Dinçol, 1982: 29; Sevin, 2003a: 167; Akurgal, 2000: 57).

I. Murşili öncelikle, I. Hattuşili'nin yayılma siyasetinin devamı olan Halpa/Halep üzerine, ardından Babil'e askeri sefer düzenlemiştir. Bu dönemde Kuzey Suriye'nin alınması Hititlere Mezopotamya kapılarını açan en büyük etken olmuştur. Babil'in

[63] Labarna ile I. Hattuşili'nin aynı şahıs olup olmadığı hakkında bilim adamları farklı görüş belirtmişlerdir. Aynı şahıs olduğu yönündeki görüşler için bkz., Dincol, 1982: 28; Memiş, 1994b. 367.; Sevin, 2003a: 163; Ünal, 2002: 66; Farklı şahıs oldukları yönündeki görüşler için bkz., Kınal, 1991: 85-86; Akurgal, 2000: 55; Akurgal, 1999: 56; Lloyd ise, farklı şahıslar oldukları görüşünü Labarna'dan sonraki tüm kralların "Labarna" unvanını kullanmalarına dayandırır (Lloyd, 1998: 32).

[64] Akurgal, bölgeye düzenlenen akınları I. Hattuşili'nin iki dilli sefer kayıtlarından aktarır. Akurgal, 1999: 57-58.

fethedilmesi[65] ile Hititler Ön Asya'nın en güçlü devleti olmuşlar ve bu bölgeden birçok ganimet elde etmişlerdir. I. Murşili askeri faaliyetler yüzünden uzun süre Hattuşa'dan uzak kalmış bu da yakınlarının komplolarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bu komplolar aynı zamanda Hitit devletinin bir kargaşa dönemi içine girmesine ve kazanılan toprakların bir kısmının kaybedilmesine neden olmuştur (Kınal, 1971: 7; Dinçol, 1982: 30; Memiş, 1994b: 368; Sevin, 2003a: 167-168).

I. Murşili'den sonra Hitit tahtına sırasıyla, I. Hantili (M.Ö. 1600–1570), I. Zidanza (M.Ö. 1570–1560), Ammuna (M.Ö. 1560-1540), I. Huzziya (M.Ö. 1540-1535), Telipinu (M.Ö. 1535-1510), Alluvamna (M.Ö. 1510-1500), II. Hantili (M.Ö. 1500-1490), II. Zidanza (M.Ö. 1490-1480) ve II. Huzziya (M.Ö. 1480-1460) geçmişlerdir. Bu krallar sadece, Hitit devletinin mevcut durumunu korumak ölçüsünde başarılı olmuşlardır (Akurgal, 2000: 62-66; Akurgal, 1999: 64 vd).

Bu krallardan sonra başa geçen ve İmparatorluk döneminin ilk krallarından olan II. Tuthaliya (M.Ö. 1460–1440), Hitit devletini eski gücüne tekrar ulaştırma yönünde adımlar atarak, ilk olarak devletin batıdaki egemenliğini ve güvenliğini sağlamıştır. Daha sonra ise, Hitit devletinin geleneksel politikası olan Kuzey Suriye ile ilgilenmiştir. II. Tuthaliya ile Halep Kralı arasında daha önce yapılan anlaşmayı Halep kralı bozmuş ve Mitanni, bazı kayıtlarda geçen adı ile Hanigalbat, Kralıyla barış imzalamıştı. Böylece, Hititlerin Kuzey Suriye üzerindeki yayılma siyasetine bağlı olarak Hitit-Mitanni ilişkileri, başlamış oluyor ve bu ilişkinin ağırlık noktasını Halep bölgesi oluşturuyordu. Halep, hem Hitit hem de Mitanni devleti için önemli bir etki alanı olduğundan her iki devlette burayı elde tutmak istiyorlardı. İki devlet arasında sürekli el değiştiren Kuzey Suriye, II. Tuthaliya'nın ölümü ile

[65] Babil'in Hititler tarafından fethi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Otten, Babil'in M.Ö. 1531 de alındığını belirtir (Otten, 1969: 365). Kınal, Memiş ve Akurgal, fetih tarihini M.Ö. 1550 olarak kaydederler (Kınal, 1971: 7; Memiş, 1994b: 368; Akurgal, 2000: 61; Dinçol ise, bu tarihi M.Ö. 1594 olarak verir (Dinçol, 1982: 30). Lloyd ve Sevin'de, Dinçol'un verdiği tarihe yakın bir tarihle Babil'in ele geçirilmesi için M.Ö. 1595 tarihine işaret ederler (Lloyd, 1998: 34; Sevin, 2003a: 167).

Mitanni krallığına bağlanıyordu (Dinçol, 1982: 33-34; Akurgal, 2000: 67-68; Akurgal, 1999: 70; Sevin, 2003: 174).

II. Tuthaliya'nın tahta çıkmasının diğer krallardan farklı bir üslup ile anlatılması Hitit tahtında bir sülale değişikliğinin meydana geldiğini (von Schuler 1965a: 17) ve onun bir usurpator[66] olduğu fikrini akla getirmektedir (Goetze, 1930b: 24).

II. Tuthaliya'dan sonra başa geçen I. Arnuwanda (M.Ö. 1440-1420), II. Hattuşili (1420-1400) ve III. Tuthaliya (M.Ö. 1400-1381), döneminde krallık çok güçsüzleşmiş, her taraftan saldıran düşmanlar ve devlete baş kaldıran bağımlı halklar karşısında çok zayıf düşmüştür. Bu krallardan I. Arnuwanda döneminde Hititlere kuzey komşuları Kaşkalar tarafından yoğun saldırılar başlamıştır. Dolayısıyla Hitit-Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar I. Arnuvanda'ya aittir (von Schuler, 1965a: 29-33; Ünal, 2003: 62). Kaşkalarla başa çıkamayan I. Arnuwanda ve karısı Aşmunikal çareyi tanrılarına yalvarmakta[67] bulmuşlardır (Otten, 1969: 361-362; Ceylan, 1994: 56-57). Kuzeyden gelen Kaşka tehlikesi II. Hattuşili ve III. Tuthaliya döneminde de devam etmiş, III. Tuthaliya kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzava ve güneydoğuda Halep Krallıklarına karşı Hattuşa'nın çıkarlarını korumaya çalışmıştır (Güterbock, 1956: 65). III. Tuthaliya krallığının son yıllarında, Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak önemli bir kült merkezi olan Samuha'nın[68] kapılarına kadar ulaşan Hayaşa saldırısı ile uğraşmıştır. III. Tuthaliya bir süre sonra hastalanmış ve yerine oğlu I. Şuppiluliuma'yı prensliğe getirmiştir. Bu genç prens, Kaşka ve Hayaşa akınlarından Samuha'yı korumak için şehir surlarını onartarak buranın güvenliğini sağlamıştır. Daha sonra Kaşka ile onların müttefik ve komşuları olan Hayaşalıları yenilgiye uğratarak buradan elde ettiği ganimetleri Samuha'ya getirmiştir (Delaporte, 1936: 78; von Schuler, 1965a:

---

[66] Kelime anlamı "yasadışı" olan bu sözcük, burada II. Tuthaliya için hakkı olmadan tahta yasadışı yollardan çıkmasından dolayı kullanılmıştır.

[67] Arnuwanda-Aşmunikal dua metninin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bk., Ceylan, 1996: 1-12.

[68] Samuha'nın yeri hakkında bk; Garstang, 1942: 450-459; Alp, 1956: 77-80; Cornelius, 1958: 3, dpn. 18; Garstang-Gurney, 1959: 33 vd; Güterbock, 1961: 96; Koşay, 1972: 460-468.

35). Samuha kuşatmasının I. Şuppiluliuma tarafından bertaraf edildiği, Hayaşa ordusunun kuzeydoğu istikametinde çekilmeyi tercih ettiği, ancak Kummuha (Kemah) önlerinde iki ezeli düşman arasında önemli bir savaşın meydana geldiği belirtilmektedir[69].

III. Tuthaliya'nın son günlerinde Kaşkalar, Hitit topraklarının içlerine kadar sokulmayı başarmışlardı. Devletin düştüğü bu zor durum I. Şuppiluliuma'nın (M.Ö. 1380–1354) tahta çıkışına kadar sürmüştür (Memiş, 1990: 107; Akurgal, 2000: 74).

Hitit tarihinin en güçlü ve en başarılı krallarından biri olan I. Şuppiluliuma, krallığının ilk yıllarında uzun süre Anadolu içindeki kargaşanın giderilmesi için uğraşmak zorunda kalmıştır. Daha sonra ise diğer Hitit kralları gibi Kuzey Suriye'ye yönelmiş ve bu bölgeye üç sefer düzenlemiştir[70]. Bu seferlerden ilk ikisi Mitanniler üzerine, sonuncusu ise Hurri ülkeleri ile Kuzey Suriye'deki beyliklere yöneliktir (Lloyd, 1998: 37-38). İlk Mitanni seferinin Hitit aleyhine sonuçlanması her fırsatta ayaklanan Kaşkaların tekrar saldırıya geçmelerine sebep olmuşsa da bu tehlike çok fazla büyümeden önlenmiştir (Garstang, 1943: 50). Ama tüm bu seferlerin sonunda, I. Şuppiluliuma, Mitanni devletini Hititlere bağlı vasal bir krallık durumuna dönüştürmüştür. Vasallık haline gelen Mitannilerin başına Halep kralı Piyaššili'yi getirmiş ve böylece Mitanni krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir (Güterbock, 1956: 120).

I. Şuppiluliuma'nın son yıllarında yine Kaşka tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını biliyoruz[71]. I. Şuppiluliuma, Karadeniz bölgesine yaptığı seferle Kaşkalara büyük zarar vermesine rağmen, onları Hititler için tamamen tehlike olmaktan çıkaramamıştır. Kendisinden sonra tahta geçen II. Murşili zamanında da Kaşkalar Hititler için tehlike olmaya devam etmişlerdir (von Schuler, 1965a: 45; Memiş, 1990: 108).

---

[69] Kummuha savaşının öncesinde ve sonrasında gelişen olaylar için bk., Forrer, 1931: 1-2; Adontz, 1946: 28; Güterbock, 1956: 66; Garstang-Gurney, 1959: 36; von Schuler, 1965a: 35-36.

[70] Bu seferlerin içeriği hakkında geniş bilgi için bkz; Kınal, 1947: 1-13.

[71] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Güterbock, 1956: 62; von Schuler, 1965a: 44 vd; Otten, 1969: 364; Cornelius, 1973: 168; Memiş, 1990: 108; Lloyd, 1998: 38.

Bu dönemde I. Şuppiluliuma'yı meşgul eden bir başka mesele ise Mısır olmuştur. I. Şuppiluliuma'nın tahta çıktığı yıllarda Mısır-Hitit ilişkileri dostane bir şekilde devam ediyordu. Mısır kraliçesi I. Şuppiluliuma'ya yazdığı bir mektupta[72] oğullarından biriyle evlenmek istediğini bildirirince, I. Şuppiluliuma oğlunu Mısır'a gönderir, ancak oğlunun akıbeti hakkında hem Mısır hem de Hitit kayıtları suskundur. Bunun üzerine ilişkiler bozulmuş ve I. Şuppiluliuma, Mısır'ın, Kuzey Suriye'deki topraklarını bugünkü Şam'a kadar ele geçirmiştir. Ancak bu sırada ortaya çıkan veba salgını onun yurduna dönmesine sebep olmuş ve I. Şuppiluliuma bu seferlerden sonra Kaşkalar üzerine yürüdüğü sırada vebadan ölmüştür (Goetze, 1967: 19; Memiş, 1990: 109; Akurgal, 2000: 77; Lloyd, 1998: 40; Akurgal, 1999: 83).

I. Şuppiluliuma, krallığı boyunca devleti genişletme politikası izlemiş, III. Tuthaliya döneminde Kızılırmak kavsine çekilen, egemenlik sınırları daralan Hitit devletini, kısa sürede imparatorlu' haline getirmiştir[73].

I. Şuppiluliuma'nın vebadan ölmesi üzerine II. Arnuwanda (M.Ö. 1346-1345) tahta geçtiyse de kısa bir süre sonra onunda vebadan ölmesiyle Hitit tahtına II. Murşili (M.Ö. 1345-1315) geçmiştir (Goetze, 1967: 17).

II. Murşili[74] saltanatının ilk yıllarında Kaşka[75] ve Arzava[76] memleketlerinin ayaklanmaları ile uğraşmak zorunda kaldı. I. Şuppiluliuma'nın ölümü ile Kaşkaların eline geçen bazı şehirleri tekrar Hitit hâkimiyetine kazandırdıysa da Nerik şehrini ele geçi-

[72] Söz konusu mektubun çevirisi için bk; Goetze, 1975a: 18; Alp, 1997: 5 vdd.

[73] Hitit Devleti'nln imparatorluk haline gelmesinin, beşyüz yıl boyunca Anadolu ve yakın çevresine hâkim olmasının sebebi hiç kuşkusuz Hitit krallarının iç ve dış politikada göstermiş oldukları üstün başarılardan kaynaklanmaktadır (von Schuler, 1965b: 445-464).

[74] II. Murşili'nin soyağacı, dönemin siyasal olayları, annalleri, hastalığı ve dini kimliği hakkında yapılan en ayrıntılı çalışma için bkz., (Alparslan, 2006).

[75] Karadeniz sahil şeridinde Kastamonu, Sinop ve Ordu bölgesinde yerleşen bu savaşçı toplum hakkındaki Hitit arşiv kayıtlarının tercümesi yapılmıştır. von Schuler 1965a; Kaşkalarla ilgili diğer yayınlar için bkz., Goetze, 1967: 88-89; Memiş, 1990: 103-110; Pehlivan, 1991a: 227-50; Murat, 1998: 435-443; Ünal, 2003: 48 vdd.

[76] Arzava Memleketlerinin coğrafyası, tarihi, Hitit ve diğer devletlerle olan ilişkileri hakkında en ayrıntılı çalışma için bkz., Kınal, 1953: 3 vdd.

remedi (Dinçol-Yakar, 1974: 51 vd.). Kaşka taarruzlarını önlemek için bölgedeki geçitleri tahkim ettirdi (Güterbock, 1961: 85 vd).

II. Murşili'nin uzun süren çabaları sonucu Kaşkalar bu döneminin sonuna kadar Hititler için tehlike olmaktan çıkmıştı (Delaporte, 1936: 114; Cornelius, 1958: 5; Goetze, 1967: 77-81).

II. Murşili'nin ilk yıllarında uğraştığı konulardan biri de Arzava memleketlerinin durumuydu. Hitit tahtına çocuk yaşta bir kralın geçmesini fırsat bilen Arzavalılar isyan etmişler ve II. Murşili'ye göre, kendisine karşı bir ittifak kurmuşlardı (Goetze, 1967: 45 vd; Kınal, 1953: 6). İki taraf arasındaki ilk mücadeleler de kesin sonuç alınamamışsa da ilerleyen zamanlarda Valma (Elmalı) yakınlarında gerçekleşen savaşta II. Murşili Arzavalıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Garstang, 1943: 35 vdd). Böylece Batı Anadolu'da güvenliği sağlayan II. Murşili Arzava memleketlerinin her biri ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmıştır (Friedrich, 1930: 1 vdd; Ceylan, 1991: 111-117).

Ülkenin asayişinde karşılaşılan eksiklileri gidermeye çalışan II. Murşili, Kaşka ve Arzava tehlikelerini çözüme kavuşturduktan sonra doğuya yönelerek Hayaşa[77] ülkesi ile mücadeleye başlamıştı. Ard arda ve planlı olarak düzenlenen Hayaşa seferleri ile diğer coğrafyalarda olduğu gibi bu bölgede de Hitit hâkimiyeti sağlam bir şekilde sağlanmış oluyordu (Forrer, 1931: 1 vdd; Goetze, 1967: 139-141; Pehlivan, 1991b: 67). II. Murşili bir müddet sonra Kuzey Suriye'deki şehir devletlerinin isyanı ile karşılaşmıştır. Aslında bu bölgedeki durum Batı Anadolu ve kuzeydeki kadar sıkıntılı değildi. Çünkü daha I. Şuppiluliuma döneminde bu bölgeye Hitit soylu prensler yani II. Murşili'nin kardeşleri görevlendirilmişti. Bölgedeki bu durum prenslerin ölümü

[77] Hayaşa ülkesi ve Hayaşa-Hitit ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk., Cavaignac, 1930: 15-17; Forrer, 1931: 1-24; Contenau 1934, 165 vd; Delaporte, 1936: 78 vdd, 114 vd; Adontz, 1946: 28 vdd; Goetze, 1946: 165-168; Gurney, 1948: 40-44; Kınal, 1953: 5; Garstang-Gurney, 1959: 29, 32, 36; Goetze, 1957a: 135 vd; Koşay-Turfan, 1959: 354-355; Jahukyan, 1961: 353-405; Cornelius, 1964: 13; Koşay, 1964: 93; Koşay-Vary, 1964: 6, 9; von Schuler, 1965a: 13 vdd; Goetze, 1967: 95-141; Dinçol, 1982: 37-38; Koşay, 1984: 25; Pehlivan, 1984: 53 vdd; Kınal, 1991: 109, 140; Pehlivan, 1991a: 29; Pehlivan, 1994: 329-332; Umar, 1999: 118, 133; Ceylan, 2001: 37-38, 68; Erkmen et al, 2002: 73; Günerl, 2002: 3; Ünal, 2002: 157-159; Ünal, 2003: 53; Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan, 1991b: 14 vdd.

ile oluşan boşluktan kaynaklanıyordu. II. Murşili bu bölgeye yeni atamalar yaparak, Amurru ve Halep Krallığı ile de antlaşmalar yaparak buradaki Hitit güvenliğini sağladı (Akurgal, 1995: 48; Memiş, 2005: 108).

En başarılı Hitit krallarından biri olan ve I. Şuppiluliuma'dan sonraki dönemde oluşan boşluğu dolduran II. Murşili'nin ölümü ile Hitit tahtına II. Muvatalli (M.Ö. 1315-1282) geçmiştir.

II. Muvatalli[78] başa geçtiğinde Büyük Krallık dönemi kralları gibi Kaşka tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bunun yanında Mısır'ın Kuzey Suriye'de genişleme siyaseti ile Asur Devletinin yayılma politikası da II. Muvatalli'yi uğraştıracak meseleler arasındaydı. II. Muvatalli Kaşka saldırılarının artması karşısında kardeşi III. Hattuşili'yi Yukarı Memleketin kontrol altında tutulması için görevlendirdi (Goetze, 1925: 9). Kendisine verilen bir miktar kuvvetle Kaşkaları yenilgiye uğratan III. Hattuşili'ye, II. Muvatalli tarafından Hakpişşa Ülkesi Kralı unvanı verilmiştir (Akurgal, 1995: 51).

Bu olaylardan sonra bir süreliğine kuzeyde güvenliği sağlayan II. Muvatalli Mısır seferi için hazırlıklara başlamış ve devlet merkezini Tarhuntaşşa'ya taşımıştır (Ünal, 2002: 79-80).

II. Muvatalli'nin başkenti Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşımasının altında başka sebepler olsa da temel sebep Mısır seferidir.

Bu dönemde Kuzey Suriye'deki vasal krallıklar Hitit ve Mısır Devletleri arasında sürekli el değiştirmekteydi. Bu krallıklardan biri olan ve I. Şuppiluliuma zamanında Hitit hâkimiyetine giren Amurru Krallığı bu dönemde iki yönlü bir politika uygulamaya başlamıştı. Mısır ve Hitit Krallıklarının karşı karşıya gelmesinde her ne kadar Amurru Krallığı'nın etkisi olsa da asıl sebep, iki krallığın eşit kuvvetler haline gelmesi ve Kuzey Suriye üzerindeki egemenlik mücadelesi idi (Meyer, 1954: 452).

Mısır ve Hitit Devletlerini karşı karşıya getiren Eskiçağ tarihinin bu önemli savaşı hakkında yeteri kadar bilgi olmamakla

[78] II. Muvatalli'nin'nın siyasi ve dini kimliği, kökeni, dış politikası ve Kadeş Savaşı hakkında yapılan en ayrıntılı çalışma için bkz., (Alparslan, 2007).

birlikte, Kadeş savaşı[79] ile ilgili bilgilere antlaşma metinlerinde (Weidner, 1923: 71) ve Mısır tapınaklarının duvarlarına resmedilen rölyeflerde rastlanmaktadır (Helck, 1962: 189-213).

İki devlet arasında savaşın ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. Savaşın II. Muvatalli, barışın III. Hattuşili döneminde gerçekleştiği dikkate alınırsa iki devlet arasındaki mücadeleler kesintiye uğramakla birlikte zaman zaman devam etmiştir[80].

Bunun yanında savaşın sonucu konusunda da bazı belirsizliklere rastlanmaktadır. II. Ramses'in, bazı tapınakların duvarlarındaki rölyeflerinde Kadeş Savaşı'nın kazananı olarak kendisini göstermek istemesi Mısır firavunlarının yenilmez olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Hitit kaynaklarının suskunluğu ise belki de bu konuda olası Hitit kayıtlarının henüz bulunamamasından kaynaklanmaktadır (Alparslan, 2007: 139, 143). Ancak anlaşıldığı kadarıyla savaş sonrasında Amurru Krallığı'nın Hitit hâkimiyetinde kalması savaşın Hitit lehine sonuçlandığı gibi bir izlenimde bırakmaktadır. Şurası bir gerçektir ki, Kadeş Savaşı'nın kazananı kim olursa olsun her iki devlet içinde olumlu sonuçlar doğurmamıştır.

Savaşın Hititler için olumsuz sonuçlarından biri belki de Kadeş Savaşı sırasındaki mücadelelerde yaralanan II. Muvatalli'nin ölümü idi (Ünal, 2002: 80).

II. Muvatalli'nin ölümü ile Hitit tahtına III. Murşili adıyla Urhi-Teşup (M.Ö. 1282-1275) geçmiştir.

---

[79] II. Muvatalli döneminin en önemli olaylarından biri olan Kadeş Savaşı'nın öncesi, sonrası, coğrafyası ve sonucu hakkında yapılan çalışma için bkz., (Alparslan, 2007: 130 vdd). Kadeş Antlaşmasının içeriği hakkında yapılan çalışmaların ayrıntıları için bkz., (Ceylan, 1991: 130-136; Karauğuz, 2002: 240 vdd).

[80] Mısır ve Hitit Devletleri arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı'nın hangi tarihte gerçekleştiği ve barış antlaşmasının ne zaman yapıldığı konusunda farklı tarihler göze çarpmaktadır. Akurgal savaşın M.Ö. 1275'te, savaşa son veren barışın ise M.Ö. 1269'da yapıldığını önerir (Akurgal, 1995: 52-53); Ünal Mısır ve Hitit Devletlerini karşı karşıya getiren savaşın M.Ö. 1284'te, barış antlaşmasının ise M.Ö. 1278'de yapıldığını belirtir (Ünal, 2002: 80, 82). Kadeş Savaşı'nın aralıklarla 16 yıl sürdüğünü belirten Memiş, savaşın başlangıcını M.Ö. 1296'ya, büyük barışı ise M.Ö. 1280'ne tarihlendirir (Memiş, 2005: 113). Dinçol ise Kadeş Savaşı için M.Ö. 1285 tarihini, antlaşmanın yapıldığı tarih için ise M.Ö. 1270'leri önerir (Dinçol, 1982: 44, 47).

Bu kral hakkındaki bilgilere Hattuşa'da ele geçen mühür baskısında (Beran, 1967: 36, nr. 180-181), III. Hattuşili'nin vesikalarında (Ünal, 1974: 115 vd) ve bir dua metninde rastlanır (Houwink ten Cate, 1994: 240). II. Muvatalli'nin oğlu olduğu konusunda hiçbir şüphe bulunmayan Urhi-Teşup'un Hititlerde örneğine daha önce de rastlandığı gibi ikinci dereceden bir zevceden olan bir kral olduğu düşünülür[81].

Urhi-Teşup'un ilk faaliyeti başkenti Tarhuntaşşa'dan Hattuşa'ya taşıması olmuştur. Büyük ihtimalle başkenti Hattuşa'ya taşıyarak amcası III. Hattuşili'yi kontrol altında tutmak istemiştir. Hitit tahtına geçtiği tarihlerden itibaren amcası ile mücadele eden Urhi-Teşup'un amcası ile olan bu mücadeleleri, babası II. Muvatalli tarafından III. Hattuşili'ye verilen şehirleri[82] elinden alması ve yetkilerini kısıtlaması noktasında doruğa çıkmıştır (Goetze, 1925: 29, satır: 58-66; Ünal, 1974: 115, 123). Aslında bu noktada Urhi-Teşup belki de kendi sonunu kendisi hazırlamıştır. Amcası III. Hattuşili'yi karşısına almak yerine onun tecrübelerinden faydalanma yolunu seçmiş olsaydı daha uzun süre Hitit tahtında kalabilirdi (Bryce, 1998: 276).

Urhi-Teşup'un amcası ile olan mücadelelerinde başarısız olmasının nedenleri arasında tecrübesizliği etkili olmuşsa da asıl neden Hitit ileri gelenlerinin III. Hattuşili'nin tarafını tutmalarıdır (Memiş, 2005: 116).

Urhi-Teşup'u mağlup eden III. Hattuşili onu Nuhaşşa'ya sürmüş, ancak Urhi-Teşup buradan kaçarak Mısır'a sığınmıştır. Urhi-Teşup'u tahtından ederek Hitit ülkesinin başına geçmesi, III. Hattuşili için tahtı zorla ele geçirdiği noktasında bir huzursuzluk oluştursa da diğer devletlerle özellikle Mısır'la olan ilişkilerine yansımamış ya da yansıtılmamıştır. Zira II. Ramses onu Hitit ülkesinin meşru kralı olarak tanımış ve onun soyunun daha önceki Hitit krallarına kadar gittiğini ifade etmiştir. II. Ramses, Urhi-Teşup'u elinde tutmasına rağmen onu hiçbir zaman III.

---

[81] Bu konudaki eleştiriler ve bazı bilim adamlarının konu hakkındaki farklı görüşleri için bkz., Alparslan, 2007: 78-80, 82.

[82] Bu şehirlerden biri günümüzde Amasya ile eşleştirilen Hakpiş/Hakmiş (Dinçol, 1982: 43) ve Kastamonu'nun Tosya ilçesi ile eşleştirilen Nerik'tir (Memiş, 2005: 44, 115).

Hattuşili'ye karşı kullanmamıştır. II. Ramses bu konuda III. Hattuşili'yi telkin eden mektuplar yazmıştır[83].

I. şupiluliuma'dan sonra Hitit tarihinin en büyük ve en güçlü krallarından biri olan III. Hattuşili (M.Ö. 1275-1250) başa geçmiştir. III. Hattuşili, hastalıklı bir çocukluk geçirmiş ve bütün başarılarını kendisini sağlığına kavuşturan Şamuha kentinin İştar (Şauşga)'ına bağlamıştır (Akurgal, 1995: 55-57; Dinçol, 1982: 47-48).

II. Muvatalli döneminde yaptığı icraatlarla kendini ispatlayan III. Hattuşili Kadeş Savaşı sonrasında Hitit ülkesine dönerken kutsal Lavazantiya şehrinde Tanrıça İştar'ı ziyaret etmiş ve şehrin başrahibinin kızı Puduhepe ile evlenmiştir. Bu durum III. Hattuşili'nin itibarını büyük ölçüde artırmıştır (Goetze, 1925: 23, satır: 1-8). Hatta bazı kaynaklarda Hititlerin en güçlü kralları arasında yer almasının sebebi olarak Puduhepa ile evliliği gösterilir. Bu evlilik III. Hattuşili'nin itibarını arttırdığı gibi Puduhepa'yıda Hitit tarihinin en önemli kraliçeleri arasına sokmuştur (Dinçol, 1982: 45).

II. Muvatalli döneminden itibaren Hitit Krallığı içerisinde başarılı faaliyetleri ile bilinen III. Hattuşili'nin başa geçtikten sonra gerçekleştirdiği en önemli faaliyetleri kuşkusuz Hitit dış politikası ile ilgilidir. Hattuşa arşivinde ele geçen gerek Babil gerekse Mısır'la yapılan yazışmalar, mahkeme zabıtları ve antlaşma metinleri bu dönemde Hitit dış politikasına verilen önemi ve bu politikanın barışçıl yollarla sürdürülmek istendiğini göstermesi açısından önemlidir (Memiş, 2005: 116).

Bu durumun en önemli göstergesi Kadeş Antlaşması'dır. Bu antlaşma, Önasya'nın iki gücü arasında uzun süre devam eden savaşa son veren, çıkar esasına dayalı bir barış antlaşmasıdır (Ünal, 2002: 82).

---

[83] Bu mektupların birinde II. Ramses, III. Hattuşili'ye şöyle seslenmektedir. *"Sen gerçekten Hatti Ülkeleri'nin Büyük Kralısın. Arinna'nın Güneş Tanrısı ve Gök Tanrısı sana Hatti Ülkesi'nde büyük babanın tahtına oturmak hakkını verdiler"*. II. Ramses, Hitit kralı III. Hattuşili'ye bu şekilde seslenerek onun tahta çıkışının yasalara uygun olduğunu ve onu Hitit ülkesinin meşru kralı olarak tanıdığını göstermektedir (Akurgal, 1995: 57).

Dönemin diplomasi dili Akadça ile yazılmış olan ve bir nevi bir saldırmazlık sözleşmesi niteliği de taşıyan Kadeş Antlaşması'nın günümüze iki metni ulaşmıştır (Rowton, 1959: 1-11). Bunlardan Hattuşa'da ele geçen metin Mısırlıların hazırladığı metnin Akadça çevirisi, Mısır'a giden gümüş tablet ise Mısır diline çevrilen Hitit nüshası idi (Goetze, 1959: 201-203).

Mısır ile olan savaşa son veren bir antlaşmaya imza atan III. Hattuşili'nin dönemi, iç ve dış politikada başarılı uygulamaların yaşandığı bir dönemdir. Bütün bu başarılara ve Mısır-Hitit ilişkilerinin düzelmesine rağmen Suriye'deki gerginlik tamamen ortadan kalkmamıştı. Gittikçe güçlenen ve Hititlerin Kuzey Suriye'den çekilmesini fırsat bilen Asur Devleti, bu bölgeyi tehdit etmeye başlamıştı. Asur kralı I. Salmanassar Hititlerden destek alan Mitannilere saldırmış ve bunların kralı Şattuara'yı esir etmişti. III. Hattuşili'nin son zamanlarında gerginleşen Hitit ve Asur ilişkileri IV. Tuthaliya'nın Hitit tahtına, I. Tukulti Ninurta'nın da Asur tahtına geçmesiyle birlikte normalleşme sürecine girmişti. Kaldı ki her iki kral döneminde gerçekleşen yazışmaların içeriği iki devlet arasındaki ilişkilerin samimi bir ortama doğru gittiğinin göstergesidir (Taş, 2008: 55, 57-68).

Böylesi bir ortamda III. Hattuşili'nin ölümü ile parlak bir döneminin varisi olan IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250-1220) başa geçti.

IV. Tuthaliya[84], Hitit tahtına geçtiği ilk yıllarda, yaşının küçük olmasından ötürü, üvey annesi ve aynı zamanda Tavannana olan Puduhepa ile birlikte Hitit ülkesini yönetmiştir. Puduhepa'nın krallığa vesayet ettiği sürede ülkede imar faaliyetleri artmış ve dinin yönetime etkisi fazlalaşmıştır (Ünal, 2002: 82). Bu durum IV. Tuthaliya'ya da yansımıştır. Babası gibi dindar bir kral olan IV. Tuthaliya, bazı kaya kabartmalarında tanrılar tarafından yüceltilirken resmedilmiştir. (Unger, 1959: 9 vdd).

Hattuşa arşivinde IV. Tuthaliya ile alakalı pek çok vesika ele geçmiştir. Bu vesikalardan anlaşıldığı kadarı ile Asur Devleti'nin III. Hattuşili döneminde başlayan yükselişi IV. Tuthaliya döneminde iyiden iyiye artmış ve Asurlular büyük devlet olduk-

[84] IV. Tuthaliya'nın tahta çıkışı ve mühürleri, Asur, Karkamış, Ugarit ve Amurru politikası, söz konusu devletlerin Hititlerle ilişkileri, bu krala ait çivi yazılı belgeler ve dini kayıtlar hakkında yapılan en ayrıntılı çalışma için bkz., (Taş, 2008).

larını Hititlere kabul ettirmişlerdir. III. Hattuşili'nin küçümsediği Asur kralları, IV. Tuthaliya tarafından karşılıklı yazışmalarda büyük kral olarak anılmışlardır. Nitekim I. Salmanaşsar'ın ölümü ile iki devlet arasında gerçekleşen mektuplaşmaların son derece samimi geçtiği bilinmektedir (Taş, 2008: 210 vdd). Ancak çok geçmeden Asur'un Kuzey Suriye'deki Hititlere tabi olan vasal krallıklara saldırması ile Hitit-Asur ilişkileri bozulmuştur (LAR I: 50). Hititler Asur'a karşı Kuzey Suriye'deki Hitit hâkimiyetini korumak için Amurru ve Ugarit Kralları ile yeni antlaşmalar imzalamışlardır (Sommer, 1932: 321). Bunlardan başka IV. Tuthaliya döneminde Tarhuntaşşa kralı Kurunta ile de bir antlaşma yapılmıştır (Otten, 1988: 1-29).

IV. Tuthaliya'nın saltanatı sırasında uğraşmak zorunda kaldığı konulardan biri de Batı Anadolu'da Hititlere karşı yapılan faaliyetlerdir (Dinçol, 1982; 51; Dinçol, 2004: 40; Akurgal, 1995: 62-63). Bu dönemde, II. Tuthaliya'dan beri varlığı bilinen Batı Anadolu'daki Ahhiyava Krallığı, Asurlular gibi Hititlere gücünü hissettirirken, bölgedeki diğer krallıklarda Hititlere karşı faaliyetlerini arttırmışlardır (Memiş, 2005: 120).

IV. Tuthaliya döneminde gerçekleşen olaylardan bir başkası ise Hititlerin deniz aşırı faaliyetlerini gösteren bir olayla ilgilidir. Alaşya (Kıbrıs)'da çıkan bir ayaklanma sonrası IV. Tuthaliya buraya müdahale etmiş, ayaklanmayı bastırmış ve buradaki Hitit hâkimiyetini tekrar sağlamıştır (Beran, 1962: 25; Güterbock, 1967: 73 vdd; Kınal, 1964: 409; Erzen, 1976a: 106).

Anlaşıldığı kadarı ile Hitit Krallığı bu dönemde birçok bölgede sorunlarla uğraşmasına karşın, III. Hattuşili zamanından beri Mısır'la sağlanan iyi ilişkiler ise devam etmekteydi. Bu durumun en önemli göstergesi ise Mısırlıların Hitit ülkesinde yaşanan bölgesel bir kıtlık sebebiyle Hititlere tahıl yardımında bulunmalarıydı (Otten, 1966: 167).

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda IV. Tuthaliya, Hititleri bekleyen tehlikelerin farkındaydı ve bu tehlikeleri önlemek için bir ferman yayınlamıştı (Alp, 1947: 383).

Sonuç olarak, IV. Tuthaliya kendisinden önceki Hitit krallarının ona güçlü bir sistem bırakmalarının etkisi ile adı geçen bölgelerde Hitit hâkimiyetini koruyarak bu sorunların üstesinden

gelebilmişti. Ancak Hitit vasal krallıklarında zamanla artan etkinlikler sonucu ülke yavaş yavaş eski gücünü kaybediyordu.

Bu ortamda IV. Tuthaliya ölmüş ve yerine hakkında pek az vesika olan oğlu III. Arnuvanda (M.Ö. 1220-1200) geçmiştir.

Bir mühründen başka bilgi sahibi olamadığımız III. Arnuvanda döneminde de Batı Anadolu'daki hareketlilik devam etmiş ve bölgedeki krallıklar artık Hititlere baş kaldırmaya başlamışlardır (Akurgal, 1995: 63-64; Memiş, 2005: 123). Bunun yanında III. Arnuvanda'yı meşgul eden konular arasında, neredeyse tüm Hitit krallarını uğraştıran Kaşka meselesi ve yer değiştirme ya da göç sonucu Anadolu'nun güneydoğusuna gelen, Friglerle ilişkilendirilen halklar bulunmaktaydı (Dinçol, 1982: 52).

Akıbeti konusunda bilgi sahibi olamadığımız III. Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına kardeşi II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1200-1190) geçmiştir.

III. Arnuvanda'nın ne birinci derecedeki karısından ne de ikinci derecedeki zevcelerinden çocuğu olmadığı için Hitit tahtına kardeşinin geçtiği, Hitit sarayında görevli birinin yazdığı bir yemin metninden anlaşılmaktadır (Cornelius, 1973: 275 vd; Laroche, 1953: 70 vd). Yine bu metinden anlaşıldığına göre, bu dönemde Hitit halkı ayaklanmış durumda idi. Bir de bunlara batıdan gelenler eklenince Anadolu'da 500 yıldır süregelen siyasi birlik sona ermiş ve Anadolu tekrar Hitit öncesi durumuna düşmüştür.

III. Arnuvanda zamanında başlayan karışıklıklar, II. Şuppiluliuma doruğa çıkmış ve Hititler yıkılmıştı. Hititlerin yıkılmasında pek çok sebep etkili olmuştu[85]. Temel sebep elbette aniden gelen bir göç dalgasıydı. Bu öyle bir göç hareketiydi ki sadece Hitit ülkesini değil Yakındoğu ve Mısır'ı bile etkilemişti. Bundan başka Hititlerin yıkılmasında devletin kendi içindeki kargaşa, kuraklığın neden olduğu sıkıntılar, ekonomik problemler ve vasal krallıkların saldırıları da etkili olmuştur (Dinçol, 2004: 47).

---

[85] Hititlerin yıkılışına sebep olan nedenlerin tümü ve bunların ayrıntıları hakkında bkz., Özkan, 1998: 71-81.

1.2. Hitit İdare Şekli

Yerli ve yabancı bilim adamlarına göre Hititlerin idare şekli genellikle teokratik monarşi olarak tanımlanır[86].

Bu teokratik sistemde kralın tüm gücünü tanrılardan aldığı kabul ediliyordu. Hitit inancına göre başa geçen krallar ancak öldükten sonra tanrı mertebesine ulaşıyorlardı. Krallar tanrı olarak görülmese bile, emir ve buyrukları tanrı buyruğuydu ve buna karşı gelmenin cezası ölümdü.

Hitit kralları, devletin resmî tanrılar topluluğundaki tanrı ve tanrıçalar için dinî bayram ya da ayinleri aksatmadan yerine getirmek zorundaydılar, eğer bu aksatılırsa krallığın tanrıların gazabına uğrayacağına inanılıyordu.

Tanrı olan yani ölen krallar için, düzenli olarak kurban törenleri yapılmasına rağmen, bunların isimleri hiçbir zaman, diğer tanrılar gibi antlaşma metinlerinin yemin bölümünde yer almamıştı. Ayrıca ölen krallar için hiçbir zaman anıtsal tapınaklar da yapılmamıştı.

Hitit krallarının tanrılar için yaptıkları anıtsal tapınakların kusursuz ve benzersiz olması gerekiyordu. Tanrılar için kesilmesi gereken kurbanların ihmal edilmemesi bu tapınakların en temel görevleri arasındaydı. Hitit kralları bir dinsel töreni yönetmek ya da başlatmak üzere başkent dışında dahi olsa geri dönmeliydi. İhmal edilen bir bayrama tanrılar öfkelenebilir ve bunun netice-

[86] Hititlerin idare şekli teokratik monarşidir. De Martino, siyasi erk ve dini erkin yakından bağlantılı olduğunu düşünür. Çünkü hükümdar meşruluğunu tanrılara borçludur (de Martino, 2003: 77). Darga'ya göre ise, krallıkta feodal ve teokratik bir sistem göze çarpmaktadır (Darga, 1985: 10-11, 14). Darga bir başka çalışmasında, Eski ve Yeni Hitit Devletinde teokratik bir düzenin varlığının belirgin olduğunu belirterek bu durumu şöyle açıklar. Darga, ele geçen küçük bir dua parçasında "Ülkenin, göğün, toprağın ve insanların Fırtına Tanrısına ait olduğu ve "Labarna Kralın Fırtına Tanrısının naibi olarak bütün Hatti memleketini ona verdiğini ifade eder. (Darga, 1978a: 8). Sevin'de Hititlerin teokratik monarşi ile yönetildiği görüşüne sahip bilim adamlarındandır. Sevin'e göre, feodal ve teokratik bir karakter gösteren bu yapılanmada başta Tabarna adı verilen kral ile devlet işlerinde ve kült törenlerinde özel bir yeri olan kraliçe (Tavananna) bulunmaktaydı. Başlangıçta krallık meşruti bir karakter gösterse de zamanla bu durum değişmiştir (Sevin, 2003a: 168).

sini tüm Hitit ülkesine ödettirebilirlerdi. Hitit idare sistemine göre, ülkenin karşı karşıya kaldığı her türlü felaket tanrıların memnuniyetsizliğinden kaynaklanıyordu.

1.3. Hitit Devlet Yönetimi

Hitit Devleti takriben M.Ö. II. binin ortalarında Kızılırmak kavsi içinde kurulmuş ve kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre içerisinde Anadolu'nun büyük bir bölümünü kapsayan, buradan Kuzey Suriye'ye oradan da Mezopotamya'nın batı kısımları ile Kıbrıs'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Sınırları bu kadar geniş olan bir imparatorluğun tarihi incelenirken birkaç evreye ayırarak çalışılması da çok doğaldır. Bu durum yerli ve yabancı bilim adamlarının çalışmalarına da yansımış ve bu bilim insanları Hitit tarihini incelerken iki ya da üç evreye ayırmışlardır. Bununla birlikte bir dönemin nerede başlayıp nerede bitmesi ve bu dönemlerin isimlendirilmesi konusunda da bazı görüş ayrılıkları oluşmuştur (Bryce, 2003: 24).

Bununla beraber bu kadar geniş bir egemenlik sahası içerisinde uzun süre hâkimiyet kurmak sağlam bir merkezi yapılanma, siyasi ve ekonomik birikim ile dini hoşgörüden geçmektedir. Hititlerin imparatorluk düzeyine ulaşmalarından itibaren, merkezi idarenin kudreti büyümüş ve pek çok idari memuriyetler ortaya çıkmıştır.

Hititlerin yönetim şekli genellikle teokratik monarşi olarak tanımlanan bir sisteme dayanıyordu. Feodal ve teokratik bir karakter gösteren bu yapılanmada başta Tabarna adı verilen kral ile devlet işlerinde ve kült törenlerinde özel bir yeri olan kraliçe (Tavananna) bulunmaktaydı. Başlangıçta krallık meşruti bir karakter gösterse de bu durum zamanla değişmişti (Darga, 1978a: 7 vd).

Hitit merkezi idaresinde Eski Devlet ve sonrasında bir takım farklılıklar gözlenir. Önceleri devlet idaresinde bazı meclislerden söz edilirken bunlar zamanla ya ortadan kaldırılmış ya da etkilerini kaybetmişlerdir.

Eski Devlet zamanında kralın yanında bazı meclisler vardı. Bunlardan biri "Panku"[87] idi. Bir danışma kurulu niteliği taşıyan Panku[88] çoğunlukla kraliyet ailesine mensup devlet memurlarından oluşuyordu. Bir başka meclis ise daha sınırlı ve daha özel bir meclis olup, adli sorunlar konusunda yetkili olan "Tuliya" idi (de Martino, 2003; 78).

Tuliya'ya göre yetkisi daha fazla olan Panku'nun görevleri arasında, hanedan içi sorunlara ilişkin konular, kraliyet soyundan birine verilen ölüm cezasının onayı ve kral tarafından önerilen veliahtın kral olması gibi konular vardı (Gurney, 1952: 67 vd). Ayrıca ülke sorunlarının karara bağlandığı yer, yine Panku meclisiydi (Goetze, 1957a: 86).

Yönetimde kralla birlikte adı anılan ve krallığın kuruluşunda yani Eski Devlet zamanında idarede etkin olduğu anlaşılan Panku'nun bu gücü, zamanla zayıflamış ve bu yapı Yeni Devlet döneminde etkinliğini kaybetmiştir[89] (Goetze, 1957a: 87 vd).

---

[87] Gurney, Panku'nun varlığı ve işleyişi konusunda şu bilgileri verir; "Kralın "büyük aile" adı verilen akrabasının ayncalıkları olduğu ve bu ayrıcalıkların sürekli olarak kötüye kullanıldığı açıktır. Devletin en yüksek makamları genellikle onlara ayrılmıştır... Bu makam sahiplerinin çoğunun adı, saray kökenli olduklarını göstermektedir. Yüksek komuta yetkisinin bu makamlarla birlikte verildiğini düşünürsek ki verilmektedir, Hititlerde saraydan yönetimin uzun bir geçmişi olduğunu açıkça görürüz. Görünüşe göre, yüksek rütbeli görevlilerin başkanlık yaptığı saray dairelerinin kendi memurları vardır. Ancak bir sınıf insanın hangi amirin emrinde çalıştığını her zaman bilemiyoruz... Nitekim, Hattuşili'nin toplantıya çağırdığı meclisin Panku'nun savaşçıları ve amirlerinin daha sonra savaşçılar, hizmetkarlar ve soylular diye betimlendiğini görünce, bunlarla aynı sınıfların kastedildiğini ve bu sınıfların, devlet işleri açısından yönetici topluluğunun tümünü oluşturduğunu açıkça görürüz". Gurney, 1952: 67 vd.

[88] Panku'nun kelime anlamı "tüm, hepsi" demekti. Bu ismin veriliş sebebini Dinçol, eli silah tutan herkesin bu meclisin üyesi olabileceği şeklinde yorumlamıştır (Dinçol, 1982: 54).

[89] Alp, Panku'nun Yeni Devlet zamanında ortadan kalkmış olmasının, Panku'yu oluşturan aristokrasinin de ortadan kalkması anlamına gelmediğini belirtir. Hitit krallarının mühim hallerde Panku'yu temsil eden zümreyi toplantıya çağırdığından bahsederek, böyle bir toplantının Şuppiluliuma tarafından oğullarından birinin Mısır kraliçesi tarafından davet edildiği zaman gerçekleştiğini söyler. II. Murşili'ye ait bir belgede bu konu şu şekilde geçmektedir. "(babam) (memleketin) büyükleri(ni) konuşmaya çağırdı (ve şöyle dedi): Böyle bir şey şimdiye kadar başımdan hiç geçmedi. Bunun üzerine babam harem dairesi memuru ^{GIŞ}PA.LU-i'yi Mısır'a gönderdi." (Alp, 1952: 39).

Başka bir ifade ile Eski devlet döneminde birkaç belgede ismine rastlanan Panku, İmparatorluk Döneminde adına rastlanmayan bir kurum olarak kalmıştır (Dinçol, 1982: 55). Panku'nun etkinliğini yitirmesi ile Hititlerin devlet yönetimi de değişmiştir. Başlangıçta meşruti[90] bir yönetim gösteren Hitit devlet teşkilatı, Panku'nun ortadan kalkması ile monarşik[91] bir yapıya bürünmüştür. Hititlerin yıkılışına kadar devam edecek olan bu durum, kralların tanrı adına tüm yetkiyi ellerinde bulundurmalarına neden olmuştur(Ünal, 2005a: 104).

Bunun yanında Hitit Devleti'nin idari yapısı, kurulmuş olduğu eski Anadolu geleneklerinin gelişmiş bir şekli idi. Hititlerin bu coğrafyada uzun süre hâkimiyet kurmalarının nedenleri arasında, bu gelenekleri benimsemeleri ve bunu idari yapılarına yansıtmaları da etkili olmuştu. Hititlerin bu coğrafyadaki uzun süreli hâkimiyetlerinin bir başka nedeni monarşik yapıdaki üstünlük ve vergi vermeye yükümlü kıldıkları bir dizi krallığı kendi soylarından gelen kişiler tarafından yönetmeleriydi. Hititler, bu krallıklardan Kuzey Suriye'deki gibi hayati önem taşıyanların idaresine krallık soyundan gelenleri görevlendirmişlerdi[92] (Goetze, 1925: 36). Batı Anadolu'daki Arzava gibi ülkeleri ise, bu ülkelerin kendi içlerinden atadıkları yöneticiler aracılığı ile idare ediyorlardı (Alp, 1952: 41; Coşkun, 1990, 95).

Tüm bunlardan başka Hitit devletinin ilk krallarından birine ait olan bir metin bize Hititlerin devlet yapısı hakkında önemli bazı bilgiler verir. I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi olarak bilinen bu metinde Hitit krallarından I. Hattuşili, oğlu I. Murşili'yi veliaht olarak ilan etmektedir. Zaten vasiyetnamenin yazılış amacı da budur. Ayrıca I. Hattuşili daha önce veliaht ilan ettiği, Labarna'yı hem evlatlıktan hem de veliahtlıktan azlederek I. MurşIII'yi veliaht seçmiş, onun iyi bir şekilde yetiştirilmesi ve

---

90 Meşrutiyet, kralın yetkilerinin anayasa ve halkoyuyla seçilen meclis tarafından kısıtlandığı yönetim şeklidir. Meşruti yönetim ise bir hükümdarın başkanlığı altında parlamento yönetimine dayanan hükümet biçimidir.

91 Mutlak monarşi, bir krallığın tek bir kişi tarafından hiçbir sınırlamaya bağımlı olmayarak idare edildiği yönetim şeklidir. Merkezi bir krallıkta, kralın tek elden kendi kararlarıyla yönetimi sürdürmesi olarakta ifade edilir.

92 Hitit ülkesinde kral oğullarının tayin edildiği ülkeler ve bunun ayrıntıları için bkz., Goetze, 1925: 36 vd; Ünal, 1974: 90 vd.

kendisinden sonra tahta geçmesi için Hattuşa'nın ileri gelenlerine bu vasiyetname aracılığı ile talimatta bulunmuştur (Yiğit, 2007a: 2-4). Bu vasiyetname, krallığın kuruluşundan itibaren Hititlerdeki veraset sisteminin varlığını ve krallığın devamının sağlanması için uygulanan esasları ortaya koyması açısından oldukça önemlidir[93].

Kralın, kendisinden sonra devletin başına geçecek kişiyi, diğer bir deyimle tahtın varisini seçmesi, Hititler'i zaman zaman büyük bir kargaşa ortamına da götürmüştür[94]. Hitit hanedanının bir damadı olan Telipinu bu durumun önüne geçmek adına düzenlediği bir fermanla veraset sistemine bazı yenilikler getirmiştir (Hoffmann, 1984). Krallığın tarihine bakıldığında bu fermana uyulmadan da tahta geçildiği görülecektir. Ancak bu fermana uyulmadan tahta geçilmesinin tanrıların gazabına neden olacağı ilkesinden ötürü bir kaç istisna dışında Hitit kralları bu kurallara genellikle riayet etmişlerdir.

1.3.1. Kral

Hitit devlet yönetiminde yetki, Fırtına tanrısının yeryüzündeki temsilcisi konumundaki Büyük Kral'ın elinde toplanmıştı (Houwink ten Cate, 1992: Haas, 1994a: 188 vd).

Hitit kralları yönetim hakkının kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmışlar ve yönetimdeki bütün faaliyetlerinde kendilerini tanrıya karşı sorumlu hissetmişlerdir. Bu anlayış sebebiyle Hitit kralları, önce beylikten meşruti monarşiye daha sonrasında da Eski doğu anlayışındaki gibi tanrısal güçlerle desteklenen mutlak hâkim durumuna gelmişlerdir. Hitit Devlet yönetiminde baş sorumlu kraldır.

Hitit kralları kendilerinin mutlak hâkim olduklarını göstermek adına bazı unvanlar kullanmışlardır. Hitit kralları Eski krallık zamanında kendilerinden sadece "LUGAL – Kral" olarak bahsetmişlerdir[95] (Gonnet, 1979: 14 vd). Yeni krallık zamanla-

---

93 I. Hattuşili'ye alt bu fermanın içeriği ve çevirisi için bkz., Yiğit, 2007a: 1-8.

94 Hitit tarihinde gerçekleşen taht mücadeleleri ve bu mücadelelerin Hitit ülkesine yaşattığı olumsuzluklar hakkında bkz., Memiş, 1987: 113-117.

95 Lloyd, Eski krallık zamanında kullanılan "kral" sanının artık çöktüğünü, Hitit krallarının artık Fırtına Tanrısı Tarhunda ve onun kraliçesi Arinnalı Güneş Tanrı-

rında ise Mısır ve Mezopotamya kralları gibi uzun unvanlar taşımaya başlamışlardır. Ancak onlar gibi çoban unvanını kullanmamışlardır. Hititler, Babil'den etkilendikleri insanlığın çobanı tabirini Güneş tanrısı için kullanmışlardır (Haas, 1994a: 197 vd). Bu dönem Hitit kralları "Evrenin Kralı, Kahraman, Hatti Ülkesinin Kralı, İmparator ve Tanrının Gözdesi", gibi unvanlarının yanı sıra, annallerinde kendilerinden "Güneşim" diye bahsetmişlerdir (de Martino, 2003: 77; Goetze, 1957a: 136-137).

Hitit kralları, Mısır ve Mezopotamya kralları gibi uzun unvanlar taşımalarına ve "Tanrının Gözdesi" gibi unvanlarla kendilerini anmalarına karşın, yaşamları süresince hiçbir zaman tanrısallaştırılmamışlardır. Hitit kralları ancak öldüklerinde "Tanrı oldu" ifadesi ile anılmışlardır (Akurgal, 1995: 78). Kurban Listelerinden ve diğer belgelerden anlaşıldığı üzere, ölen krallar gerçek tanrılar gibi görülmüş ve tanrı gibi muamele edilerek, kült tahsis edilerek kurbanlar sunulmuştur (Dinçol, 2009: 105).

Hitit kralları, Mısır ve Mezopotamya kralları gibi uzun unvanlar taşımalarına karşın Eski Doğu krallarından bazı yönlerden ayrılmaktadırlar. Hitit kralları hiçbir zaman sürek avı yapmamışlar ve inşa kitabesi bırakmamışlardır (Kınal, 1991: 137; Bryce, 2003: 45).

Hititler de krallık, veraset yoluyla babadan oğula geçiyordu. Eski Krallık döneminde kralın daha sağlığında veliahtı belirlediği anlaşılmaktadır (Bryce, 1981: 12). Veliaht seçiminde göz önünde bulundurulan en önemli özellik veliahtın devlet yönetimi konusunda yetenekli olmasıdır. Kralın seçtiği veliahtın bu özelliğe sahip olmaması durumunda veliahtlıktan azlediliyor ve başka biri veliaht olarak seçiliyordu. Bu duruma en iyi örnek, I.Hattuşili'nin vasiyetnamesinde ortaya çıkar. I. Hattuşili Labarna'yı veliahtlıktan azletmiş ve yerine I. Murşili'yi veliaht olarak atamıştır (Yiğit, 2003: 144 vdd).

Mutlakiyet yönetimi geliştikçe, krallar da kendilerini tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görmeye başlamışlardır. *"Ülke Fırtına Tanrısı'na aittir. Gökyüzü ve yeryüzü ile insanlarda Fırtına Tanrısı'na aittir. O (tanrı), Labarna'yı kendi temsilcisi*

[illegible] vekili olarak "Güneşim" unvanını kullandıklarını belirtir (Lloyd, 1998: 40).

yaptı ve ona bütün Hatti ülkesini verdi. Labarna tüm ülkeyi (kendi) eliyle yönetecektir". Bu durum Eski ve Yeni Devlet dönemindeki teokratik düzenin varlığını gösterir (Darga, 1985: 10-11) ve Hitit kralları bu sayede beylikten meşrutiyete, devamında da mutlak hâkimiyete sahip olmuşlardır[96]

Hitit krallarının görev ve yetkileri konusunda talimat metinlerinde yeterli bilgiler bulunmaktadır[97]. Kralların başlıca görevleri arasında, başrahiplik, başkumandanlık ve başyargıçlık gelmektedir.

Hitit kralları başrahiplik görevlerinin gereği ve tanrının yeryüzündeki temsilcileri olmaları sebebiyle dini bayramlarda ve törenlerde yapılması gereken işleri hiç aksatmadan yerine getiriyorlardı. Aksi takdirde tanrıların, kendilerini ve ülkelerini cezalandıracağı endişesini taşıyorlardı. Kral bir bayram öncesinde dini töreni aksatmamak için seferden dönebiliyordu[98]. Ayrıca

[96] Ünal, kralların tanrılar tarafından verilen bu ayrıcalığı yerinde kullanabilmek için halkını da buna inandırmaya çalıştığını söylemektedir. Ayrıca kendilerini normal insanlardan farklı olarak tanıttıklarını, bir dua metnini örnek vererek *"dişlerinin aslan dişleri, gözlerinin kartal gözleri ve kendisinin de kartal"* olduğunu belirtir. Normal insanların yiyip içtiklerini yemezler, giydiklerini giymezler, paranoyak derecede dini açıdan kirlenmekten korktuklarını ve Tanrı tarafından cezalandırılmak istemediklerinden de bahsetmektedir (Ünal, 2005a: 105).

[97] Kral tahta çıkarken yeni makamına ruhen ve pratik olarak alışabilmesi için bir dizi büyü ve Anadolu'nun tinsel özelliğini yansıtan ayinler yapılmaktaydı. Tahta çıkış töreninde komşu devlet yöneticileri ve vasal devletlerde törende bulunurlar ve krala bağlılık yemini ederlerdi. Devamında krala elbiseleri giydirilir, süslenir, krallık alametleri ve silahları takılır bir tellalın bağırmasıyla resmen kral olduğu ilan edilirdi. Yeni kral görevine başladıktan sonra, hümanist bir kralın yapması gereken şekilde davranmaya özen gösterirdi. Bunu Nasihatname'lerden anlamaktayız. Hurri ve Mezopotamya kökenli bu nasihatnameler Hititçeye çevrilerek kullanılmıştır. Burada krala, disiplin, tanrıya itaat, savaşçılık, avcılık, önemli kişilerin hayatı hakkında bilgiler ve tebasını itaat altına alabilmenin ne şekilde olacağı konusunda tavsiyeler bulunmaktadır. Fakat kralların bunlara ne derece uydukları hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bu türden bir Nasihatname örneğinde şunlar söylenmektedir: *"Ellerine ekmek ver ve onlara merhem sür! Hasta insanlara iyi bak ve onlara ekmek ve su ver! Eğer onu sıcak çarparsa, onu serin bir yere götür; eğer soğuksa, onu sıcak bir yere götür. Kralın tebaaları sıradan şeyler yüzünden telef olmasın!..."* (Ünal, 2005a: 106-107)

[98] Bazı kaynaklara göre kralın dini bir tören için seferden dönmesi, başrahiplik görevinin başkomutanlık görevinden daha üstün tutulduğu şeklinde yorumlanmıştır (de Martino, 2003: 77).

tanrılara yapılan ayinlere başkanlık eden krallar, onlara kurban sunmakla da bu görevlerini yerine getirmiş oluyorlardı. Bu tür dini ayinlerde temizliğe[99] çok önem veren Hitit kralları kıyafetlerine de özen gösteriyorlardı (Alp, 1952: 41; Dinçol, 2009: 105).

Büyük kralın bir diğer görevi ise, başkumandanlıktır. Hitit kralları her yıl yapılan seferlere başkumandan olarak gitmekle yükümlüydüler. Krallar seferlere çıkmanın dışında başkomutan görevindeyken, askeri işler hakkında emir ve fermanlar çıkarırlar ve askeri görevlileri atarlardı (Memiş, 2005: 211). Hitit Devletinde askeri seferler genellikle yaz aylarında yapılmakta, dini bayram ve ayinler ise kış aylarında düzenlenmekteydi. Fakat dini bir bayram zamanında seferde olan kral komutayı başkasına devrederek o törene katılmak üzere ülkesine dönüyordu. Bu hareket bize başrahiplik görevinin başkumandanlık görevinden daha üstün tutulduğunu düşündürmektedir (de Martino, 2003: 77).

Büyük kralın üç önemli görevinden sonuncusu ise, başyargıçlıktır. Bu görev çerçevesinde krallar en yüksek yargıç sıfatıyla hükümler verirdi ve bunlara karşı çıkmanın çeşitli cezaları vardı. Krallar sadece ülkelerindeki anlaşmazlıkları değil, kendisine bağlı olan krallıklar, vasal devletler ve kendi halkı ve bağlı devlet halkları arasındaki anlaşmazlıkları da çözmekle yüküm-

[99] Dinçol Hitit krallarının başrahiplik görevleri ve bu görevlerinin gereği olarak temizlikle ne derece ilgilendikleri konusunda şunları ifade eder; *"Kral, en yüksek mevkide bulunan rahip olduğu için, dinsel bakımdan temiz kalması, son derece önemliydi ve bunun için titizlik gösterilirdi. Kralın temizliğinin, tanrılara gösterilen saygıyı belirttiği kadar, onu yapılacak herhangi bir büyüden korumayı amaçladığı da düşünülebilir. Saray mutfağında görevli kişiler her ay, krala temiz su vereceklerine dair ant içmek zorundaydılar. Yıkanma suyu içinde çıkacak bir saç, görevlinin ölüm cezasına çarptırılması için yeterli bir suçtu. Saraydaki ayakkabıcılar ve diğer deri işçileri de sadece saray tarafından üretilen deriyi kullanmak zorundaydılar. İstemeden bir yanlışlık yapılmış ise ve bu krala önceden bildirilirse, ancak o zaman affedilmeleri söz konusu olabilirdi: "Eğer yanlışlıkla başka (deri) aldınızsa, bunu zamanında krala söylerseniz, bu sizin suçunuz sayılmaz. Ben kral, o zaman onu (yani yapılan eşyayı) bir yabancıya yollarım ya da bir hizmetkâra veririm. Fakat eğer yaptıklarını gizlerlerse ve kral bizi görmez derlerse, yanılırlar; "kralın tanrıları onları çoktan görmüştür ve onları dağlara kovalarlar!" Kralın istenmeyen pisliklerden korunması için saray muhafızları görevliydiler. Onlardan da saray muhafızlarının başı sorumluydu. Bunlar için hazırlanmış yönetmeliklerde, sıkışan bir muhafızın tuvalete çıkmasının dahi, muhafız komutanının iznine bağlı olması, elimizdeki ilginç örneklerden biridir".* (Dinçol, 1982: 56).

lüydüler. Hâkimlerin halledemedikleri davalara yüksek mahkemelerde bakarlar, önemli olan konularda ölüm cezaları hakkında hüküm verirlerdi. (Goetze, 136 vd).

Sonuç olarak Hatti Ülkesi'nin yönetilmesinde Hitit krallarının rolü çok önemliydi. Hitit kralları, dini, askeri ve adli rolleri bir araya getiren üç katmanlı bir mekanizma ile ülkelerinde mutlak hâkim durumundaydılar (Bryce, 2003: 44).

1.3.2. Kraliçe

Hitit Devlet yönetiminde kraldan sonra en yetkili kişi Tavananna[100] yani egemen kraliçedir. Hitit Kraliçe'lerinin, bağımsız ve faal olarak din ve devlet işlerinde yasal bir yeri vardı (Darga, 1978a: 9).

Hitit sarayında kraldan sonra en çok nüfuza sahip olan kişi, mevcut kralın annesi olan Tavananna (Ana Kraliçe)'ydı. SAL. LUGAL. GAL (Büyük Kraliçe) ya da "Şakuvaşşar" unvanı taşıyan kadınlar ise kralın eşiydi. Şakuvaşşar'lar, ancak Tavananna öldükten sonra, Tavananna unvanını alabiliyorlardı (Darga, 1984: 24, 29). Hititler kral isimlerinde olduğu gibi kraliçeleri tanıtan isimlerde de Hattice isimler kullanmışlardı. (Ünal, 2002b: 37 vdd).

Eski ve Yeni devlet zamanında kraliçeler, Hitit sarayında çok etkin siyasal rollere sahiptiler (Memiş, 1994a: 282 vdd). Hitit Kraliçelerinin devlet yönetiminin hem iç hem de dış faaliyetlerinde söz sahibi oldukları bilinmektedir (Kılıç-Duymuş, 2007: 90 vd, 94 vd).

Eski Hitit Devleti dönemindeki kraliçelerin rolünün, Yeni Devlet dönemindekine göre daha kısıtlı olduğu ele geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Eski ve Yeni devlet dönemlerindeki bu fark anaerkil yapı ve ataerkil yapının birbirine üstün gelmesinden kaynaklanıyordu (Ünal, 2005a: 108).

Yeni Devlet döneminde kraliçelerin sosyal, idari, siyasi ve dini alanda yetkilerinin arttığı ele geçen belgelerden de anla-

[100] Tavananna'nın Hitit Krallığı'ndaki pozisyonu ve üstlendiği roller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Carruba, 1992: 73-89; Bin-Nun, 1972: 54-80; Bin-Nun, 1975: 111 vdd; Kınal, 1956: 355-366; Darga, 1984: 23-35.

şılmaktadır. Bu dönem Hitit kraliçeleri, kralla birlikte resmi kabullerde bulunuyorlar ve her türlü dini ayine kralla birlikte başrahibe olarak katılıyorlardı (Darga, 1984: 30 vd; 41 vd). Belki de bunların içinde en önemlisi kendi adlarına mühürde kazıtabiliyorlardı (Beran, 1967: no.162).

Hitit kraliçeleri, ülkede gerçekleştirilen bütün ayinlere katılıyorlardı. Hatta kraliçenin katılımı gerçekleşmezse ayinler yapılmıyordu (Darga, 1984: 48-49). Hitit kraliçelerinin dini alandaki etkinliklerinin ne kadar büyük olduğunu gösteren en güzel örneklerden biri Alaca Höyük kabartmaları (Figür-17), bir başkası ise Fraktin kaya anıtıdır (Figür 15-16). Hitit kraliçesi Alaca Höyük kabartmalarında kralın hemen arkasında (Akurgal, 1995: lev. 49a), Kayseri'nin güneyinde Fraktin'de bulunan kaya anıtında ise tanrıça Hepat'a[101] kurban sunarken betimlenmiştir (Akurgal, 1995: lev. 56a, 57; Ünal, 2005a: 127, Res. 104).

Bazı yazılı belgelerde geçen *"kraliçenin sarayı"* ifadesi, kraliçelerin Hitit sarayında ne derece önemsendiklerini ve yönetimdeki etkilerinin ne denli çok olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Dinçol, 1982: 56).

Hitit kraliçelerinin en önemlilerinden biri, III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'dır.[102] Birçok vesikada Puduhepa'nın ismine rastlanır. Puduhepa'nın ismine[103] rastlanan Hitit kayıtları arasında vakıf vesikaları, mektuplar, resmi yazışmalar, adak kayıtları ve dini metinler bulunmaktadır (Kınal, 1956: 363). Bunun yanında Hitit belgelerinden anlaşıldığı kadarı ile pek çok belgede Pudahepa adı, III. Hattuşili'nin adı ile anılmaktadır (Goetze, 1957a: 88). Puduhepa, tanrıça İştar'a ait olduğu bilinen kutsal

---

[101] Fraktin Kaya kabartmasında tanrıçanın adı, [D]ḪIPATU şeklinde yazılmıştır. Konu hakkında bilgi edinmek için bkz., Bossert, 1951: 326.

[102] Hitit kraliçeleri arasında kayda değer bir yeri olan ve gerek Hitit gerekse Anadolu kadını için bu dönemde büyük bir öneme sahip olan Puduhepa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Laroche, 1949: 55-78; Gurney, 1952: 67; Kınal, 1956: 363-364 (Alm. 367-378); Darga, 1974: 939-961; Darga, 1984: 39-48; Otten, 1975; Bryce, 1998: 315; Memiş, 1994a: 289-292; Ünal, 2005a: 127-141; Ünal, 2005b: 1-15; Kılıç-Duymuş, 2007: 93-96).

[103] Ünal'a göre, Puduhepa adı Hurrice Tanrı adı bulunduran (teophor) bir isimdir ve içinde Hurri baştanrıçası Hepat'ın adı vardır. Bir fiil olması muhtemel olan birinci unsur pudu veya wudu'nun anlamı ise bilinmemektedir (Ünal, 2005a: 132; Ünal, 2005b: 8).

Lavazantiya şehrinin başrahibi Pentipşarri'nin kızıydı (Ünal, 2005b: 7). Ancak herkes tarafından bilinmektedir ki Puduhepa'nın bu kadar önemli bir kişilik haline gelmesi kuşkusuz, Kadeş antlaşmasına imza atan III. Hattuşili'nin eşi olmasından kaynaklanıyordu (Memiş, 2005: 115).

Hitit ve Mısır arasında yapılan barış antlaşmasında III. Hattuşili'nin mührünün yanında Puduhepa'nın da mührüne de rastlanması Hurri asıllı bu Hitit kraliçesinin dış politikada da etkin olduğunu gösterir. Ayrıca her iki devlet arasında gerek barış sebebiyle ve gerekse barıştan sonra bazı diplomatik mektuplaşmalar gerçekleşmiştir. Bu yazışmalarda Mısır firavunu II. Ramses, III. Hattuşili kadar, Puduhepa'yı da dikkate almış ve ona da pek çok mektup göndermiştir (Darga, 1984: 42).

Puduhepa'ya gönderilen mektupların içerik olarak, III. Hattuşili'ye gönderilen mektuplarla aynı olması Mısır kralının, Hitit kraliçesi Puduhepa'yı da önemsediğini ve Hitit kralıyla eş değer tuttuğunu gösterir. (Bryce, 2003: 28). Ayrıca Puduhepa'nın devlet yönetiminde oynadığı aktif rol, III. Hattuşili'nin ölümünden sonra da devam etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Puduhepa, III. Hattuşili zamanındaki hak ve yetkilerini IV. Tuthaliya döneminin başlarında da sürdürmüştür (Gurney, 2001: 41).

Tüm bunların yanında Hitit kraliçeleri, Eski Anadolu'da üstlendikleri faaliyetlerle, Eski Doğu devletlerinin kraliçelerinden farklı bir görünüm gösteriyorlardı. Eski Doğu devletlerindeki kraliçelerin yönetimdeki rolleri sadece dini törenlerle sınırlı iken, Hitit Kraliçelerinin görevleri arasında siyasi, idari ve dini faaliyetlerin tümü yer alıyordu. Hitit kraliçeleri, Mısır ve Mezopotamya kraliçelerinin hak sahibi olamadığı, dış politika ve iç meselelerde Hitit kralının yardımcısıydı (Goetze, 1957a: 81). Bir başka ifade ile Hitit kraliçeleri, Hitit devletinde kral kadar olmasa da hükmetme yetkisine sahipti.

1.3.3. Prens

Hitit devlet yönetiminde bazı görevler üstlenen prens ve veliahtlar , kral ve kraliçeden sonra gelmekteydi. Hitit veraset sistemine göre meşru kraliçenin büyük oğlu veliaht olarak seçili-

yor ve kralın yerini alıyordu. Geleceğin kralı olarak Hitit prenslerinin her alanda donanımlı yetişmeleri için iyi bir eğitimden geçmesi gerekiyordu (Kınal, 1991: 139).

Prensler, genç yaştan itibaren askeri alanda ve devlet yönetimi konusunda, babalarının ve büyük komutanların eşliğinde seferlere çıkıyorlar ve siyasi alanda yetiştiriliyorlardı. Dini ayinlerde ve devlet şenliklerinde kralın görevini üstleniyorlardı. Bunun yanında bazı prens ya da veliahtlar, erken yaşta başrahip olarak ta görevlendirilebiliyorlardı[104] (Ünal, 2005a: 109).

Prenslerin devlet tecrübesi kazanmaları için önemli Hitit şehirlerine ya da yeni fethedilen ülkelere idareci olarak gönderildikleri de biliniyordu. Bu uygulama ile prenslerin görevlendirildiği bölgelerin yönetimi belki de garanti altına alınmış oluyordu. Eski krallık döneminde, I. Hattuşili zamanında başlayan bu uygulama İmparatorluk Çağı kralları tarafından da sürdürülmüştü (Coşkun, 1990: 95; Yiğit, 1997: 235).

İmparatorluk Çağı krallarından Şuppiluliuma, M.Ö. 14. yüzyılda, oğullarından Telipinu'yu Halep'e, Biyassili'yi ise Kargamış'a vali olarak görevlendirmişti (Memiş, 2005: 105).

Fethedilen yerlere ve bağlı şehirlerin başına, prenslerin ya da üst düzey kişilerin idareci olarak getirilmesi bunlara verilen görevin önemini gösteriyordu (Yiğit, 2004: 220). Bu durum prenslerin, Hitit idari sistemine ve devletin siyasal yaşamına doğrudan katıldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Hitit prenslerinin bu şehirlere gönderilmeleri onlara duyulan güven ve devletin geleceği ile alakalıydı. Ancak, idareci olarak gönderilenlerin krallara karşı isyanları veya başına buyruk davranışları, kralların güvenine riayet edilmediğini de göstermektedir[105]. Gerçi Hitit kralları onların başına buyruk hareket etmelerini önlemek için tedbir almayı da ihmal etmemişlerdi (de Martin, 2003: 79).

Bunun yanında miras yoluyla işleyen Hitit monarşisinde, devletin kuruluşundan Telipinu zamanına kadar geçen sürede

[104] III. Hattuşili, çocuk yaşta Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na hizmet etmesi için gönderilmişti (Ünal, 2005a: 109).

[105] Krala karşı isyan eden Hitit prenslerine Hakkarpili, Happi ve Huzziya örnek olarak gösterilebilir (Yiğit, 1997: 237).

tahta çıkmanın belirgin esasları yoktu. Her ne kadar söz konusu zaman diliminde gerçekleşen olayların ayrıntısına belgelerden ulaşılamıyor olsa da, kendisi de tahta mücadeleler sonucu geçmiş olduğu anlaşılan Telipinu'dan önce taht üzerindeki kavgaların ve bu amaçla işlenen cinayetlerin devleti büyük bir kargaşaya ittiği görülmekteydi. Telipinu, ferman niteliğindeki belgesinde[106], krallığın kendi dönemine kadar olan tarihini özet olarak vererek devletin içine düşmüş bulunduğu durumu da tasvir eder (Yiğit, 2003: 143). Kraliyet ailesi içinde gerçekleşen mücadelelerin devleti zor duruma düşürdüğünü gören ve buna bir son vermek isteyen Telipinu söz konusu belgesinde[107] tahta geçişi belli bir düzene koymuş ve buna son vermek için bazı kurallar getirmiştir (Darga, 1978a: 7-8).

Sonuç olarak Hitit prensleri ve bunların arasından seçilen veliahtlar, tahtın varisi olarak krallığın, idari, askeri ve dini faaliyetlerinde yer alarak tahta geçmeden önce Hitit krallığının idaresinde tecrübe sahibi olmuşlardır. Bu durum krallığın geleceğinde çok önemli bir rol oynamıştır.

1.3.4. Saray

Birçok Hitit vesikasından anlaşıldığına göre, Hititlerde devlet yönetimin merkezi Hattuşa'da bulunan saraydı. Saraydaki idarenin en üst kademesinde kral ve kraliçe bulunuyor, bunları veliaht takip ediyordu (Alp, 2000: 147).

Devlet yönetiminin merkezi, kaynaklarda E.LUGAL "kralın evi" ya da "saray"[108] olarak isimlendirilen binalardı. Hattuşa

---

[106] Telipinu fermanının ayrıntıları için bkz., (Hoffmann, 1984). Ayrıca söz konusu fermanın Türkçesi için bkz., (Memiş, 2005: 270 vdd, Belge No. 3).

[107] Telipinu fermanında bu kurallar şu şekilde izah edilir; *"Kral ailesinde kan (cinayet) çoğaldı. Kraliçe Iştapariya öldü. Tekrar geldi. Prens Ammuna da öldü. Tanrının insanları da (şöyle) dediler: 'İşte Hattuša'da kan çoğaldı'. Ben Telipinu Hattuša'da Meclisi (toplantıya) çağırdım. Bu andan itibaren Hattuša'da kraliyet ailesinin çocuğuna hiç kimse kötülük yapmasın. Ona bıçak çekmesin. Birinci sıradaki prens kral olsun. Eğer birinci sıradaki prens yoksa kim ikinci sıradaki oğul ise, o kral olsun. Eğer bir prens yoksa kim birinci sıradaki kız ise, ona bir içgüveyi alsınlar ve o kral olsun"*. (Yiğit, 2003: 143).

[108] Hititçede saray anlamında kullanılan "E.GAL" ve "E.LUGAL" kelimeleriyle birçok metinde karşılaşılmaktadır. Ayrıca, saray kelimesi ile mukayese edilen

dışındaki Hitit kentlerinde de saraylar bulunuyordu[109], ancak bunlar kraliyet sarayından çok idare merkezi görevi görüyorlardı (de Martino, 2003: 80).

Başında Hitit krallarının olduğu geniş saray teşkilatında birçok görevli bulunuyordu. Bu görevliler arasında yüksek rütbeli memurlar, daha düşük rütbeli sivil memurlar, askeri görevliler ve kült törenlerinde görev alan memurlar bulunmaktaydı. Saray teşkilatındaki bu memurların görev ve sorumlulukları talimatnameler ve sözleşmelerle belirtilmişti[110]. Bu talimatnameler, sivil ve askeri görevlilere, tapınak görevlilerine ve nöbetçilere gönderiliyordu (Bryce, 2003: 30-31).

Saraya mensup olan en önemli görevlilerden biri BEL MADGALTİ[111] idi. Sorumlulukları oldukça geniş olduğu anlaşılan bu görevliler kral adına merkezden uzak sınır bölgelerini yönetiyorlardı. Kale beyi ya da kale kumandanı[112] anlamına gelen BEL MADGALTİ'nin belli başlı görevlerinden en önemlileri, kontrolleri altındaki kalelerde asayişi sağlamak, yolların, kanalların ve tapınakların[113] bakımını yapmak, vergileri toplamak ve kendi

---

ve Hitit metinlerinde karşılaşılan diğer sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Alp, 1979a: 273-274).

109 Bunlardan biri Maşat Höyük'te gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılmıştı. Anlaşıldığı kadarı ile Maşat Höyük'teki Hitit sarayı, Hattuşa'daki gibi yüksek bir alanda yer alıyor ve bu alanın tümünü kapsıyordu (Özgüç, 1978: 1 vdd). Ayrıca bu höyükte ele geçen çiviyazılı Hitit tabletleri hakkında bkz. Alp, 1979b: 165-196.

110 Saray teşkilatında yer alan görevlilerin, krala karşı sorumlulukları hakkında hazırlanmış yemin metinleri, bu görevlilerle Hitit kralları arasındaki bağ hakkında bilgi verir. Devletin üst düzey görevlileri için hazırlanmış bu talimatlar aracılığı ile Hitit kralları, saray görevlilerinin itaatini kuvvetlendirmek ve onların görevlerini özenle yerine getirmelerini sağlamak istemişlerdir. Hitit yazıcıları tarafından yazılan bu metinlere göre, saray görevlileri ile Hitit kralları arasında kurulan bağın en sağlam delili, görevlilerin krala karşı ettikleri yemindi (de Martino, 2003: 23, 79).

111 Hitit saray teşkilatında karşılaşılan ve BEL MADGALTİ olarak bilinen görevliler hakkında bilgi veren metinlerin ayrıntıları için bkz., von Schuler, 1957: 35-36; Pritchard, 1969: 210-211; Beal, 1992: 426-435.

112 Alp'e göre BEL MADGALTİ'nin Hititçe karşılığı "auriyaš ihsaš"tır ve "gözetleme yeri kumandanı'dır". Alp, 2000: 151; Bryce ise bu görevliyi "nöbetçi kulesinin efendisi" olarak tanımlar (Bryce, 2003: 31). de Martino ise, BEL MADGALTİ'yi "sınır ticaret valisi" olarak ifade eder (de Martino, 2003: 80).

113 Konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla, BEL MADGALTİ'ler sorumlu oldukları bölgelerdeki tapınakların bakım, onarım ve güvenliğinin sağlanmasından baş-

bölgelerindeki insanların sağlık ve esenliklerinden sorumlu olmaktı. BEL MADGALTİ'ler yapmakla yükümlü oldukları faaliyetlerin tümünden krala karşı hesap vermek zorundaydılar (Darga, 1978a: 9; Darga, 1985: 15). Hititlerde BEL MADGALTİ'den başka, askeri nitelikli bir görev olan ve genellikle kralın kardeşi ya da oğlunun üstlendiği GAL MESEDİ[114] (muhafız alayı büyüğü), MASKIM URU[115] (köy denetçisi) ve HAZANNU[116] (kent beyi) gibi görevlilerde bulunmaktaydı (de Martino, 2003: 80).

Sarayda, Hitit kralının yanında, memurlar grubunda kâtiplerde yer almaktaydı. GAL DUB.SAR[117] ve GAL DUB. SAR. GIS[118] adı verilen bu memurların devlet yönetimi ve sarayın işleyişinde geniş yetkileri bulunuyordu. Tıpkı GAL MESEDİ gibi bunların isimleri de kral, kraliçe ve veliahtlardan sonra geliyordu (Darga, 1978a: 10). Bu kâtipler tabletlerini, kaynaklarda E.DUB.BA adı verilen ve "tablet evi" olarak bilinen mekanlarda yazıyorlardı. Bunların görevi devlete ait kayıtları tutmak, antlaşmaları hazırlamak ve mektuplaşmaları yürütmekti (Alp, 2000: 147).

Hitit kraliyet sarayında sayıları binleri bulan memurlar da bulunuyordu. Bu memurlar sadece mülki idareden değil dini

---

ka, tanrılara sunulan kurbanları ve yiyecekleri de temin ediyorlardı. Ayrıca bu tapınaklarda rahip eksikliği söz konusu ise bunları da yerlerine göndermekle mükelleftiler (Darga, 1985: 15).

[114] Kral, kraliçe ve veliaht'tan sonra Hitit sarayındaki hiyerarşi devam ediyor ve GAL MESEDİ geliyordu. GAL MESEDİ bayram ritüellerinde kral ve kraliçeden sonra en önemli kişiydi ve bayramlarda protokol yönetiminin başıydı. Bundan başka GAL MESEDİ kral ile toplantıya katılanlar arasındaki bağı kuruyor ve kralın emirlerini diğer görevlilere iletiyordu (Alp, 2000: 150).

[115] Bir tür kaymakam görevl görüyordu. Davalara bakıyor, onları karara bağlıyor, çözemediklerini krala gönderiyordu. Tımar ve İmece yükümlülükleri onun sorumluluğundaydı. Krala ait bağların bahçelerin işletilmesinden ve meralardan, hayvanların bakımından, ambarlardan ve depolardan sorumluydu. Ayrıca, tehlikeli bölgelerden uzaklaştırılan etnik grupları iskân etmek, onlara arazi tahsis etmek ve onların üretici haline gelebilmeleri için tohumluk temin etmek görevleri arasındaydı (Alp, 2000: 153).

[116] Bir tür belediye başkanı gibi hareket eden kent yöneticisiydi (Alp, 2000: 151; Alp, 1952: 43).

[117] GAL DUB.SAR adı verilen başkâtipler, kil tabletler üzerine çiviyazısını yazıyorlardı (Alp, 2000: 147).

[118] Baş ağaç tablet yazıcısı olarak bilinen GAL DUB.SAR.GIS'ler, ağaç tabletler üzerine Hitit hiyeroglif yazısını yazıyorlardı (Alp, 2000: 147).

ve askeri işlerden de sorumlulardı. Sanat ve zanaat erbaplarından oluşan bu memurlar[119], devlet hizmetinde çalışıyorlardı. Hitit sarayındaki bazı memurlar, Bizans ve Osmanlı saraylarında görev yapan memurlarla benzerlik göstermektedir (Ünal, 2005a: 110). Büyük tapınakta yarısı ele geçmiş olan bir tabletten anlaşıldığı kadarıyla, 208 kişiden oluşan bu memurlardan, 18'i rahip, 29'u çalgıcı, 19'u tahta tablet yazıcısı, 35'i kâhin ve 10 tanesi de Hurrili şarkıcılardır (Akurgal, 1995: 78).

Hititlerin başkenti Hattuşa'da, kral ve ailesinin yaşadığı saray, şehrin yüksek bir yerinde (akropol) bulunan ve şimdiki Büyükkale olarak bilinen yerdi. Bu alanda kralla birlikte oturan ve onun halk ile temasını sağlayan bir grup vardı. Etrafı sağlam surlarla çevrili akropolde, dışa kapalı bir hayat süren Hitit sarayının bu çalışanları, Hitit Devlet yönetiminin çok önemli bir parçasını oluşturmaktaydılar (Bryce, 2003: 35).

Hattuşa'daki Hitit sarayının bu görünümünün yanında bazı mimari özellikleri de vardı.

Günümüze değin birçok yıkıma uğrayan Hattuşa'daki sarayın iç mimarisi ve şekli konusunda fazla bilgiye sahip değiliz. Bugünkü hali itibariyle bir bütün halinde olmayan Büyükkale'deki saray[120], geniş avlular aracılığı ile birbirine bağ-

[119] Hitit sarayındaki memurların belli başlıları Ünal'a göre şunlardır; Sakalar, erkek ve kadın doktorlar, sepetçiler, mabeyinci, depo memuru, akrobat, cambaz, çok sayıda sınıf ve rütbede rahip, rahibe, "Tanrı ana", kasadar, çiftçi, demirci, büyücü, değirmenci, şarkıcı ve çeşitli müzik aleti çalan müzisyenler, ayakkabıcı, at terbiyecisi, çok sayıda rütbede subay, general ve asker, sınır muhafızı, çırpı, dokumacı, örgücü, büyücü, seramikçi, mühür kazıyıcı, taş ustası, tüccar, kasap, yazıcılar, aşçı, ormancı, inşaat ustası, mimar, dülger, duvar ustası, araba sürücüsü, vali, garson, avcı, merhemci, kâhin, gözetleyici, elçi, et falı bakıcısı, kuş falcısı, kuşçu, talih falcısı, yılan falcısı ve diğer falcılar, kapıcı, dansöz, boksör, tımar sahipleri, seyis, koşucu, zanaatkâr, meyhaneci, bira üreticisi, arıcı, okçu, mızrakçı, kanal müfettişi, fırıncı, gemici, komiser, çoban, bahçıvan, çeşitli tiplerde maskeli kült ve dans personeli, ağıt yakanlar, hadım, terzi, belediye başkanı/muhtar, çırak, polis, hasat işçisi, balıkçı, hizmetçi, berber, meşale taşıyıcı ve tercümesi henüz yapılamayan bazı meslek sahipleridir (Ünal, 2005a: 110). Ayrıca krş., Alp, 2000: 148-149; Bryce, 2003: 36-40.

[120] Büyükkale'de kraliyet ailesinin oturduğu akropolde bulunan, kral ve kraliçeye ait sarayın mimarisi birbirinden farklıydı. Kralın ikamet ettiği kısım "F" şeklinde, kraliçenin ikamet ettiği kısım ise "E" şeklindeydi. Bu konu hakkında bkz., (Haas, 1994a: 622 vd).

lanmış kompleks yapıydı. Bu yapılardan birinin içinden çıkan binlerce tablete dayanarak bu bölümün, yönetim işlerinin yürütüldüğü mekân olduğu düşünülmektedir. Diğer bir yapının ise, hacim olarak diğerlerine göre farklı bir boyutta olması burasının ise elçilerin, vasal kralların ve memurların kralın huzuruna çıktıkları taht salonu olduğu zannedilmektedir. Bir başka bölümde ise, dinsel törenlerin yapıldığı burada ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Etrafı surlarla çevrili ve kent merkezinde bulunan saray, dinsel bölümlerden, arşiv ve kitaplıktan, taht odası ve kralın yaşadığı yerlerden oluşmaktaydı (Haas, 1994a: 622).

Sonuç olarak Büyük Kralın ikamet ettiği yer olan Hitit sarayı, aynı zamanda hükümet binası görevi de görmekteydi. Bu sebeple Hititlerde geniş bir saray teşkilatı bulunmaktaydı. Hititler saray teşkilatı konusunda, büyük ihtimalle kendilerinden önce Anadolu'da varlığı bilinen yapılanmalardan etkilenerek, kendi teşkilatlarını oluşturmuşlardı.

1.4. Hitit Dini

Hitit dini[121] hem çok tanrılı bir inanca, hem de yabancı dinleri birbiri ile kaynaştırma ya da birleştirme yöntemini[122] benimseyen bir yapıya sahipti.

Hitit kültüründeki hoşgörü ortamı, Hitit dinini de etkilemiş, böylece çok tanrılı bir inanç sistemi gelişmişti. Hititler, bu çok tanrıcılık inançlarını o kadar ileri götürdüler ki, krallığın ilerleyen dönemlerinde artık sayıları bini geçen tanrılar âlemine sahip oldular (Akurgal, 1962: 76).

Anadolu'nun Hitit öncesi inanç sistemi diğer kültür öğelerinde olduğu gibi bu alanda da Hititleri etkilemişti. Böylece krallığın başlangıcında, Eski Hitit dönemine ait metinlerde, bir-

[121] Hitit dini hakkında genel bilgi edinmek için bkz., van Gessel, 1998; Kınal, 1991:207-226; Dinçol, 1982:77-95; Haas, 1994a; Gurney, 1977; Gurney, 1990; Goetze, 1957a: 130-171; Taracha, 2009.Ünal, 1999: 245-261: Ünal, 2005a: 75-126; Akurgal, 1968: 76 vdd; Akurgal, 1995: 79-83; Akurgal, 2000: 104-107; Bryce, 2003: 149-246.

[122] Bir toplumun dininde bulunan öğelerin başka bir toplum tarafından benimsenerek birleştirilmesine Synkretizm denir. Bir başka ifade ile Synkretizm değişik düşünce ve dinleri birleştirme felsefesidir. Bu uygulamayı Hititlerden başka Urartularda kullanmışlardır (Dinçol, 1982: 78; Salvini, 2006: 201).

kaç tanrıdan oluşan tanrılar topluluğu, İmparatorluk dönemine gelindiğinde hem sayı, hem tür hem de köken olarak artmıştı. Hitit dininde böyle bir durumun oluşmasında krallığın sınırlarının genişlemesi ve hâkimiyet altına alınan toplumların sayısındaki artışta şüphesiz etkili olmuştu (Gurney, 1977: 4 vdd).

Ülke sınırlarının genişlemesi Hitit dinine farklı kökenden birçok öğenin girmesine sebep olmuştur. Hitit dininde Luvi ve Pala gibi Hint-Avrupalı, Hatti, Hurri ve Sümer gibi Asyanik, Asur ve Babil gibi Semitik öğelerin bulunması bunun bir göstergesidir (Bossert, 1948: 60). Bu durumun Hitit dinine etkisi ise Hitit panteonunun yukarıda adı geçen farklı kökenli toplumlardan gelen tanrılar aracılığı ile kozmopolit bir karaktere bürünmüş olmasıdır[123] (Brandau-Schickert, 2004: 56). Hitit dininde de kutsanan Hatti, Hurri ve Luvi tanrıları azımsanmayacak kadar çoktur (de Martino, 2003: 92).

Bunun yanında, Hititler büyük bir coğrafyaya ve farklı etnik kökenden birçok topluma hükmediyordu. Bunun sonucu olarak farklı toplumların tanrıları Hitit resmi bir panteonunda birleştiriliyor ve böylece bunların merkezi bir güç altında bir arada yaşaması sağlanmış oluyordu. Bu durum Hititlerdeki birçok dini unsuru ve farklı dini uygulamaları bir araya getirmiştir (Alparslan, 2004: 37; Alparslan, 2006. 79; Alparslan, 2009: 119).

Hititler'in gerek devlet yapılarında gerekse toplum hayatlarında dine ne kadar önem verdikleri ele geçen vesikalardan[124] anlaşılmaktadır. Nitekim Hattuşa devlet arşivi vesikaları-

---

[123] Hitit tarihinin başlangıcından itibaren, panteonda ilk sırayı işgal eden az sayıdaki tanrıyla daha düşük statüde yer alan ve ağaçların, ırmakların, membaların ruhları biçiminde yerelleşmiş tanrılardan oluşan bir tür hiyerarşinin varlığına inanılırdı. Alt sıralardaki tanrılar, bazen, tıpkı birinin Hatti kralına kraliyet bürokrasisinin alt katmanları aracılığıyla başvurabilmesi gibi, ölümlülerin duaları ya da isteklerinin, hiyerarşinin daha yüce katmanlarındaki meslektaşları ya da isteklerinin hiyerarşinin daha yüce katmanlarındaki meslektaşlarına iletilmesinde aracı olarak hizmet verirdi. Puduhepa'nın hem kızları Mezulla hem de torunları Zintuhi'den, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası'na dualarını kendi adına iletecek ulaklar olmalarını istemesi bunun bir örneğidir (Bryce, 2003: 161).

[124] Hitit dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz vesikaların içeriğinde özetle şu konulara değinilmiştir. Tanrıların isim ve görevleri, işlenmiş olan günahlardan kurtulma yolları, ayinler, şenlikler, tanrılara kurban sunma şekilleri mabet talimatları (Kınal, 1991: 207). Ayrıca Boğazköy arşivinde bulunan bayramlar ve

nın çoğu dini niteliklidir (Kınal, 1991: 207). Bu durum Hititlerin başka topluluklarla yaptıkları antlaşmalara da yansımıştı[125]. Devlet antlaşmalarında tanrıların şahit olarak belirtilmesi[126] idari yapıya dinin büyük ölçüde tesir ettiğini göstermekteydi (Memiş, 2005: 246).

Hitit devlet dinine ait bilgileri sadece devlet vesikalarından değil, aynı zamanda kutsal alanlardaki tasvirlerden[127], Hitit sanatında karşımıza çıkan buluntulardan ve Hitit yerleşmelerinde ele geçen arkeolojik verilerden de elde etmekteyiz. Gerek arkeolojik gerekse yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hitit dini, bir devlet dini görünümündeydi.

Hitit Krallığı'ndaki devlet dininin işleyişi ile alakalı olarak devletin tüm faaliyetleri, ülkede tapınım gören tanrı ve tanrıçalar tarafından neredeyse teminat altına alınmıştı (Taracha, 2009: 84). Hitit krallarının çıkardığı fermanlardan, yaptıkları antlaşmalara[128] kadar her şey tanrı ve tanrıçaların izni ile gerçekleşiyordu.

---

dualar ile sihir, fal ve kehanet metinleri de bize Hititlerin devlet dini hakkında bilgi vermektedir (Dinçol, 1982: 77).

125 Vasallarla ve uluslararası muhataplarla anlaşmalar yapılırken, tanıklık ve anlaşma koşullarının korunması ve anlaşmaya uymayanların cezalandırılması için, iki tarafın bütün tanrıları çağrılırdı ve bunlar anlaşma metinlerinde yer alırdı. Bu tür anlaşmalar, tanrıların onayı olarak bilinen kutsal onaydan sonra kutsiyet kazanır ve çiğnenemez duruma gelirdi. Bunu yapma hakkı ve gücü sadece tanrılarındı (Bryce, 2003: 156).

126 Özellikle, Hitit ülkesine bağımlı hale getirilen vasal krallar ile büyük devletler arasında yapılan siyasal antlaşmalarda, tarafların antlaşma koşullarını bozmamaları için tanrıların huzurunda ant içilmesi gerekiyordu. Bu durum hem antlaşma metinlerinde hem de vesikalarda, tanrıların adlarının uzun listeler halinde sıralanmasını beraberinde getirmiş ve Hititler için tanrıların öneminin anlaşılmasını sağlamıştır (Dinçol, 1982: 77).

127 Boğazköy yakınındaki, Yazılıkaya kutsal alanında bulunan kabartmalarda betimlemelerini gördüğümüz tanrılar, Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu yansıtmaktadır. Yazılıkaya, Hititlerin tanrılarını kendileri gibi düşündüklerini gösteren anıtsal kaya kabartmalarıdır (Akurgal, 2000: 449 vd, lev. 28a-b; Sevin, 2003a: 184).

128 Hitit İmparatorluğu'nda tanrılar topluluğunun nasıl bir sistem içinde düşünüldüğü bir antlaşma metninde karşılaşılan tanrı ve tanrıça isimlerinin çokluğu ile daha net anlaşılmaktadır. *"Gökyüzünün Güneş Tanrısı, ülkelerin kralı, insanlığın çobanı; Arinna'nın Güneş Tanrıçası, ülkelerin kraliçesi; kudretli Fırtına Tanrısı, ülkelerin kralı; Hatti'nin Fırtına tanrısı, ülkelerin kralı; Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı, Nerik'in Fırtına tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Halap'ın Fırtına Tanrısı, "Boğa" Şeri, "Boğa" Hurri, Namni ve Hazzi; Hepat, gökyüzünün kraliçe-*

Bu tür yazışmaları gerçekleştiren kâtipler, tanrıların listesini çıkarıyordu. Böylece hem Hitit kralları hem de Hitit krallarının siyasi faaliyetleri tanrıların koruması altına alınmış oluyordu (Gurney, 2001: 115).

Sonuç olarak Hitit dini, gerek tanrıların karakterleri[129], gerekse Hitit kralları ve toplumunun onlara olan bağlılığı sebebiyle Hitit siyasal hayatına son derece etki etmiş, Hitit sosyal hayatına da yön vermiştir.

1.4.1. Hitit Tanrıları

Hitit tabletleri "Hatti Ülkesi'nin Bin Tanrısı" ifadesinden bahsederler. Hitit metinlerindeki uzun tanrı listeleri göz önünde bulundurulduğunda bu sayı çok abartılı değildir. Hititlerde tanrı ve tanrıçaların sayısının birden fazla olmasının nedeni, kendileri tarafından tapınım gören tanrılarının arasına, ele geçirdikleri toplulukların yerel tanrı ve tanrıçalarını da katmış olmalarıdır[130].

---

si; Koruyucu Tanrı, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı, Allatum, Ea, Telipinu, İştar, Ninive İştar'ı, Kırların İştar'ı, Hattarina İştar'ı, Ninatta, Kulitta, İşhara, ant tanrıçası; Zababa... erkek tanrılar, tüm tanrıçalar... Hatti ülkesinin dağları, ırmakları, pınarları, büyük deniz, gökyüzü ve yeryüzü". Bu ve buna benzer diğer antlaşma metinlerinde devlet panteonunun en ileri gelen tanrı ve tanrıçaları, önemli nitelikleriyle birlikte sayılmaktadır (Dinçol 1982: 80).

[129] Hitit metinlerinden öğrenildiğine göre, Hitit insanları başlarına gelen hastalıklardan, felaketlerden ve tehlikelerden tanrıları sorumlu tutuyorlardı. Tanrıları memnun ederek bu tür sıkıntıların tümünden kurtulacaklarına inanıyorlardı. Tanrıların her şeye layık olduklarını düşünen Hititler, kurbanlardan, en iyi ürünlerine kadar birçok şeyi tanrılarına adıyorlardı. Ayrıca tanrılar için düzenlenen bayramı ve ayinlere onların muhtaç olduklarını da düşünüyorlardı (Ünal, 1996: 54 vd.). Ayrıca, Hitit inanç sisteminde tanrılar, Eski Tunç Çağı'nın aksine, insan biçimi ve karakterinde düşünülmüştü. Ancak Hititler, insan biçimli bir tanrıyı, o tanrının hayvan şekli ile tasvir ediyorlardı (de Martino, 2003: 91; Akurgal, 2000: 105; Dinçol, 1982: 81; Ünal, 1999: 245). Buna göre, tanrılar da insanlar gibi yer, içer, eğlenir, evlenir ve çocuk sahibi olurlardı (Ünal 2003: 88).

[130] Bilindiği gibi, Hitit panteonunda Hatti ve Hurri kökenli tanrılardan başka Sümer, Luvi ve İndo Ari (Semitik) kökenli tanrılarda kutsanmakta idi. Sümer, kökenli tanrılar arasında, Ninive kentinin İştar'ı, Suların Tanrısı Ea ve Damkina, Güneş Tanrısı Šamaš ve eşi Aya, Ay Tanrısı Sin ve eşi Ningal bulunmaktaydı. Luvi kökenli tanrılar çoğunlukla sihirle alakalı törenlerde geçerli olan ve Hattuşa dışındaki Hitit merkezlerinde kutsanan tanrılardı. Son olarak İndo Ari kökenli tanrılar ise İndra, Mitra, Waruna ve Nasatya idi (Alpaslan, 2009: 126-127) Ayrıca krş., Ünal, 2003: 77.

Böylece panteondaki tanrı ve tanrıçaların sayısı binleri bulmuştur[131]. Tanrıların sayısının binleri bulması bazı karmaşaları da beraberinde getirmiştir[132].

Hitit panteonunda birden fazla Güneş Tanrısı ve Tanrıçası, birden fazla Fırtına Tanrısı ve birden fazla İştar'ın olması bu durumun en açık göstergesidir (Beckman, 1998: 2 vd).

Hitit panteonundaki bu karmaşık yapı, III. Hattuşili ve Puduhepa'nın Hitit dini uygulamalarına ve geleneklerine yeni bir bakış açısı getirmeleri ile düzene girmiştir (Bryce, 2003: 152).

Krallığın ilerleyen yıllarında başka toplumların tanrılarını da benimseyen Hititlerin, önceden beri kutsadıkları kendi tanrıları da vardı. "Šiu/Šiuna/Šiuni"[133] şeklinde isimlendirdikleri bu tanrının adı zamanla tanrı teriminin genel ismi olarak anılmaya başladı (de Martino: 2003: 91).

Hititlerin kendi milli tanrıları arasında ön plana çıkanlar ise şunlardı[134];

---

[131] Bryce bu durumu açıklarken şu ifadelere yer verir. *"Hitit panteonu, Mısır ve Mezopotamya dünyasının nispeten sistematik panteonlarından çok farklıydı. Ve bundan da büyük gurur duydular. "Hatti"nin bin tanrılı ülkesi" yollu böbürlenmeleri pek de abartılı değildi. Kuzey Anadolu'dan eski tanrılar, Batı ve Güney Anadolu'nun Luvi bölgelerinin tanrıları, Hurri tanrıları, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün kült merkezleri yelpazesinin tanrıları, tümüyle Hitit panteonuna eklendi ve panteonun çoğunluğunu bu yabancı kökenli tanrılar oluşturdu. Yabancı tanrılara adanan ayinlerde, genellikle, bulunan yerin orijinal dili kullanıldı. Hititlerin genişleyen topraklarının bütün bölgelerine has, sayıları sürekli artan tanrıları oldukları haliyle kabul etmelerinin avantajları da yok değildi. İlk olarak, Hitit krallarının tebaa halklarla ilişkilerinde yaşadıkları sıkıntı bu konuya siyasal, toplumsal, kültürel bir boyut kattı".* (Bryce, 2003: 151-152).

[132] Hitit tanrı ve tanrıçalar aleminin birbirine karışan bu kalabalık hali ve genel bir değerlendirmesi için bkz., Gurney, 1977: 4-23.

[133] Dinçol'a göre, Anitta metninde adı geçen ve "bizim tanrımız" olarak söz edilen Şiu, Eski Yunanlılar'ın en büyük tanrısı Zeus ve Latince'de "tanrı" anlamında kullanılan dies ve deus sözcüklerinin Hititçe'deki karşılığıydı. Bu sözcük, "ışıldamak, parlamak" kökünden geliyordu. Tümü Hint-Avrupa dil ailesinden olan bu dillerde açıklanabilen Şiu, Hititler'in Anadolu'ya göç ederken getirdikleri bir Işık Tanrısı kavramının adı idi ve sonradan diğer etnik gruplardan alınan tanrıların güçlü etkileri karşısında başlı başına bir tanrı olmaktan çıkarak, genel anlamda "tanrı"yı anlatan bir sözcük durumuna dönüşmüştü (Dinçol, 1982: 78). Ayrıca krş. Alparslan, 2006: 79. Bu sözcük çoğu kez DİNGİR Sümerce ideogramıyla kullanılıyordu (de Martino, 2003: 91).

[134] Alpaslan, 2009: 127; Ayrıca krş., Kınal, 1991: 209; Dinçol, 1982: 79.

Işık (Güneş) Tanrısı	:	*Šiu*
Tahıl ve Hububat Tanrısı	:	*Halki*
At Üzerindeki Tanrı	:	*Pirwa*
Tanrılaştırılmış Gün	:	*Šiwat*
Tanrılaştırılmış Gece	:	*İšpant*

Krallığın kuruluş döneminde kutsandığı bilinen bu tanrıların etkileri, krallık güçlendiğinde ve resmi devlet dini oluşmaya başladığında azaldı. İlerleyen yıllarda başka kökenden olmakla birlikte, sanki milli bir tanrıymış gibi kutsanan bazı tanrılar, Hitit panteonunda ön plana çıkmaya başladı. Böylece Hitit panteonunun zirvesinde, çift oldukları düşünülen Fırtına Tanrısı[135] ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası[136] yer aldı.

1.4.1.1. Fırtına Tanrısı

Fırtına Tanrısı[137], Hitit panteonun temel tanrısıdır. Hititlere göre bu tanrı dağların tepesinde ve gökte otuyordu. Yağmur, şimşek ve fırtınalarda ortaya çıkıyordu. Yağmur tarlaları verimli kıldığı için ülkedeki refah ta onun sayesinde gerçekleşiyordu. Hitit Krallığı'nın ve kraliyet ailesinin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı (Figür 22-23) boğadır[138] (Güterbock, 1943b: 287). Ancak çoğu zaman insanbiçimsel

---

135 Hitit metinlerinde ᴰIM olarak geçer (Laroche, 1947: 108). Ayrıca bkz., Sümerce ideogramıyla ᴰU ve ᴰIM şeklinde yazılmıştır (de Martino, 2003: 91).

136 Hitit metinlerinde "ᴰUTU ᵁᴿᵁ Arinna" şeklinde geçer (Laroche, 1947: 105). Ayrıca bkz., Sümerce ideogramıyla ᴰUTU olarak anılmaktadır (de Martino, 2003: 91). Bazı kaynaklarda güneş kursu şeklinde de betimlendiği belirtilir (Gurney, 1977: 26; Popko, 1978: 121-122).

137 Hitit Anadolu'sunda Fırtına Tanrısı'nın yayılım alanı, farklı yerlerde anıldığı isimler, ideogramı ve arkeolojik görünümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Deighton, 1982: 28 vdd.

138 Boğa, Anadolu'da tarihöncesi çağlandan itibaren bereket ve doğurganlığın simgesi olarak görülerek kutsal sayılmıştır. Neolitik Çağ'da birçok evin duvarında boğa başı kabartması ve boğa boynuzunun bulunması bu dönemdeki boğa kültünün en önemli göstergesiydi (Sevin, 2003: 18-19). Bu inanış Hititler tarafından da sürdürülmüştür. Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı boğadır ve onun arabasına da Şerri "gün" ve Hurri "gece" adını taşıyan iki boğa koşuludur (Dinçol, 1982: 79). Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip bu inanç sisteminde boğa, hem tapınım görüyor hem de dinsel bazı tören ve ayinlerde tanrılara kurban olarak sunuluyordu (Alp, 2003: 12).

özelliklerle ve iki boğanın çektiği bir araba üzerinde gösterilir (de Martino: 91).

Fırtına Tanrısı, krallığın kurucusu Anitta döneminden itibaren Hititlerin baş tanrısı olarak kutsanıyor ve Hitit tanrıları arasında en büyük yeri işgal ediyordu. Hitit öncesi Anadolu'sunda da, kutsanan Fırtına Tanrısı'nın[139] Hattice'deki adı Taru, Luvice'de adı ise Tarhunza'ydı[140] (Deighton, 1982: 45).

Hatti ülkesinin efendisi ve kâinattaki düzenin koruyucusuydu. Hayatın devamı onun yardımseverliğine, merhametine ve şefkatine bağlıydı. Yağmuru yağdırarak tarlalara ve çayırlara hayat verirdi. Tarım toplumu olan Hitit ülkesinde Fırtına Tanrısı yağmurları keserse, ülke kuraklığa ve açlığa mahkûm olurdu. Tabii afetler ve felaketler onun gazabından kaynaklanırdı. Gazabı ile tarlalar ve meyve bahçeleri yok olur ve ülkeye kıtlık gelirdi. Buradan anlaşılacağı üzere Fırtına Tanrısı iyi yüzünü gösterdiğinde ülke mamur bir hale, kötü yüzünü gösterdiğinde ise ülke felaketlerle karşı karşıya kalırdı. Hitit panteonunun zirvedeki çifti Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası Arinna, Hitit kraliyet ailesi tarafından krallığın başından sonuna kadar son derece saygı gördü. Bu çiftin oğulları Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına Tanrıları, kızları ise Mezulla[141] idi. Çocukları arasında göze çarpan bir başkası da, sebze ve tahıl tanrısı Telipinu'ydu[142]. (Bryce, 2003: 159).

Krallığın ilerleyen yıllarında özellikle imparatorluk döneminin sonlarına doğru, Hitit panteonunda yapılan köklü deği-

[139] Hititler Fırtına Tanrısı'nı, hâkim olduğu tüm bölgelerde herkesin tanrısı olarak değil, evrensel ve kendilerine özgü bir tanrı olarak düşündüler. Bu tanrının Hatti, Luvi ve Hurri dilinden başka dillerde de adı geçiyordu. Akkad dilinde ismi Adad olarak (Batı Sami dil öbeğinde Hadad), Ugarit yazısında ise Ba'lu "Efendi" şeklinde geçiyordu. Eski Ahit'te onunla benzeşen çok şey vardı. Fırtına Tanrısının en temel güçleri Yunan tanrısı Zeus ve Roma tanrısı lupiter tarafından da kullanılıyordu. Onların düşmanları onun da düşmanlarıydı ve bu düşmanlara karşı onun koruyuculuğu isteniyordu. Halkıyla zaferlerin ganimetlerini paylaşır, bozgunların acısını duyardı (Bryce, 2003: 160).

[140] Tarhunza, Luvice'de "Tarḫ" kökünden geliyordu. Anlam olarak ise güçlü, yetkili olmak demekti (de Martino: 2003, 91).

[141] Annesi gibi bir güneş diski biçiminde tapınılan bu tanrıça ile ilgili olarak bkz., Laroche, 1947: 30.

[142] Toprağı eken, sabanla süren, sulayan ve tahılı büyüten tanrı Teliplnu hakkında bkz., Laroche, 1947: 34 vd.

şikliklerden Fırtına Tanrısı da payını almıştır. Bu yıllarda kendini gösteren Hurri etkisi[143] ile Hititlerin Fırtına Tanrısının adı Teşup[144], Arinna'nın Güneş Tanrıçasının adı da Hepat[145] olmuştur. Söz konusu tanrı çiftinin oğullarının adı ise Şarruma[146] olarak görülüyordu.

Görüldüğü gibi Hititler de, Yakın Doğu'da oldukça yaygın olan bir gök tanrısı kültüne inanmışlar ve baş tanrıları olan Fırtına Tanrısı'nı, "Hatti Ülkesinin Gök Tanrısı, Göğün Tanrısı, Hattuşa'nın Tanrısı, Sarayın Tanrısı" gibi ifadelerle zikretmişlerdir.

1.4.1.2. Güneş Tanrısı

Fırtına Tanrısı'nın eşi olan bu tanrıça, güneş diskiyle özdeşleşen bir verimlilik tanrıçasıdır. Göksel bir tanrıça olarak gökcismi taşır. Güneş batarken göğü terk ettiğinden ve yerin derinliklerine inmek için harekete geçtiğinden yeraltı tanrıçası olarak ta bilinir. Güneş Tanrıçası kültünün Anadolu'daki en iyi bilinen tapınağı Arinna kentinde[147] olduğundan bu tanrıça Arinna'nın Güneş Tanrıçası olarak ta bilinir (de Martino: 2003: 91).

Hititlerde eril ve dişil olmak üzere her iki cinsten birçok bir güneş tanrısı vardı. Ancak Hitit Güneş tanrıları daha çok dişil bir Güneş Tanrıçası olarak tapınım görüyordu. Bu tanrıçanın bir başka özelliği hem gök hem de yeraltı tanrıçası olması idi. Bu

[143] Hurri tanrıları ve dinsel görüşleriyle ilgili ilk ilişkiler I. Hattuşili döneminde güneydoğu yönünde yapılan Hitit askeri operasyonları ile başlamış, III. Hattuşili'nin eşi, kraliçe Puduhepa zamanında doruğa ulaşmıştır. Puduhepa'nın Hurri kökenli olması ve Hurri dinsel metinlerini yeniden kopya ettirmesi, Hitit dinindeki Hurri etkisini açıkça göstermektedir (Dinçol, 1982: 79).

[144] Ayrıca bkz., Laroche, 1947: 61 vdd.

[145] III. Hattuşili ve eşi Puduhepa'nın Hitit dininde gerçekleştirdikleri değişikliklerle Güneş Tanrıçası Arinna, Hurri tanrıçası Hepat'la birleşmiş oldu. Bu durum Puduhepa'nın duasında kanıtlanmıştır. "Ey Güneş Tanrıçası Arinna, bütün ülkelerin Kraliçesi! Hatti ülkesinde sana "Güneş Tanrıçası Arinna" deniliyor, ancak sedir diyarı yaptığın yerde adın "Hepat'tır." (Pritchard, 1969: 393). Ayrıca bkz., Laroche, 1947: 47 vdd.

[146] Hititler tarafından büyük saygı gören bu tanrı için bkz., Laroche, 1947: 58.

[147] Bazı kaynaklarda Arinna kenti Alaca Höyük'le özdeşleştirilir (Erkut, 1992: 159 vdd). Erkut'un bu görüşü Gumey tarafından da kabul görmüştür (Gurney, 1995: 43-71). Ayrıca Arinna ile ilglli başka çalışmalar için bkz. Popko, 2009: 4 vdd; Baltacıoğlu, 2005: 1-33.

tanrıça güneş ve gökyüzü ile olan ilişkisinden ötürü Gökler Kraliçesi tabiriyle, yeryüzü ve altındakilerle olan bağlantısından ötürü de Yeryüzünün Kraliçesi sıfatıyla anılıyordu. Güneş tanrıçasının bu özelliği büyük ihtimalle güneşin batışı ve doğuşu ile alakalıydı (Haas, 1994b: 423).

Güneş Tanrıçası Arinna'nın adı, Hitit antlaşma metinlerinde, belirtilen tanrılar listesinin ilk sırasında yer alır. Bu tanrıça aynı zamanda adaletin simgesi ve Hitit topraklarında adaleti yerine getiren tanrıçadır. (Goetze, 1957a:128).

Hitit panteonunun en büyük tanrıçası, Hitit Krallığı ve topraklarının koruyucusudur. Güneş tanrıları arasında en çok dua edilen (Singer, 2002) ve yardımı beklenen Arinna'nın Güneş Tanrıçası, yukarıda adı geçen sıfatlarından başka, "Hatti Ülkesinin Kraliçesi", "Göklerin ve Yeryüzünün Kraliçesi", "Hatti Ülkesi krallarının ve kraliçelerinin Hanımı", "Hatti Kraliçesi ve Kralının yol göstericisi" olarak ta sıklıkla anılıyordu (Gurney, 1990: 115).

Hitit dualarının[148] birçoğu Güneş Tanrılarına yöneliktir[149]. Güneş Tanrısına yapılan dualar genellikle bir savunma ya da bir suçlunun suçunu itiraf etmesi şeklinde gerçekleşiyordu[150].

Hititler başlarına gelen sıkıntılardan kurtulmak için kehanet metinlerinde diğer tanrıların neden öfkelendiğini Güneş tanrısına sormuşlardır. Hititlere göre, Güneş Tanrısı her şeyden haberdardır ve göklerde olup biten her şeyi o bilir. Her şeyi gö-

---

[148] Hitit krallarının tanrılarına yaptıkları dualar birçok çalışmaya yansımıştır. Bu dua metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1930a: 161-251; Goetze, 1950: 120-128; Gurney, 1940: 1-167; Güterbock, 1958: 237-245; Güterbock, 1978: 125-139; Güterbock, 1980: 41-50; Beckman, 1997: 156-160; Singer, 2002.

[149] II. Muvatalli'nin dualarında, Güneş Tanrısı'nın adaleti temsil ettiği şu şekilde karşımıza çıkar. *"Ey Göklerin Güneş Tanrısı, Efendi, İnsanlığın Çobanı!" "Sen, Ey Göklerin Güneş Tanrısı, denizden doğdun ve göğe yükseldin. Ey Göklerin Güneş Tanrısı, her gün insanı, köpeği, domuzu, vahşi hayvanları sen yargılıyorsun."* (Singer, 2002: 80-95; Gurney, 1990: 115).

[150] Hitit kralları başlarına gelen bir problemde ya da sorumluluklarını yerine getiremeyip pişman olduklarında, Güneş Tanrısı'nın kendilerine merhamet ve şefkat göstermesi için şu şekilde yalvarırlardı; *"Ey Güneş Tanrısı, Efendim, Yargının Gerçek Efendisi, Evrenin Kralı. Toprakları hep sen yönet. Zaferi sadece sen bahşet. Adil olan sadece sensin, sadece sen hep merhametlisin, yardım dualarına sadece sen cevap verirsin".* (Lebrun, 1980: 115).

ren ve adaletin efendisi olan "Tanrıların Güneş Tanrısı", bütün ülkeleri aydınlatan, ısıtan ve insanlığa ışık saçan bir tanrıdır (Singer, 1966: 149).

Hititlerde eril ve dişil olmak üzere her iki cinsten birçok bir güneş tanrısı vardı. Hitit Güneş tanrıları dişil bir Güneş Tanrıçası olarak ta tapınım görüyordu. Bu tanrıçanın bir başka özelliği hem gök hem de yeraltı tanrıçası olması idi. Güneş tanrıçasının bu özelliği büyük ihtimalle güneşin batışı ve doğuşu ile alakalıydı (Haas, 1994b: 423).

Güneş Tanrıçası Arinna'nın Hattiler'deki karşılığı Vurunşemu/Wuruşemu, Hurriler'deki karşılığı ise Hepat'tır[151] (de Martino: 2003: 91;Güterbock, 1943b: 274).

Sonuç olarak Hititler Güneş Tanrılarını o kadar önemsemişler ki onlara bayramlar ve ayinler düzenlemişler, kurbanlar adamışlar ve güneşin hareketlerini tanrıların istekleri olduğu şeklinde yorumlayıp fala başvurmuşlardır (Dinçol, 1982: 77 vdd).

1.4.1.3. İştar

Hitit inanç sisteminde yer alan tanrılardan biri de Tanrıça İştar'dır[152]. Bu tanrıça Hititlerin kutsal tanrılarından oluşan bin tanrılı Hitit Panteonu'nda çok önemli bir konuma sahipti. Mezopotamya kökenli olan ve Hurriler aracılığı ile Anadolu'ya giren Tanrıça İştar, Kizzuwatna bölgesinin en önemli tanrıçasıydı. Bu tanrıça hem hastalık veren hem de şifa veren, ayrıca yeraltı, bitki, dağ, ırmak, su kaynağı, yeminin kraliçesi, cinsellik/üreme, lanetleme, günah, kan, cinayet, kirlilik ve kötülüklerden arındırmak gibi pek çok özelliği bünyesinde taşıyan bir tanrıçadır (Murat, 2009: 159).

Hitit metinlerinde İştar olarak geçen ve İnanna'nın Babil'deki karşılığı olan tanrıçanın Anadolu'daki varlığı ilk kez,

[151] Bu tanrıçanın adının kökeni, Hitit metinler ve sanat eserlerinde geçen karşılıklarının mukayesesi hakkında bkz., Bossert, 1951: 326.

[152] Hititlerin pek çok şehrinde kutsanan ve en önemli tanrıçalarından biri olan İştar hakkında bkz., Haas, 1994a:393-405; Archi, 1992: 6-10; Burde, 1974: 12-16; Tischler, 1978: 382-384; Wegner, 1981.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait metinlerde görülür. İştar oldukça geniş bir alanda kutsanıyordu. Bu alan, M.Ö. II. binin ortalarından itibaren Kuzey Mezopotamya'daki İştar'ın kenti Ninive'nin batısından, Kuzey Suriye'ye ve oradan Doğu Anadolu'ya kadar uzanıyordu. Samuha ve Lavazantiya önemli İştar şehirleriydi ve bu tanrıça çoğu kez, Hurrice Şauşka[153] ismiyle karşımıza çıkıyordu (Beckman, 1998: 2).

Güneş Tanrıçası gibi İştar'ında hem eril hem dişil özellikleri vardı. İştar, Yazılıkaya'daki tasvirlerde ve arkeolojik bazı eserlerde eril ve dişil ilahlar arasında yer aldı. Dişil haliyle aşk ve cinsellik tanrıçasıydı ve çoğu kez giysisiz resmedilirdi. Eril haliyle ise savaş tanrısı, savaş alanı tanrısıydı. Kutsal hayvanı aslan, silahı gürzdü. İştar'ın savaş tanrısı özelliği, Hitit ve Hurri dünyasında önemli bir özellikti. İştar'ın tüm gücünü insan faaliyetleri ve davranışları üzerinde kullanabilmesini sağlayan ikili bir özelliği de bulunuyordu. Tercihine göre, insanı aşka ve uyuma veya nefret ve çatışmaya sevk edebiliyordu. İkili özelliği ile savaş alanında düşmanı erkekliğinden edip kadına çeviriyor ve böylece savaş kabiliyetlerini yok ediyordu (Bryce, 2003: 162-163).

Bu anlatılanların dışında İştar, Hitit hanedan üyeleri tarafından da özellikle kutsanmıştır. Hitit krallarından III. Hattuşili[154] ve eşi Puduhepa İştar'a hizmet eden Hitit hanedan üyeleriydi. Hitit kralı çocukluğundan beri hizmet ettiği bu tanrıça sayesinde hem sağlığına kavuşmuş hem de Hitit ülkesinin düşmanlarını yenilgiye uğratmıştır.

---

[153] Çift cinsiyetli bir tanrıça olan Šaušga, bazen sağ elinde bir kap tutan kanatlı bir kadın, bazen yine sağ elinde balta tutan bir erkek olarak görülür (Alpaslan, 2009: 126).

[154] III. Hattuşili, bütün yaşamı boyunca kendisini Tanrıça İştar'ın hizmetine adadı. II. Murşili'nin bu en genç ve hastalıklı oğlunun daha çocukken öleceği düşünülüyordu. Ancak, tanrıça, kardeşi Muvatalli'nin rüyasına girdi ve çocuğun kendi hizmetinde bir rahip yapılması durumunda yaşayacağı sözünü verdi. Öyle de oldu. İştar'ın rehberliği ve korumasında, Hattuşili, tahtı gerçek sahibinden, yeğeni Urhi-Teşup'tan gasp etme sürecinde büyük işler başarmaya devam etti. Ona kutsal destek veren, bütün düşmanlarına karşı kalkan olan ve onlara karşı yengi bahşeden hamisi Tanrıça İştar sürekli yanında olduğundan eylemlerinin haklılığı konusunda (en azından resmi açıklamalarında) asla şüphe duymadı (Bryce, 2003: 162).

1.4.1.4. Diğer Tanrılar

Hititlerde yukarıda temel özellikleri ile bahsedilen bu tanrılardan başka bazı tanrılarda vardı[155] (Güterbock, 1943b: 279 vdd).

Hitit panteonunda özellikle ön plana çıkan Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrıları ve İştar'dan başka metinlerde nadiren yer alan yüzlerce tanrı ile onların isimleri ve unvanları dışında pek bilgi yoktur[156].

Hitit metinlerinde pek yer bulamayan dağlarda ve nehirlerde yaşayan tanrısal ruhlar da vardı. Dağlar doğrudan tanrıydılar ya da tanrıların ikamet ettiği veya toplandığı gizemli bölgelerdi. Engebeli Anadolu platosu ile Kuzey Suriye'deki geniş dağ silsileleri onların faaliyetleri ve onlara ibadet etmek için uygun bir çevre sağlıyordu. Dağ tanrıları Hatti devlet kültlerinde ve devlet anlaşmalarındaki yeminlerde sıkça yer alıyordu. Bazıları bağımsız konumdaydı, diğerleri Fırtına Tanrısı'nın hizmetçileri olarak faaliyet gösteren daha mütevazı konumları işgal ettiler. Dağ Tanrıları'nın en ünlüsü Kuzey Suriye'deki Asi Irmağı ağzında olan Hazzi ve onun kültüyle bağlantılı bir dağdı. Hazzi, Hurri Kumarbi mitolojisinde Urhi-Teşub ile Ullikummi arasındaki çatışmanın geçtiği bölgedeydi. Panteonda birkaç tane de (hem kadın hem erkek olmak üzere) himayeci ya da koruyucu tanrı vardı ve bunlar, genellikle bir unvan olarak kullanılan ve ikonog-

155 Bu tanrıların isim ve tasvirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Güterbock, 1943b: 279-283.

156 Hitit dini yaşamında ikinci planda kalmalanna karşın yine de bazı özellikleriyle ve eril-dişil karakterleriyle bilinen tanrılann bazıları şunlardır. Eril Tannlar; Savaş Tanrısı Vurunkatte, "Ülkenin Kralı", Mezopotamyalı Zababa'nın muadili, devlet anlaşmalarında yemin tanrısı, kral ve kraliçe tarafından onuruna yıllık festivaller yapılan, ikonografide bir aslanının üzerinde kalkanı ve mızrağını sağa sola savururken betimlen bir tanrıdır. Ay Tannsı Arma, ritüeller ve anlaşmalarda başvurulan yemin tanrıları arasındadır. Hemcinsleri arasındaki diğer tanrılardan daha düşük bir seviyeye sahiptir. Dişil Tanrılar; Bu tanrıçaların ilki İnar'dır. Eski krallık panteonunda kutsanan bu tanrıça, Hattuşa'nın ve yaban hayatın koruyucusudur. Bir başka tanrıça Halmasuit'e Hitit tahtının tanrılaştırılmış hali olarak tapılırdı. Kamrusepa ise doğum ritüellerinde ebe olarak iş görür, sürüleri ve haneleri korurdu (Bryce, 2003: 164).

rafi de bir kült imgesi olan av çantasıyla gösterilen Sümerce LAMMA ismiyle tanımlanırdı. Bu tanrılar, ayrı bireylerin, ev de dâhil olmak üzere kimi yerlerin, belli faaliyetlerin koruyucu ruhları olarak işlev görürdü. Hitit dünyasının tüm koruyucu tanrılarına adanan, festivallerde dâhil olmak üzere, pek çok şenlik onların onuruna düzenlenirdi. (Bryce, 2003: 163-164).

1.4.2. Hatti Tanrıları

Hititlerin Anadolu'nun yerli halkı olan Hattiler'in tanrılarına da taptıkları bilinmektedir (Akurgal, 1999: 119).

Boğazköy'deki yazılı kaynaklar içerisindeki Rahip Duaları, Hititlerin hangi Hatti tanrılarına taptıkları hakkında bilgiler vermektedir.

Ayrıca, Boğazköy arşivlerindeki bayramlar, dualar, sihir ve fal metinleri ile Yazılıkaya'daki tanrı kabartmalarında bu tanrıların isimleri ve görevleri hakkında da bazı bilgiler elde edilmektedir (Kınal, 1991: 208; Dinçol, 1982: 77).

Hititler tarafından tapınım gören Hatti tanrılarının en önemlileri şunlardır[157] (Alpaslan, 2009: 126);

Fırtına Tanrısı	:	Taru
Güneş Tanrısı	:	Wurušemu
Oğulları	:	Telipinu ve karısı Hatepinu
Çocukları	:	Nerik'in Fırtına Tanrısı ve Mezulla
Torunları	:	Zintuhi
Yeraltı Tanrıları	:	Lelwani, İšduštaya, Papaya
Savaş, Salgın Hastalıklar ve Veba Tanrısı	:	Šulinkate
Savaş Tanrısı	:	Wurunkate
Büyü Tanrıçası	:	Katahzipuri

[157] Ayrıca krş., (de Martino, 2003: 92; Dinçol, 1982: 77).

1.4.3. Hurri Tanrıları

Hititlerin, Hurrilerle[158] olan siyasi ve kültürel ilişkileri, I. Hattuşili[159] zamanında Hurri topraklarına düzenlenen seferler sonucunda bu toprakların Hitit hâkimiyetine girmesiyle başlar. I. Şuppiluliuma döneminde, Kizzuwatna bölgesinin Hitit Devleti'ne bağlanması (Goetze, 1940: 78) ile Hattuşa, Hurri gelenekleri ve Hurri dini ile tanışır (Alpman, 1982: 295).

III. Hattuşili döneminde ise bu tanışma resmen kaynaşmaya dönüşür. Bunun nedeni III. Hattuşili ve eşi Puduhepa'nın Hitit dininde gerçekleştirdikleri dini reformlardır (Bryce, 2003: 152).

Hititler, Hurriler'den dini ve kültürel açıdan etkilenmişler ve Hurri memleketlerinden aldıkları tanrı ve tanrıçaları Hitit dinine taşımışlar ve bunlara kendi yorumlarını katmışlardır.

Hititlerin Hurrilere yönelik izlediği siyasi, askeri ve kültürel politikaların sonucunda, Kuzey Suriye[160] ve yakın çevresinde yaşayan Hurriler birçok alanda olduğu gibi dini yönden de Hititleri etkilemişlerdir (Akurgal, 1995: 76).

Hititlerin benimsemiş oldukları Hurri kökenli tanrılardan en önemli olanları şu şekilde sıralayabiliriz[161] (Alpaslan, 2009: 126);

---

[158] Hurriler hakkında ayrıntılı bilgi için bak., Goetze, 1946: 165-168; Güterbock, 1954: 383-393; Laroche, 1980: Wilhelm, 1994; Wegner, 2000; Akurgal, 2000: 119-137; Ünal, 2002: 85-106; Alpman, 1980: 115-122; Alpman, 1982: 283-314 Ayrıca hem Hurrilerle alakalı hem de konu hakkında en yeni bibliyografya için bkz., Alpman, 1998: 27-37.

[159] Hititlerin I. Hattuşili dönemindeki siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Yiğit, 1994.

[160] Hititler sosyal ve ekonomik politikalarının bir sonucu olarak, ilk ortaya çıktıkları yıllardan itibaren, bazı büyük devletler gibi, Kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Hurriler, Kuzey Suriye bölgesinde gerek nüfus, gerekse kültürel bakımdan hâkim unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititlerin Kuzey Suriye'ye yönelik bu politikaları iki toplum arasında siyasi bir takım faaliyetlerin yanında kültürel ilişkilerinde yaşanmasının nedenidir. İlerleyen yıllarda Önasya'nın iki büyük gücünü, Hitit ve Mısır'ı karşı karşıya getiren de Kuzey Suriye'nin uzun yıllardır taşıdığı stratejik ve jeopolitik önemidir. Ayrıntılı bilgi ve Kuzey Suriye'ye yönelik Hitit politikaları için bkz., Kınal, 1970: 3 vdd.

[161] Ayrıca krş., (de Martino, 2003: 92; Dinçol, 1982: 79).

Fırtına Tanrısı	: Tešup
Güneş Tanrıçası	: Hepat
Oğulları	: Šarruma
Çift Cinsiyetli Tanrıça	: Šaušga

1.4.4. Hitit Tapınakları

Hititler kutsal şehirlerinin birçoğunda tanrılarına anıtsal tapınaklar inşa etmişlerdir. Bu tapınak kentlerinden öne çıkanlar Boğazköy (Hattuşa)[162], Alaca Höyük (Arinna)[163], Kuşaklı (Sarissa)[164] ve Ortaköy (Şapinuva)'dır[165]. Bunlardan başka yerel inançlar bakımından öne çıkan yerler de vardır.

---

[162] Hitit krallığına başkentlik yapan bu şehir, Çorum'un 82 km. güneybatısında yer almaktadır. Hattuşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Savaş, 1998b: 505-513.; Kentin konumu, tarihçesi ve kazı sonuçları için bkz., Bittel, 1970: 24 vdd., fig. 3.; Schirmer, 1982: 16-24, Şek. 4_a, 4_b, 6_a, 6_b, 8_a, 8_b, 11.; Schirmer, 2002: 481-486; Seeher, 1999: 417-432; Seeher, 2000a: 15-34; Seeher, 2000b: 299-308; Seeher, 2001: 303-314; Seeher, 2002: 442-443; Seeher, 2004: 63-69; Seher, 2006; Seher, 2008; Seeher, 2007a: 27-42; Seher, 2007b: 707-720; Neve, 1990: 21-40.

[163] Alaca Höyük, Çorum'un 45 km. güneyinde, Alaca İlçesinin 17 km. kadar batısında yer almaktadır. Alaca Höyük'te gerçekleştirilen kazı ve araştırmaların sonuçları ve bunların çeşitli çalışmalara yansıması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Koşay, 1941: 1-8.; Koşay, 1943: 21-32; Koşay, 1944; Koşay, 1948: 169-177; Koşay, 1951; Koşay, 1952: 364-367; Koşay, 1965a: 63-95; Koşay, 1965b; Koşay et al, 1967: 161-216; Koşay-Akok, 1947: 152-157; Koşay-Akok, 1966; Koşay-Akok, 1972; Koşay-Akok, 1973; Koşay-Akok, 1976: 5-11; Bazı kaynaklarda Arinna kenti Alaca Höyük'le özdeşleştirilir (Erkut, 1992: 159 vdd). Erkut'un bu görüşü Gurney tarafından da kabul görmüştür (Gurney, 1995: 43-71). Alaca Höyük, Arinna ile özdeşleştirilirken, Alaca Höyük mezarlarında çokça ele geçen ve Anadolu'nun en zengin koleksiyonlarından birini oluşturan Güneş kursları göz önünde bulundurulmuştur (Baltacıoğlu, 2006: 131). Bundan başka, Arinna'nın tapınakları ve şehrin topografyası hakında bilgi veren bir başka çalışma için bkz. Popko, 2009: 4 vdd.

[164] Kuşaklı, Sivas'ın yaklaşık olarak 50 km. güneyinde yer almaktadır. Bu yerleşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Müller-Karpe, 1999: 445-466; Müller-Karpe, 2000: 309-320; Müller-Karpe & Müller-Karpe: 2002: 32-34; Müller-Karpe: 2003: 437-448; Gurney, 1995: 43-71.

[165] Çorum'a yaklaşık olarak 53 km. uzaklıktaki Ortaköy'ün 3 km. kadar güneybatısındadır. Önemli Hitit kentlerinden biri olan Şapinuva hakkında ayrıntılı bilgi ve yerleşme de gerçekleştirilen kazıların sonuçları için bkz., Süel, 1998a: 38-61; Süel, 1998b: 551-557; Süel-Süel, 1999: 433-444; Süel-Süel, 2000: 321-326; Süel-Süel, 2002: 413-418; Süel-Süel, 2006: 1-8; Ünal, 1998.

Takdir edilir ki Hitit tapınakları konusu başlı başına çalışmalara yansıyacak kadar geniş bir içeriğe sahiptir. Bu çalışmada tüm Hitit tapınaklarına değinilmeyecek, konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla birkaç örnekle Hitit tapınakları ve kutsal alanları hakkında bilgi verilecektir. Bunlardan biri başkent Boğazköy (Hattuşa)'de yer alan Büyük Tapınak (Figür-5), diğeri ise Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'dır (Figür7-8).

Hitit tapınakları mimari olarak genellikle asimetrik plana göre yapılan ve büyük bir orta avlu ile etrafına sıralanan yan odalardan oluşmaktadır. Bu kısım tapınağın ana kısmıdır. Ortada açık bir avlu bulunmaktadır. Bu avlunun yan kısmında tanrı heykelinin ya da kabartmasının bulunduğu oda vardır. Odalarda alçak pencereler bulunduğu için, Hitit tapınakları aydınlıktır ve tanrının evine ışık girmesine özen gösterilmiştir. Bu durum Hititlerin önceleri inançlarını açık havada sergiledikleri şeklinde yorumlanmıştır (Darga, 1992: 89).

Bununla birlikte bir görüşe göre, tapınak mimarisinin çıkış noktası, Hitit konutlarında kullanılan mimari üsluptur. Önceleri tek ya da çift odalı tapınaklar yapılırken zamanla bu üslup anıtsal yapılara dönüşmüştür (Naumann, 1991: 450).

Hitit şehirlerinde en az bir tapınak bulunurdu. Bu tapınaklar kentin koruyucu tanrı ya da tanrıçası adına inşa edilirlerdi. Boğazköy'deki Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası adına yapılan tapınaklar göstermiştir ki her Hitit kentindeki tapınaklar aynı boyutlarda değildi. Küçük boyutlu Hitit tapınakları da vardı (Schirmer, 2002: 482).

Öncülleri bilinmeyen ve dış görünümleri ile sivil yapılardan ayrılan Hitit tapınakları, revaklı bir orta avlu ve etrafında sıralanan odalardan oluşuyordu. Bu anıtsal yapılar genellikle dar bir ön mekân ve derin bir ana mekândan oluşuyordu. Dikdörtgen biçimli bu yapıların dar kenarlarında ise kült odaları yer alıyordu (Sevin, 2003a: 179-180).

Hitit tapınaklarının en büyüğü ve en önemlisi başkentteki tapınaklardır. Boğazköy'de dokuzu anıtsal olmak üzere, daha küçük boyutlara da sahip olan birçok tapınak vardır (Darga, 1992: 89).

Boğazköy'de bulunan Büyük Tapınak'ın[166] dışındaki diğer tüm tapınaklar Yukarı Kentte[167] yer almaktadır.

Aşağı Kentte[168] bulunan ve I nolu Tapınak (Bittel, 1976: 66 vdd) olarak ta nitelenen bu kutsal alan, Boğazkale'nin en görkemli yapı kompleksidir.

---

[166] Dinçol, Büyük Tapınak'ın belli başlı özelliklerini ana hatlarıyla şöyle açıklar; *"Bu Tapınak 160 m. uzunluğunda ve 135 m. genişliğinde geniş bir alana kurulu büyük bir yapı kompleksidir. Ana yapı 64x42 m. boyutlarında olup, etrafı 80'den fazla dar ve uzun odadan oluşan depo ve atölye binalarıyla çevrilidir. Asıl tapınağa, depo yapılarını geçtikten sonra varılır. İçlerinde çıkan buluntular göz önüne alınırsa bunlar için depo terimi yeterli olmaz. Bazılarında çok sayıda tablet bulunmuş olması, mekânlardan bir bölümünün yönetim işlerinde kullanılan büro ya da arşiv olduğu izlenimini de vermektedir. Bunların temellerinin çok kalın ve sağlam bir yapıda olması, depo odaları kompleksinin çok katlı olduğuna da işaret etmektedir. Depolarda tapınağa ait değerli eşyanın da saklandığı kuşkusuzdur. Bazı odalarda ortaya çıkarılmış, üzerlerinde mühür baskıları bulunan kil topakları, buralarda mühürlenmiş değerli armağan paketleri saklandığını kanıtlamaktadır. Diğer mekânlarda görülen büyük küpler, depolarda tapınağa ait erzakın bulunduğunu da belli etmektedir. Küplerin hacmi 900-3000 litre arasında değişmektedir. Bu küplerin de bazılarının mühür baskıları taşıması, malların ne denli özenle korunduğunun diğer bir kanıtıdır. Depo kompleksinin kapısından yaklaşık 10 m. genişliğindeki bir koridorla, asıl tapınağın kurulduğu iç avluya geçilir. Tapınak yapısı da büyük olduğundan, depoların içe bakan duvarlarıyla tapınağın dış duvarları arasında, avludan çok, yapıyı çevreleyen ve genişliği 5-10 m. arasında oynayan bir geçit kalmıştır. Tapınak kapısının da, depolar arasına geçit veren kapıyı andırır ve anıtsal bir görünümde olduğu anlaşılmaktadır. Tapınağın bütün dış duvarları yassı payelerle süslüdür. Buradan tapınağın ortasında yer alan avluya ulaşılır. Tapınak odaları bu avlunun etrafına sıralanmıştır. Odaların hepsi dışa açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Girişin sol tarafında bulunan ve altı odadan oluşan grupta, kralın dinsel törenler için hazırlandığı sanılmaktadır. Büyük Tapınak'ta iki adet kutsal oda bulunmaktadır. Tapınağın en kutsal yeri olan bu hücrelerden biri çok haraptır, diğerinde ise, tanrı heykelinin içine sokulduğu tek parça taştan kaide yerinde durmaktadır. Başkentin bu en büyük tapınağının iki hücreli bir kutsal mekâna sahip oluşu, bunlardan birinde Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın, diğerinde ise Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın heykellerinin kutsandığı varsayımıyla açıklanmaktadır"*. (Dinçol, 1982: 81-82).

[167] Tapınak ve kutsal yapıların bulunduğu, arızalı bir yapıya sahip olan Yukarı Kent, I. Şuppiluliuma'dan sonra inşa edilmeye başlanmıştı. Yer Kapı, Aslanlı Kapı ve Sfenksli Kapı olarak isimlendirilen kabartmalarla süslü Hitit kapılarının tümü bu alandaydı (Sevin, 2003b: 157). Neve, bu şehir için şu ifadeleri kullanır; *"Artık kuşku yoktur ki, Yukarı kentin büyük bir kesimi tapınaklar ve bunlara ait tesisleri içermektedir. Bunların tümü, buraya bir Kült ve Tapınak Kenti niteliği kazandırmaktadır"*. (Neve, 1990: 21).

III. Hattuşili dönemine tarihlenen, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası Arinna'ya adanan Büyük Tapınak, Boğazköy'deki diğer tapınaklarla kıyaslanamayacak kadar büyüktü (Bryce, 2003: 263, 265).

Taş temel üzerine kerpiç bloklarla yapılan duvarlar özenle işlenmiş kesme taşlardan yapılmıştı (Ünal, 2005a: 27). Büyük Tapınak'a iki aşamadan sonra ulaşılıyordu. Önce anıtsal kapıdan, daha sonra ise taş döşeli bir yoldan geçilerek ana binaya varılıyordu (Seeher, 2004: 64). Tapınak avlusunun hem sağ hem de solunda bazı odalar bulunmaktaydı. Bu odalar ya depo olarak ya da görevlilerin kaldıkları mekânlar olarak kullanılıyordu (Bittel, 1976: 66 vd). Tapınaktaki odalar birbirinden bağımsız değildi. Birine ulaşmak için diğerinin içinden geçilmesi gerekiyordu.

Ana hatlarını vermeye çalıştığımız Büyük Tapınak'ta dâhil olmak üzere Hitit tapınakları krallığa ait birçok işlevi yerine getirmekteydi. Ancak öncelikli görevleri elbette kült uygulamaları ve tanrıların memnuniyeti idi. Boğazkale'de, Büyük Tapınak'ta gerçekleştirilen kazılarda kült odalarından, depo odalarına kadar pek çok mekânın bulunması bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Büyük Tapınak'tan başka, Hitit dini uygulamaları hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir diğer örnek Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'dır[169].

Üstü açık, doğal bir kaya tapınağı özelliği gösteren bu alana sonraki çağlarda, üç ayrı dönemde bazı ilaveler yapılmıştır. İlk evrede dış dünyadan basit bir duvarla ayrılan Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'na, ikinci evrede Hattuşaş'taki Büyük Tapınak kapısına benzeyen ve bu kutsal alana görkemli bir giriş sağlayan bir giriş kapısı ilave edilmiştir. Üçüncü evrede ise ana yapının doğu kanadına bazı ilaveler yapılmıştır. Bu mimari özelliklerden

[168] Büyükkale olarak ta isimlendirilen bu bölge, Hitit kraliyet ailesinin oturduğu ve anıtsal saray yapılarının bulunduğu bir bölgedir. Ayrıca en eski Hitit şehrine ait kalıntılar bu alanda ele geçmiştir (Seeher, 2004: 62).

[169] Yazılıkaya Açık Hava Tapınağının gerek mimarisi gerekse Hitit dinindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Unger, 1934: 168-180; Bittel et al, 1941; Haas, 2002: 438-442; Seeher, 2011; Seeher, 2002a: 442-443; Emre, 2002; 486-491; Darga, 1992: 154-172; Akurgal, 2000: 449-456.

başka Yazılıkaya kutsal alanında göze çarpan en önemli figürler tanrı figürleridir. Yazılıkaya'nın batı duvarında tanrı kabartmaları, doğu duvarında ise tanrıça figürleri bulunmaktadır (Akurgal, 2000: 449-450, şek. 412-425).

Hattuşa'nın en etkileyici kutsal alanı olan ve Fırtına Tanrısının Evi olarak ta isimlendirilen Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı, Boğazköy'ün yaklaşık 2 km. kadar kuzeydoğusunda, kayalık bir alanda yer almakta olup, "A" (Büyük Oda)[170] ve "B" (Küçük Oda)[171] olarak isimlendirilen iki galerilerinden oluşuyordu (Darga, 1992: 154).

Hititler tanrılarına sadece tapınaklarda tapınmıyorlardı. Kutsal olarak düşündükleri dağlık ve kayalık alanlar ile su kaynakları gibi bölgelerde de tanrıları için törenler, ayinler ve bayramlar düzenliyorlardı. Bu alanların en önemlilerinden biri, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı idi (Haas, 2002: 442). Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı, büyük ihtimalle "Yeni Yıl Şenliği Evi"[172] olarak yeni yıl ve ilkbahar kutlamalarında tüm tanrıların bir araya geldiği bir alandı (Seeher, 2004: 68).

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın duvarları tümüyle tanrı kabartmaları ile süslenmişti (Akurgal, 1995: lev. 41a-b, 42-44, 45a-b, 46a-b, 47). Bunun yanında kabartmalarda başrahip olan

---

170 A galerisi yaklaşık olarak, 30 m. uzunluğunda ve 12 m. genişliğindedir. A galerisinin hemen girişindeki panoda, Hurri kökenli tanrı ve tanrıçaların, Fırtına Tanrısı Teşup ve eşi Hepat'ın önderliğinde bir kutlamada bir araya gelmeleri betimlenmiştir. Büyük panoda ise Fırtına Tanrısı Teşup iki dağ tanrısına basar durumdadır. Karşısında bir aslan üzerinde Hepat resmedilmiştir. Diğer tanrı ve tanrıçalar onların gerisinde sıralanmaktadırlar. Girişin sağında ise galerinin en büyük kabartması olan ve aynı zamanda tapınağın kurucusu, IV. Tuthaliya'nın kabartması bulunmaktadır (Darga, 1992: 154 vdd).

171 B galerisi yaklaşık olarak 20 m.lik bir alanı kaplamaktadır. Bu alanda koşar vaziyette 12 yeraltı tanrısı ve Kılıç Tanrısının kabartmaları görülmektedir. Yine bu galerideki panolardan birinde IV. Tuthaliya'nın koruyucu tanrısı Şarruma'nın tasviri vardır (Darga, 1992: 167 vd).

172 Yazılıkaya Açıkhava Tapınağının girişteki A galerisinin duvarında tanrıların Yeni Yıl Şenliği Kutlamaları için bir araya gelmeleri gösterilmiştir (Sevin, 2003b: 161). Darga'ya göre, Hititler bu kült alanını M.Ö. 13. yüzyılda Yeni Yıl" (AN.TAH.ŠUM ŠAR) veya kralların ölü kültü için inşa etmişlerdir (Darga, 1992: 154).

kralda yer almaktaydı (Sevin, 2003a: 184). Kabartmalarda Hitit tanrıları, Hurri törelerine göre sıralanmış olmakla birlikte bunların Hitit ikonografi ilkelerine göre adlandırılmışlardı (Akurgal, 2000: 450).

Sonuç olarak Hitit Krallığı'nın resmi tanrıları, en iyi şekilde Yazılıkaya Açık Hava Tapınağının kaya kabartmalarında görülmektedir (Bittel et al, 1975). Büyük Tapınak'ta, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası Arinna için yapılan törenler, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda açık havada ve bütün Hitit panteonu önünde gerçekleştirilmiştir[173]. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı aynı zamanda Hitit kaya kabartmalarının en güzel örneklerini teşkil eder.

---

[173] Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı hakkında yapılan gözlemlerden biri de Dinçol'a aittir. Dinçol'a göre, *"Yazılıkaya doğal kaya yarıklarından oluşmuş iki odadır. Kaya odalarının ya da başka bir deyimle galerilerinin, ağzı önceleri basit bir duvarla kapatılmışken sonradan, olasılıkla 3. Hattuşili zamanında, buraya Hitit tapınaklarının benzeri bir yapı inşa edilmiştir. 4. Tuthaliya döneminde de yapıların geçirdiği bir yangından sonra bazı değişiklikler olmuştur. Bu kralın, hem A odası olarak da adlandırılan ana galeride kabartma bir betimi ve üzerinde hiyeroglifle yazılmış adı, hem B odası da denilen yan galeride Teşup-Hepat çiftinin oğulları, tanrı Şarruma'nın koruyuculuğu altına sığınmış olarak gösterildiği bir kabartması ve yine hiyerogliflerle belirtilmiş adı yer almaktadır. Bunlardan anlaşıldığına göre, Yazılıkaya açık hava tapınağına Hitit kralları tarafından büyük önem verilmiş olmalıdır. Büyük galeride geçit halinde arka arkaya sıralanmış durumda gösterilen tanrılar ve tanrıçaların karşılaştıkları yerde, onlardan daha büyük boyda yapılmış baş tanrı Teşup ile baş tanrıça Hepat bulunmaktadır. Karşılıklı duran bu tanrılardan Hepat bir aslanın üzerinde, Teşup ise, insan biçiminde betimlenmiş iki dağ tanrısının sırtına basmış olarak gösterilmiştir. Teşup'un kutsal boğalarından biri onun yanında, diğeri ise tanrıçanın yanında olmak üzere, yüzleri birbirine dönük olarak yapılmıştır. Tanrının sırtlarına bastığı dağlar, olasılıkla adları Teşup ile birlikte metinlerde sık sık geçen Namni ve Hazzi Dağları'dır. Yazılıkaya kutsal alanındaki kabartmalarda betimlerini gördüğümüz tanrılar, Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu yansıtmaktadır; sadece Hint-Avrupa kökenli Hititler'in değil. Aynı şekilde, yine resmi nitelikteki Boğazköy arşivinde bulunan bayramlar, dualar, sihir metinleri, fal ve kehanet metinleri de, bize çeşitli ulusların kültür bileşiminden oluşmuş devlet dini hakkında bilgi vermektedir. Yazılıkaya'daki kabartmalarında resmi panteona giren tanrı ve tanrıçaların betimleri bulunmaktadır. Yazılıkaya dinsel geçidinde, tanrıçaların başlarında silindirik bir başlık, gövdelerinin üst kesiminde bir tür bluz ve çok pileli uzun etekler vardır. Tanrıların ise, genel olarak sivri bir külah, dizlerinin üstüne kadar inen beli kuşaklı bir giysi ve uçları sivri pabuçlar taşıdıkları ve ellerinde bazen bir topuz, bazen de kıvrık bir kılıç tuttukları görülmektedir".* (Dinçol, 1982: 82-83).

Yazılıkaya kutsal alanında yapılan ilk incelemelerin üzerinden yıllar geçmesine rağmen bugün bile yeni görüşler ortaya atılabilmektedir.

Genel olarak Hitit tapınakları tek bir amaçla, tanrılara barınak sağlamak amacı ile yapılmışlardır. Ancak, Hitit tapınak kompleksleri bundan başka amaçlara da hizmet etmek için tasarlanmışlardır. Bir yerleşmede genellikle en elverişli yerlere yapılan Hitit tapınakları, örgütsel bir karakter gösterse de kült uygulamalarının herkese açık olmaması, bunların daha çok dini karakterleri ile daha ön plana çıktıklarını gösterir.

Hitit tapınaklarının sözü edilen mimari elemanlarının dışında, Hitit dini yaşamına ışık tutan bazı önemli özellikleri de bulunmaktadır.

Tapınaklar, çok tanrılı dinlerde tanrıların yaşamaları için inşa edilmiş kutsal mekânlardır. Hititler tanrılarının yeryüzünde yaşayacakları bir mekâna ihtiyaç duyduklarını düşünerek, içinde tanrıların ve kutsal sayılan varlıkların heykellerinin bulunduğu tapınaklar yapmışlardır.

Tapınakların tanrıların barınmalarını sağlayan yapılar olmasının yanında, aynı zamanda sağlam, dayanıklı ve korunaklı olması da gerekiyordu. Hitit dini inanışına göre temel atma işlemi sırasında yapılması gereken şeyler vardı. Bu işlem sırasında yapılması gerekenlerin tümü "Temel Yapı Ritüelleri" adı ile bilinen vesikalardan anlaşılmaktadır. Söz konusu vesikalara göre yeni bir tapınak inşa edileceği zaman temel taşlarının altına adaklar[174] konulurdu (Süel, 1990: 516).

Hitit tapınağının işlevleri, Ortaçağ manastırlarına benziyordu. Her kurumun temel işlevi, ana amacı, tanrılara hizmetti. Tapınaklar, elde ettikleri girdileriyle tapınım faaliyetlerini desteklediklerı gibi önemli miktarda kâr bırakan büyük tarım arazilerine sahip oldular. Tapınakların zenginlik ve güçleri krallıkta bir

---

[174] Süel'e göre tapınakların temellerine konan adaklar arasında; *"altın, gümüş, demir, kalay, bakır, tunç ve kurşun gibi madenler, alabaster, dağ kristali, mavi taş gibi kıymetli taşlardan yapılmış alet ve eşyalardan oluşmaktaydı. Ayrıca doğrudan ya da bir kap içinde çeşitli tahıllar, kuru sebzeler, kuru ve yaş meyveler bitkisel ve hayvansal yağlar, tuz, bal, ekmek, kurban hayvanları gibi yiyecek maddeleri ile şarap ve bira gibi içkiler"* bulunmaktaydı (Süel, 1990:516).

ikilik oluşturmuyordu. Çünkü Hitit krallarının krallığın idari yaşamında olduğu gibi, Hitit dininde de üstün otoriteleri ve aktif rolleri vardı. Keza, Kraliçe Puduhepa'nın krallığının dini işleri üzerindeki büyük gücü ve oğlu IV. Tuthaliya'nın dini reform faaliyetlerine doğrudan müdahalesi, tapınak kuruluşlarının bağımsız faaliyet göstermesi, sarayın istekleri ya da çıkarlarına aykırı davranması ihtimalini en aza indirmişti (Bryce, 2003: 169).

Tapınaklardaki dinsel görevlerin eksiksiz yerine getirilmesi için çok sayıda personele ihtiyaç vardı[175]. Tapınakların ekonomik gücünü karşılayan tarım işçileri ve sanatkârlar haricinde, kalabalık bir rahip[176] ve rahibe[177] sınıfı tanrının hizmetini karşılamaktaydı. Bunun yanında birçok mutfak çalışanı da tanrıların yiyecek ve içeceklerini hazırlamaktaydılar. Bu sebeple tapınakta görev alanlar için özel bir yönetmelik hazırlanmıştır[178] (Dinçol, 1982: 83).

---

[175] Bunların bir kısmı kadın ve erkek hizmetkârlardan, işçilerden, küçük meslek mensuplarından oluşurken, bir kısmı da doğrudan kült uygulamalarını yerine getiren rahip ve rahibelerden oluşuyordu (Darga, 1984: 72).

[176] Hitit metinlerinde [LU]SANGA rahip anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin ideogramı ise [LU]šankunniš olarak geçmektedir (Darga, 1984: 72). Hitit rahipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Taggar-Cohen, 2006: 5 vd.

[177] [SAL]SANGA rahibe anlamına geliyordu. Bir metinde "[SAL]SANGA SA [D]Tetevatti..." ifadesi "Tanrıça Tetevatti'nin rahibesi" anlamındaydı (Darga, 1984: 72).

[178] Tapınakların bakımı ve korunması konusunda hazırlanan bir yönetmelik metni şu şekildeydi: *"Ayrıca, günlük ekmekleri hazırlayanların temiz olmasını sağlayın. ... Temiz değillerse ekmekleri hazırlatmayın; onları, tanrıların ruh ve kişiliğine uygun olanlara hazırlatın. ... Ekmeklerin bölündüğü yerin kapısında bir köpeğin ya da bir domuzun durmasına izin vermeyin. ... Bir tanrının öfkesine neden olan birinden, tanrı öcünü alırken, yalnız ondan mı alır? Tanrı öcünü onun karısından, soyundan, yakınlarından, erkek ve kadın kölelerinden, sığır ve koyunlarından ve ürünlerinden alıp, onu tümüyle perişan etmez mi? Tanrının sözüne gerçekten saygılı olunuz! Ayrıca, ayın bayramını, yılın bayramını, geyik bayramını, sonbahar bayramını, ilkbahar bayramını, fırtına bayramını... ya da Hattuşa'da kutlanması gereken herhangi bir başka bayramı, tüm sığırlar, koyunlar, ekmekler, biralar ve şaraplarla kutlamazsanız, tanrıların önüne koymazsanız, eğer siz, tanrının rahipleri, bütün bunları size verenlerle anlaşmaya kalkarsanız, hiç kuşkunuz olmasın ki, tanrılar neyin eksik olduğunu anlayacaklardır. ...Ekmeklerin her lokmasını, birayı ve şarabı tapınakta saklayın. Hiç kimsenin tanrının ekmeğini ya da pidesini kendine almasına izin vermeyin. ...Fakat birini görmek için gelen bir adam, tanrının evine girebilir ve kralın eşiğini aşabilir. Ona kılavuzluk ediniz ve yiyip içmesine izin veriniz. Fakat o bir yabancı ise, Hititli değilse ve tanrılara yaklaşırsa, öldürülmelidir. Onu (tapına-*

Tapınaklarda, kral ve kraliçelerin de katılımıyla gerçekleşen Hitit dini törenlerinde her görevlinin yapması gerekenler bir takım direktif metinleri ile kayıt altına alınmıştı. Görevini yerine getirmeyenlere çok ağır suçlar verilmekteydi. Mimari olarak büyük olan tapınaklar aynı zamanda, görev ve yetki bakımından da büyüktüler. Gelirleri çok olan tapınakların arazileri de çoktu. Bu nedenle bu tür tapınaklarda oldukça geniş bir görevli kadrosuna ihtiyaç duyuluyordu. Bu kadroların görevlerini belirlemek içinse Hitit kralları tarafından direktif metinleri ya da bazı düzenlemeler yapılıyordu (Süel, 1985: 1-2).

Tapınak görevlilerine ilişkin düzenlemelerin yanında Hitit tapınaklarına girmekte ciddi bir biçimde sınırlandırılmıştı. Belli koşullarda bazı kişilere tapınağa giriş izni verilirdi. Tapınağa girme suçu işleyen bir yabancı, bunu hayatıyla öderdi. Tapınağa izinsiz girmek ve tanrıya bakma, kutsiyete karşı işlenen ağır bir suçtu. Tapınaklar şenlik zamanlarında, kraliyet ailesinin ve diğer katılımcıların festival kutlamalarını gerçekleştirdikleri buluşma yerleri[179] olarak görüldüğünden, bunun dışındaki zamanlarda tapınakta sadece yetkili tapınak personeli bulunurdu (Bryce, 2003: 169-170).

Genel anlamda, tapınaklar, tanrıların evleriydi, yani onların konutlarıydı. Hititçe karşılığı ^{E}karimmi/^{E}karimna, Sümerce karşılığı ise E.DINGIR^{LIM} olan ve "tanrının evi" olarak bilinen tapınaklar, insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri mekânlardı (Alparslan, 2004: 37). Tapınak yapılarının özel bir odasında tanrıyı simgeleyen heykeller bulunmakta idi. Kült odası olarak bilinen bu mekânlar tapınakların en geniş kısımlarıydı. Bu mekânda

ğa) getirende ölüm cezasına çarptırılabilir. ...Tanrıların buyruğuna saygılı olunuz". (Dinçol, 1982: 83-84).

179 Hitit tanrılarının kendi onurlarına düzenlenen ve kendilerinin de faal katılımcı oldukları festivaller sırasında tapınaklarında bulunmaları özellikle gerekliydi. Tanrıyı tapınağına davet eden ritüeller vardı: *"Ey Sedir Tanrıları, bakın! Yollarını uzun giysilere yaraşan şallarla kapladım ve sizin için beyaz un ve güzel yağlar saçtım. Üzerinden yürüyüp buraya gelmeniz için! Düşen ağaçlar yolunuzu engellemesin, taşlar rahatsızlık vermesin! Dağlar önünüzde dümdüz olacak, ırmaklar önünüzde köprü olacak".* Tanrı, çağrılınca, yeryüzündeki ilk durak yeri olarak, muhtemelen, çağrıldığı tapınağın civarındaki bir dağı kullanır ve oradan tapınağa gelerek tapınağın en kutsal yerinde bir tapınç imgesi olurdu. İmge, tanrının dünyevi yansımasına dönüşürdü (Bryce, 2003: 170).

kült objelerinin yanında taht ve ocak ta bulunurdu. Kült objeleri, bir başka ifade ile tanrıyı temsil eden heykeller dışarı çıkarılmaz ve her gün belirli bir törenle temizlenirdi. Bunlar ancak belirli tören ya da bayramlarda bir yerden bir başka yere nakledilirdi (Gurney, 2001: 126 vd).

Ayrıca bu kutsal mekânlara tanrıya sunulmak üzere kurbanlar konulur ve bu alana bazı rahipler ile kral ve kraliçe dışında hiç kimse alınmazdı. Ancak tanrıların asıl mekânı insan yapımı bu binalar değil, göklerdi. Buna rağmen Hititler tanrılarının kendilerine yakın alanlarda olmasını istiyorlar ve bu mekânları hediyelerle donatarak süslüyor ve temizliyorlardı. Krallar bu mekânlara girerken temizlenip yeni kıyafetlerini giyiyorlardı. Zira tanrının baş hizmetkârı olan kral kusurlu ve pis olarak bu mekâna girerse ülkenin felakete uğrayacağına inanılıyordu (Memiş, 2005: 248).

Tapınak ayinlerine katılan kralların temiz olması gerektiği gibi, günlük ekmek hazırlayanlarda temizlenmeliydi. Bunlar banyo yapmak, temiz elbiseler giymek, saç ve tırnaklarının bakımını yapmak zorundalardı[180] (Alp, 2003: 445). Tapınaklarda temizliğe verilen bu önem onlara adanan yiyecekler ve içecekler içinde geçerliydi. Tanrı için öncelikle her şeyin en tazesi sunulmalıydı. Tanrılara kirli bir kapla servis yapanlar cezalandırılırdı. Anlaşıldığı üzere, tapınakta görevli olanların önemli yükümlülükleri vardı. Bunların temizliğe önem vermeleri, tanrıların yiyecek ve içeceklerini geciktirmemeleri, onlara sunulan kurbanı kendileri için almamaları, tapınağın güvenliğine özen göstermeleri ve yabancıları tapınaktan uzaklaştırmaları gerekiyordu. Aksi takdirde ölüm cezası bile alabiliyorlardı (Bryce, 2003: 170-171).

Tapınaklar tek tanrılı dinlerde olduğu gibi inananların gelip tapındıkları yerler değildir. Halka açık yerler olmadığından tam anlamıyla tanrının evidir. Bu yapıların dini anlamları yanında sosyo ekonomik yönleri de vardır.

---

180 Hitit tapınaklarında kral ve kraliçenin yıkanmaları için bir banyo odası bulunuyordu. Kral ve kraliçe gün doğarken iç ev denilen yatak odasından banyo odasına geçiyorlar ve kült görevlerine başlamadan önce yıkanıp temizleniyorlardı (Alp, 2003: 44).

1.5. Hitit Krallarının Dini Faaliyetleri

Hitit krallarının dini faaliyetlerini, krallıkları sırasında gerçekleştirdikleri askeri, mimari ve çeşitli kült uygulamaları içerisinde bulabiliriz. Ancak Hitit krallarının dini faaliyetleri devletin yapısında o kadar etkili olmuştur ki Hitit kralları bahsedilen konular dışında da pek çok dini faaliyette bulunmuşlardır.

Çalışmamızın bu başlığında, Hitit krallarının dini faaliyetlerine değinirken, krallıkta hüküm süren kralların başa geçiş tarihleri esas alınacaktır. Bir başka ifade ile krallığın kuruluşundan yıkılışına kadar Hitit tahtına geçen kralların faaliyetleri kronolojik bir sıra ile aktarılacaktır. Ayrıca kralların faaliyetlerinden bahsedilirken Hitit krallarına ait metinlerden yararlanılacak ve bu metinlerde geçen dini ifadelere yer verilecektir. Bu metinler temel teşkil edenler dışında tümüyle aktarılmayacaktır. Takdir edilir ki her bir Hitit kralının dini faaliyetleri ayrı çalışmalara konu olabilecek kadar geniştir.

1.5.1.Eski Krallık Dönemi Krallarının Dini Faaliyetleri

Kökeni Orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanan merkezi bir devlete doğru ilk adımlar, Pithana oğlu Anitta ile atılmıştı. Anitta, Neşa/Kültepe (Kınal, 1971: 5), Zalpa ve Hattuş şehirlerini ele geçirdikten sonra, Büyük Kral unvanını kullanmaya başlamıştı (Lloyd, 1998: 31).

Anitta ve dönemi hakkında bilgi veren ön önemli vesika, Anitta Tableti adı ile anılan vesikadır. Bu belge Otten'e göre dil açısından I. Hattuşili öncesine ait olup, Hitit dilinde yazılmış en eski vesikadır (Otten, 1966: 109).

Bu vesikada dönemin olaylarına ait önemli bilgiler mevcuttur. Konumuzu ilgilendiren bazı bilgilerinde bulunduğu bu metnin tam içeriği şöyledir[181]:

Kuşşara Kralı Pithana'nın oğlu Anitta (şöyle der): Konuş: Göğün Fırtına Tanrısına (karşı) iyi idi. ve Fırtına Tanrısına (karşı) iyi olunca, Neşa kralı Kuşşara kralına (karşı) savaş

[181] Otten, 1966: 109-111; Metnin transkripsiyonu için bkz., Alp, 2000: 53-55; Ayrıca krş., Memiş, 2005: 266-269; Akurgal, 1995: 12; Dinçol, 1982: 26-27.

açtı [ ]. Kuşşara [kr]alı şehirden aşağıya [ki]tle halinde ge[ldi,] [ve Ne]şa'yı geceleyin güçlü bir saldırı ile al[dı]. [N]eşa kralını yakaladı ve Neşalılardan hiçbirine kötülük yapmadı. [Onları] (kendisinin) anaları, babaları yaptı. Babam [Pi]thana'dan sonra aynı yılda bir savaş kazandım. Güneş Tanrısı tarafından(doğudan) [ha]ngi ülke başkaldırdı ise, onların hepsini [y]en[dim]. [ ] Ullama'yı... [ ]. Arkadan H[(atti)] kralı [(gel)di.] [Onu da...] 'de yendim. [ ] [Neşa.] [ ] Ha[rk]iuna'yı sıcak bir zaman [da yendim.] [Ulla]ama'yı geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım. [...]'yı sıcak bir zaman[da yendim.] Onu Göğün Fırtına Tanrısına adadım. [ ] Fırtına Tanrısına tekrar... ettik. Kim benden sonra kral olursa,

[...]'yı ve Harkiuna'yı Ne[şa'dan] tekrar hiç kimse iskân etmesin. Ne[şa] onun düşmanı olsun. Ve bütün ülkenin [düşmanı] olsun. Ve (bir) arslan gibi [bütün] ülke [onu yensin?]. [...] bir şey [...] sa, [ ] iskân ederse, onu Fırtına Tanrısına [...sınlar]. . . . Babam [Pithana'dan] sonra deniz [kenarındaki] Zalpuwa'ya [sefere gittim.][Ve] deniz [kenarındaki Zalpuwa'yı yendim.]

Tablet üzerindeki bu sözleri [Neşa'daki] büyük kapıma [koydum ....] Gelecekte [hi]ç kimse bu [tableti] kırmasın. Kim onu kıra[rsa Neş] a'nın düşmanı o [lsun]. İkinci kez tekrar Hatti kralı Piuşti ge[ldi,] getirdiği yardımcılarını Şalampa'da [yendim.] Zalpuwa'dan denizden içeri olan bütün ülkeleri [zaptettim.] Eskiden Zalpuwa kralı Uhna Tanrı Şiuşimm[i'yi] (tanrı heykelini) Neşa'dan Zalpuwa'ya götürd[ü]. [Ar] kadan da (ben) Büyük Kral Anitta Tanrı Şiuşimmi'yi [Z] alpuwa'dan tekrar Neşa ya gö[türdüm.] Zalpu[wa] kralı [H]uzziya'yı da sa [ğ olarak] Neşa'ya götürdüm.

Hattuşa... [d] okundu (?). Onu (bir yana) bıraktım. O sonra aç kalınca, onu tanrı Şiuşmi taht tanrısına teslim etti. Onu geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım, yerine üzerlik otu (?) ektim. Kim benden sonra kral olursa ve Hattuşa'yı tekrar iskân ederse, Göğün Tanrısı onu ezs[in!] Yüzümü Şalatiwara'ya çevirdim, Şalatiwara karşı... [...] [şehir] den askerlerini çekti. Onları Neşa'ya götür[düm.] Neşa'da surlar inşa ettim. Şehir (surlarından) sonra Göğün Fırtına Tanrısının Tapınağını ve Tann Şiunaşummi'nin tapınağını inşa ettim. Taht tanrısının tapınağını, efendim Fırtına Tanrısının tapınağını ve Tanrı Şiunaşummi'nin tapınağını inşa ettim. Seferden getirdi-

ğim ganimetle (onları) donattım. Ve bir adak yaptım ve lanet [ettim]. Aynı gün iki arslan, yetmiş domuz, altmış yaban domuzu, yüz yirmi yaban hayvanı??, ya leopar, ya arslanlar, ya geyikler, ya dağ keçisi, ya da [. . . . . .] Neşa'ya (baş) kentime, getirdim.

Aynı yıl içerisinde [Şalatiwa] ra'ya karşı sefere gittim. Şalatiwara adamı çocukları ile birlikte baş kaldırdı [ve bana karşı] geldi. Ülkesini ve şehri terk etti. ve Hulanna ırmağını tuttu. Ne [şa ... onun] arkasından gitti. Şehir surlarını ateşe verdi. Onları orada (?). şehirde bin dört yüz! miktarında (?) asker (bekliyordu?). Kırk koşum atları, gü[müşü (ve) altını] o çekti ve o gitti. ... [..........] sefere çıkınca, Puruşhanda adamı benim yanıma hediyelerimi (getirdi). O, bana demirden bir taht, demirden bir asa hediye olarak getirdi. Ben tekrar Neşa'ya gelince, Puruşhanda adamını yanımda götürdüm. (Kabul) salonuna girince, o önümde sağda oturacak!".

Hitit devletinin kuruluşundan önce, Anadolu'nun tarihi hakkında bilgi veren Anitta metninin bizim için önem arz eden kısmı ise bu dönemde Anitta'nın kurmaya çalıştığı merkezi otoritenin dini yapısı ile ilgilidir. Metinden anlaşıldığı kadarı ile bu merkezi yapı tanrılarca korunmaktadır. Metinde bahsi geçen koruyucu tanrı belki de Fırtına Tanrısı'dır. Anitta bu metinde, Neşa ve bazı şehirleri ele geçirdiğini ve bunu tanrıların yardımı ile gerçekleştirebildiğini belirtir.

Anitta metninde geçen bazı tanrı adları, bizim hem bu dönemin inanç sistemini, hem de bu sistemin Hititlerle olan bağlantısını tanımamıza imkân sağlar. Bilindiği gibi Fırtına Tanrısı, kökenlerini Kuşşara krallarına dayandıran Hititler tarafından da kutsal sayılmakta ve koruyucu tanrı olarak benimsenmekteydi. Ayrıca metinde geçen bir başka tanrı Şuişummi'dir. Bu tanrıda da Fırtına Tanrısı gibi Hititlerce kabul görmüş olan ve Hititçe de "bizim tanrı" [182] anlamına gelen bir tanrıdır (Alparslan, 2004: 37; Alparslan, 2006. 78; Alparslan, 2009: 119).

[182] İlk Hitit belgelerinden biri olan Anitta metninde "bizim tanrı" şeklinde anılan ve "Şlu" olarak bahsedilen Işık Tanrısı, "Işıldamak" kökünden geliyordu. Bu kelime Latince'deki Deus ve Yunanca'daki Theos gibi tanrıyı ifade ediyordu. Bu yönüyle Anadolu'da tanrı olarak kullanılan ilk terimdi ve dini anlamda farklı

Anitta tableti her ne kadar dönemin siyasi ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler verse de Hititlerin kuruluşuna kadar Anadolu'daki siyasi birlik tam olarak sağlanamayacaktır. Bu siyasi birliği kuracak olan şahsiyet, ilk Hitit krallarından bir olan I. Hattuşili'dir.

Anitta ile I. Hattuşili arasında üç ya da dört kralın egemen olduğu artık bilinmektedir. Bu süre içerisinde, Hitit dinsel inançlarına göre öldükten sonra tanrı olan krallar için yapılacak kurbanları düzenleyen ve kurban listeleri olarak değerlendirilen belgelerde, Kantuzili, Tuthaliya, Puşarumma, ve Papadilmah'ın isimlerine rastlanması bu iki kral arasındaki boşluğu kısmen doldurmaktadır. Böylece Hititlerin hangi aşamalardan geçtikten sonra bir devlet kurdukları ortaya çıkmaktadır (Otten, 1951: 47 vd; Otten, 1966: 126).

1.5.1.1. I. Hattuşili (M.Ö. 1660–1630)

Eski Hitit devletinin ilk kralı I. Hattuşili[183] (Labarna) eski bir Hatti beylik merkezi olan Hattuşa'yı başkent yaparak kente Hattuşa, kendine de Hattuşa'lı anlamına gelen Hattuşili adını vermiş ve Hitit devletini resmen kurmuştur.

Hitit Devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz ekonomik gücünü artırmak için zengin alanlara yönelik bir genişleme süreci izlemeye başlamıştır (Otten, 1969: 363).

I. Hattuşili sağlığında krallığın geleceğini düşünerek bir vasiyetname bırakmıştır. Bu vasiyetname ile önce Labarna'yı, onun kendisinden yüz çevirmesi ya da etrafındakilerin kışkırtması sonucu da I. Murşili'yi veliaht tayin etmiştir (Yiğit, 2007a: 2 vdd).

coğrafya ve halkları da etkilemişti (Alparslan, 2006: 79). Ayrıca krş., Dinçol, 1982: 78.

[183] Labarna ile I. Hattuşili'nin aynı şahıs olup olmadığı hakkında bilim adamları farklı görüş belirtmişlerdir. Aynı şahıs olduğu yönündeki görüşler için bkz., Dinçol, 1982: 28; Memiş, 1994b. 367.; Sevin, 2003a: 163; Ünal, 2002: 66; Farklı şahıs oldukları yönündeki görüşler için bkz., Kınal, 1991: 85-86; Akurgal, 2000: 55; Akurgal, 1999: 56; Lloyd ise, farklı şahıslar oldukları görüşünü Labarna'dan sonraki tüm kralların "Labarna" unvanını kullanmalarına dayandırır (Lloyd, 1998: 32).

I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde Hitit krallığında gerçekleşen veraset sistemi ile ilgili bazı bilgiler bulunduğu gibi, bu metinde bizi asıl ilgilendiren meseleler, metnin içinden çıkarılabilen dini konulardır.

Bu konuyla ilgili olarak metnin bir yerinde[184];

> *"...Ancak sizler tanrılara da saygıdan geri kalmayınız (tanrılara boyun eğerek hizmet edeceksiniz): Onların ekmek payı, onların şarap payı, onların çorbaları, onların yemekleri sofraya konmalıdır ve sen Murşili bunu ne savsaklamalısın ne de unutmalısın. Ama savsaklarsan felaket yine gelir, eskisi gibi..."*

ifadesi yer almaktadır. Buradan anlaşıldığına göre, I. Hattuşili, kendisinden sonra krallığın başına geçecek olanlara dinsel bazı öğütlerde bulunmuştur. Onun bu tavsiyeleri, devletin geleceğinin tanrılarla iyi geçinilmesiyle mümkün olacağı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Hitit İmparatorluk Çağı kralları devletin başına kötü bir durum geldiğinde, bunun tanrıların gazabıyla ilgili olduğunu düşünmüşlerdir. Hitit dininde bu duruma örnek gösterilebilecek pek çok metin vardır.

I. Hattuşili'nin bir başka belgesi ise daha çok siyasi faaliyetleriyle alakalı bir tablettir (Otten, 1958: 78 vdd). Yine burada bizim için önemli olan bazı kısımlar vardır. Metnin konumuzla alakalı olan kısımları şöyledir:

> *"...Büyük Kral Tabarna, Tavananna'nın kardeşinin oğlu Hattuşa'da kraldı. Şahuitta üzerine yürüdüm, şehri yakıp yıkmadım ama dolaylarını yok ettim. Birliklerimi iki yerde bıraktım ve onlara her çeşit mal verdim. Zabbar üzerine yürüdüm ve onu yok ettim. Kentin tanrılarını (yani heykellerini) ve üç Majaltun arabasını Arinna'ın güneş tanrıçasına çıkardı, bir gümüş boğayı Fırtına tanrısının tapınağına ve dokuz tanrı heykelini Mezulla Tapınağı'na çıkardım...". ""Gelen yılda*

[184] I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., de Martino-Imperati, 1998: 391-400; Carruba, 1992: 77 vd; de Martino, 1991: 54 vd; Hoffner, 1980: 302; Bin-Nun, 1975: 111 vdd; von Schuler, 1959: 441 vd; Metnin tamamının transkripsiyonu için bkz., Akurgal, 1995: 27-31; Alp, 2000: 68-71.

Hattuşili sefere çıktı ve Büyük Kral aslan gibi Puran (Fırat) Irmağı'nı geçti. Haşşu(va) kentini bir aslanpençesi ile eline geçirdi. Üstüne toz yığdı ve oradan aldığı mallarla Hattuşa'yı doldurdu; gümüş ve altının ne başlangıcı vardı ne sonu. Armaruk'un Fırtına tanrısı, Halap, Allatum, Adalur ve Liluri'nin fırtına tanrılarını, iki gümüş boğa, gümüş ve altından üç heykeli, güneş tanrıçası Arinna'ya çıkardım. Allatum tanrıçasının kızı Hepat'ı, üç gümüşten heykeli, iki altından heykeli, bunları Mezulla Tapınağı'na çıkardım...". "Ben Büyük kral, Tabarna, Zippaşna üzerine yürüdüm ve Hahhu kentini bir aslan gibi yere vurdum. Zippaşna kentini yok ettim ve onların tanrılarını Arinna'nın Güneş Tanrıçasına çıkardım... Puran'ı (Fırat Irmağı'nı) kimse geçememişti. Ben, Büyük Kral, Tabarna onu yayan geçtim, benim ardımdan birliklerim de yayan geçtiler. Sargon da onu geçmişti. Ancak o (Sargon) Hahhu şehrine bir kötülük yapmamıştı, kentin içine ateş atmamıştı ve dumanını Fırtına Tanrısına çıkartmamıştı. Ama ben, Büyük Kral, Tabarna, Hahhu kralını, Hassu kralını yendim, kentlerinin içine ateş attım ve dumanını göğün güneş tanrısına ve fırtına tanrısına çıkarttım ve Hassu kralını yük arabasının önüne koştum...".

Bu tür Hitit metinlerinde adlarının zikredilmesinden ötürü bazı Hitit tanrı ve tanrıçalarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu metinde karşımıza çıkan tanrılar, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçasıdır. Hitit panteonuna bakıldığında, metinde adı geçen tanrı ve tanrıçanın Hitit panteonunun üst sıralarında yer aldığı görülecektir. Anlaşıldığı kadarıyla Hititler yaptıkları birçok işi tanrılarının hoşnutluğu için yapmışlardır. Bu durum onların askeri seferler sonucu ele geçirdikleri ülkeler için de geçerlidir. Büyük olasılıkla seferler zaferle sonuçlandığında, Hititler tanrılarını yüceltmiş oluyorlardı ya da zafer tanrıların sayesinde kazanılıyordu. Birçok Hitit belgesinde olduğu gibi I. Hattuşili'nin bu metninde de Hitit tanrılarının bu yönü oldukça net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Metinde karşılaşılan bir başka husus, bazı heykellerin bir yerden bir başka yere taşınması olayıdır. Hitit tarihine bakıldığında bu tür durumlarla karşılaşılmaktadır. Nitekim II. Muvatalli, Kadeş Savaşı'ndan önce başkenti Tarhuntaşşa'ya taşırken beraberinde tanrı heykellerini de götürmüştür (Akurgal, 2000: 44).

Savaştan yenik çıkan ülkelere ait tanrı heykellerinin Hitit tapınaklarına taşınması, onların maddi değeri ile değil daha çok Hitit dini tarafından benimsenmesi ve kutsanması ile alakalıdır. Bunlar Hitit tapınaklarına getirildikten sonra Hitit panteonunun bir üyesi oluyorlar ve böylece panteondaki tanrıların sayısı artıyordu.

I. Hattuşili'nin vasiyet ettiği gibi kendisinden sonra Hitit tahtına, devletin sınırlarını Babil'e ve metinlerde geçtiği şekli ile denizlere kadar ulaştıran I. Murşili geçmiştir (Kınal, 1970: 7 vd).

1.5.1.2. I. Murşili (1630–1600)

Hitit tarihinde dini faaliyetleri konusunda pek bilgi sahibi olamadığımız krallardan biridir. Telipinu fermanında Babil'i ele geçirdikten sonra, bir entrika sonucu öldürüldüğünden bahsedilir. I. Murşili'nin siyasi faaliyetlerinin içeriğinden dini faaliyetlerini çıkarmak pek mümkün değildir. Ancak ölümü ile Hitit Devleti'nin büyük sıkıntılar yaşadığı bilinen bir gerçektir.

I. Murşili'den sonra Hitit tahtına sırasıyla, I. Hantili (M.Ö. 1600–1570), I. Zidanza (M.Ö. 1570–1560), Ammuna (M.Ö. 1560-1540), I. Huzziya (M.Ö. 1540-1535), Telipinu (M.Ö. 1535-1510), Alluvamna (M.Ö. 1510-1500), II. Hantili (M.Ö. 1500-1490), II. Zidanza (M.Ö. 1490-1480) ve II. Huzziya (M.Ö. 1480-1460) adındaki krallar hüküm sürmüşlerdi. Bu krallar sadece, Hitit devletinin mevcut durumunu korumak ölçüsünde başarılı olmuşlardır ve kendilerinin gerek siyasi gerekse dini faaliyetleri konusunda pek bilgi sahibi değiliz.

I. Murşili'nin ölümünden Telipinu'nun başa geçtiği döneme kadar Hitit ülkesi çok büyük karışıklılar yaşamıştır. Bu dönemde başa geçen her Hitit kralı, bir öncekini öldürerek Hitit tahtına oturmuştur. Bu dönem hakkında bilgi veren yegâne vesika Telipinu Fermanı'dır.

Ferman'da bizim için önemli kısımlar şöyledir[185];

---

[185] Hitit krallığında tahta geçme kurallarından ceza usullerine kadar, kendinden önce başa geçen kralların siyasi faaliyetlerinden kendi döneminde gerçekleşen olayların içeriğine kadar birçok konuda bilgi sahibi olduğumuz bu ferman hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Hoffman, 1984; Eisele, 1970; Otten, 1966: 124-

"Hantili ihtiyarladı ve tanrı oldu. Zidantaş oğullarıyla beraber Hantiliş'in oğlu Kaşşaneş'i katletti. ve onun sadık adamlarını öldürdü. Ve Zidanza kral oldu. Fakat tanrılar ondan Kaşşaneş'in kanını istediler. Ve tanrılar ona kendi oğlu Ammunaş'ı düşman ettiler. Ve O, öz babası Zadanta'yı öldürdü. ve Ammunaş kral oldu. Fakat tanrılar ondan babasının kanını istediler. Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı".

Hitit tarihi için çok önemli olan bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, Hitit tanrıları, krallıkta gerçekleşen taht kavgalarına müdahil olmuşlardır. Ayrıca *"Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı"*, ifadesi belki de taht kavgalarına müdahil olan tanrıların gazabı ile ilgilidir[186].

1.5.2. Büyük Krallık (İmparatorluk) Dönemi Krallarının Dini Faaliyetleri

1.5.2.1. II. Tuthaliya (M.Ö. 1460–1440)

Telipinu'nun ölümünden II. Tuthaliya'nın başa geçtiği döneme kadar krallığın başına geçen kralların faaliyetleri hakkında pek bilgi yoktur (Memiş, 2005: 89). Bu dönemde Hitit tahtına geçen kralların isimlerine kurban listelerinde ve bazı antlaşma metinlerinde rastlanmaktadır (Otten, 1951, 47 vd; Otten, 1966: 126).

125; Goetze, 1957a: 53 vdd; Ayrıca metnin transkripsiyonu için bkz., Alp, 2000: 59-64; Memiş, 2005: 270-273.

[186] Dinçol'un bu fermandaki analizi bizim yaptığımız analize yakın bir analizdir. Dinçol'un bu analizi çevirisini verdiği fermandan anlaşılmaktadır. *"Hantili ihtiyarlayıp, tanrı olmaya yüz tutunca (yani ölüme yaklaşınca), Zidanta, Hantili'nin oğlu Kaşşeni'yi oğulları ile birlikte öldürdü, ileri gelen hizmetkârları da öldürdü. Ve Zidanta kral oldu. Sonra, tanrılar Kaşşeni'nin kanını aradılar (yani, öcünü aldılar). Ve tanrılar Zidanta'nın oğlu Ammuna'yı babasına düşman ettiler. Ve o, babası Zidanta'yı öldürdü. Ve Ammuna kral oldu. Fakat tanrılar babası Zidanta'nın kanını aradılar; tahılı, bahçe ve bağları, sığırları, koyunları iyi (yani bereketli) kılmadılar ve pek çok ülke ona düşman oldu. Ordu her yere savaşa gitti ve başarısız geri döndü".* Dinçol, 1982: 30-31.

Bu karanlık ve iç sarsıntıların sonunda Hitit tahtına Büyük krallığın kurucusu II. Tuthaliya geçmiştir. II. Tuthaliya Hitit yazılı kaynaklarında adı geçen en önemli dört Hitit kralından biridir. Bu kralla birlikte Hititler yeniden Yakındoğu'da söz sahibi olmaya başlamışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla II. Tuthaliya dönemindeki faaliyetler daha çok siyasi faaliyetlerdir ve Kizzuwatna krallığı ile yapılan bir antlaşma metni de bulunmaktadır (Karauğuz, 2002: 52-65).

1.5.2.2. I. Arnuvanda (M.Ö. 1440–1420)

II. Tuthaliya'dan sonra krallığın başına I. Arnuwanda geçmiştir. I. Arnuwanda döneminde Hitit ülkesine kuzey komşuları Kaşkalar, yoğun saldırılar düzenlemişlerdir. Dolayısıyla Hitit-Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar I. Arnuvanda'ya aittir (von Schuler, 1965a: 29-33; Singer, 2002: 41 vd.). Kaşkalarla başa çıkamayan I. Arnuwanda ve karısı Aşmunikal[187] çareyi tanrılarına yalvarmakta[188] bulmuşlardır. Bu duanın tam metni şöyledir[189];

> *"[Majes]te Büyük Kral Arnuwanda ile [Büyük Kraliçe Asmunikal şöyle (derler): ..... Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve bütün tanrılara sesleniyoruz. Bizi işitin!] Arnuwanda ve Asmunikal ne [ ] ..... [ ]*
>
> *[Yalnız] Hatti ülkesi siz tanrılar (için) [gerçekten temiz] bir ülkedir. Yalnız Hatti ülkesinde size temiz, büyük ve lezzetli kurbanlar ver [iriz ve] siz tanrılara yalnız Hatti ülkesinde saygı duyarız.*
>
> *Siz tanrılar tanrısal duygunuzla bilirsiniz. Eskiden beri hiç kimse sizin tapınaklarınızla bizim gibi ilgilenmedi.*

---

[187] I. Arnuwanda'nın eşi Aşmunikal, Puduhepa'dan yaklaşık iki yüzyıl önce yaşamış bir kraliçedir. Bu kraliçe Puduhepa'dan sonra İmparatorluğun en hırslı Tavananna'sıdır (Akurgal, 1995: 38).

[188] Arnuwanda-Aşmunikal çiftinin Kaşka saldırılarından ötürü tanrılara ettikleri dualar ve bu dua metninin analizi hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ceylan, 1996: 1-12.

[189] Bu duanın tam metni için bkz., von Schuler, 1965a: 152-163; Singer, 2002: 40-43; Türçesi için bkz., Alp, 2000: 72-75; Ceylan, 1996; 1-12; Ayrıca krş., Dinçol, 1982: 35.

Sizin [tapınak]larınıza böyle saygı göstermedi. Hiç kimse siz [tanrıların] malı, gümüşü, altını ve hayvan biçimli içki sunma kapları (ve) giysileri ile bizim gibi ilgilenmedi.

Ayrıca siz tanrıların gümüşten ve altından olan heykellerinizde hangi tanrının vücuda (bir şey) eskimiş ise, hangi tanrıların aletleri eskimiş ise bizim gibi hiç kimse onları yenilemedi.

Ayrıca kurbanların temizlik konusuna hiç kimse bizim gibi saygı göstermedi. Sizin günlük, aylık ve yıllık (yıl başılık) kurbanlarımızı ve bayramlarımızı hiç kimse (bizim gibi) sunmadı.

Ayrıca siz tanrıların hizmetkârlarınızı ve şehirlerinizi umar ve imece yükümlülükleri ile ezdiler. Siz tanrıların erkek ve kadın hizmetkârlarınızı aldılar ve onları köle ve cani yaptılar. [...] ..

[.... siz tanrılara] ben Büyük Kral Arnuwanda ve Büyük Kraliçe Asmunikal her bakımdan [saygı göster]dik.

[......] ... verilen kurban ekmeklerini, kurban içkilerini siz tanrısal duygunuzla biliyorsunuz.

[Biz Büyük Kral Arnu]wanda ile Büyük Kraliçe Asmunikal tekrar semiz ve iyi (kaliteli) sığır ve koyunlar, iyi (kaliteli) kurban ekmeği ve kurban içkisi [tekra]r vereceğiz. [..]

[...bizim yanımıza] geçin!

Düşmanlar Hatti ülkesine [saldırınca...] ülkeyi yağmalayan, onu alınca ve onu ...., size, tanrılara kesinlikle söyleyeceğiz ve onlardan davacı olacağız!

Siz Göğün tanrılarına kurban ekmeği, kurban içkisi ve vergi veren ülkelerden rahipler, "tanrı anaları", kutsal rahipler, merhemli (rahipler), müzisyenler, şarkıcılar uzaklaştırıldılar ve tanrılara ait vergileri ve kurban malzemesini oradan alıp götürdüler.

Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ait olan gümüşten, altından, bronzdan, bakırdan güneş sembollerini, ay sembollerini, ince (kaliteli) giysileri, bayram giysilerini, gömlekleri, cübbeleri, kurban ekmeklerini, kurban içkilerini oradan alıp götürdüler.

Kurban hayvanlarını, besili boğaları, besili inekleri, besili koyunları, besili tekeleri oradan alıp götürdüler.

Nerik ülkesinden, Hursama'dan, Kastama ülkesinden, Serisa ülkesinden, Himmuwa ülkesinden, Taggasta ülkesinden, Kamama ülkesinden, Zalpuwa ülkesinden, Kapiruha ülkesinden, Hura ülkesinden, Dankusna ülkesinden, Tarugga ülkesinden, Ilaluha ülkesinden, Zihhana ülkesinden, Sipidduwa ülkesinden, Washaya ülkesinden (ve) Patalliya ülkesinden.

Bu ülkelerde sizin sahip olduğunuz tapınakları Kaksalılar yıktılar ve siz tanrıların heykellerini yok ettiler.

Gümüşü, altını, gümüşten ve altından hayvan biçimli içki sunma kapları (ile) kadehleri, bakır ve bronz aletleri (ve) giysilerinizi yağmaladılar ve (aralarında) bölüştüler.

Rahipleri, kutsal rahipleri, "tanrı analarını", merhemli rahipleri, müzisyenleri, şarkıcıları, aşçıları, ekmek yapanları, çiftçileri ve bahçıvanları (aralarında) bölüştüler ve onları köle yaptılar.

Boğalarınızı ve koyunlarınızı bölüştüler. Kurban ekmeği (veren) tarlalarınızı ve arazinizi (ve) kurban içkisi (veren) bağlarınızı bölüştüler ve onları Kaksalılar aldılar.

Sonra ülkelerde artık hiç kimse siz tanrıların adını anmıyor. Sizin aylık ve yıllık (yıl başılık) kurbanlarınızı hiç kimse sunmuyor. Bayramlarınızı ve kurban merasimlerinizi (artık) hiç kimse yapmıyor kutlamıyor.

Buraya Hatti ülkesine de artık hiç kimse haraç ve kurban malzemesi getirmiyor. Rahipler, kutsal rahipler, "tanrı anaları", müzisyenler ve şarkıcılar artık hiçbir yerden gelmiyorlar.

Artık siz tanrılara ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasına gümüşten, altından, bronzdan ve bakırdan güneş (ve) ay sembollerini, ince (kaliteli) giysileri, bayram elbiselerini gömlek ve cübbeyi hiç kimse getirmiyor.

Siz tanrılara hiç kimse kurban ekmekleri, kurban içkileri, besili boğalar, besili inekler, besili koyunlar, besili tekeler (olarak) kurban hayvanları sevk etmiyor.

[.. ....]

[Bundan böyle .... rahipleri]. "tanrı analarını" biz tayin edece[ğiz..........] biz ...[....]

[Si]ze suçsuz ülkeleri sayıyoruz. [K]astama, Taggasta, Serissa, Tastaressa, Tahkupsa, Kam[mama], Zalpuwa (ve) Nerigga.

[Şim]di biz Büyük Kral Arnuwanda [ve] Büyük Kraliçe Asmunikal siz tanrılarla [ ] ilgilendik, siz tanrılara tekrar tekrar yakarıyoruz.

Kaksalılar ... [ ] siz tan[rılara.........................] geldiler. Burada Hattuşa'd[a Tuhasuna'ya saldırdılar] [.....] Tahatariya'ya saldır[dılar...].. kentin kapısına aşağıya geldiler. Sonra Hum [.....] kentine [....]

Biz tanrılara saygılı olduğumuzdan onların bayramları ile ilgileniyoruz. Kaksalılar Nerik ülkesini aldıklarından biz Nerik'in Fırtına Tanrısı için ve Nerik'in tanrıları için kurbanları Hattuşa'dan Hakmis'e gönderiyoruz. Kurban ekmeklerini, kurban içkilerini, sığırları (ve) koyunları.

Kaskalıları çağırıyoruz ve onlara hediyeler veriyoruz. Onlara yemin ettiriyoruz: "Nerik'in Fırtına Tanrısı için gönderdiğimiz kurbanları (iyi) karşılayın! Onlara yolda kimse saldırmasın!" (diyoruz).

Onlar geliyorlar. Hediyeleri alıyorlar. Ayrıca yemin ediyorlar. Geri gittikleri zaman yemini bozuyorlar. Siz tanrıların sözlerinizi küçümsüyorlar ve Fırtına Tanrısının (huzurunda edilen) yemine (antlaşmaya) ait (tabletin) mührünü kırıyorlar.

Hatti ülkesinde hediyeleri kapıyorlar. [Nerik]'in Fırtına Tanrısının [kur]banlarını, kurban ekmeklerini (ve) kurban [içkilerini vermiyorlar(?)]"[190].

Bu dua metninde I. Arnuwanda ve Aşmunikal çifti tanrılarla hem pazarlık hem de onlara şantaj yapmışlardır (Singer, 2002: 40 vd).

Hititler tanrılarına yaptıkları hizmetleri, bir sıkıntı ile karşılaştıklarında yine onlara karşı bir koz olarak kullanmışlardır. Eğer tanrılar hizmetin devamını istiyorlarsa, onlarında kendilerine yardımcı olmaları gerekmektedir. I. Arnuwanda ve Aşmunikal çiftinin dualarında bu duruma vurgu yapılmış ve Kaşka saldırılarından sadece Hitit ülkesinin değil tanrılarının da zarar göreceği anlatılmak istenmiştir. Zira I. Arnuwanda ve Aşmunikal'e göre, bu durumun devam etmesi halinde, tanrılara kurban sunan ve

[190] Bu duanın tam metni için bkz., von Schuler, 1965a: 152-163; Singer, 2002: 40-43; Türçesi için bkz., Alp, 2000: 72-75; Ceylan, 1996: 1-12. Ayrıca krş., Dinçol, 1982: 35.

hediye getiren insanlar artık olmayacaktır. I. Arnuwanda, Kaşkalılar tarafından tapınakların yağmalanmasını bu şekilde tanrılarına bildirerek, kendine acındırmakta ve durumu dramatize etmektedir. Bu durumun benzerlerine II. Murşili'nin Veba Duaları'nda da rastlanmaktadır (Goetze, 1930a: 164-177; Gurney, 1940: 1-167; Beckman, 1997: 156-160; Singer, 2002; 54-61).

I. Arnuwanda ve Aşmunikal'in tanrıları için yaptığı bu dua metninden başka, bir siyasi faaliyetlerinde de bazı dini bulgulara rastlanır. Bu çiftin Kizᵓuwatna'daki siyasi mücadeleleri sonucu imzalanan İsmerik Antlaşması'nın[191] içeriğinde birçok tanrı ismi geçmektedir (Karauğuz, 2002: 66-67). Antlaşmanın bizim dikkatimizi çeken kısmı, I. Arnuwanda'nın tanrıları şahit olarak göstermesidir. Antlaşma metninin konunumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir[192];

> *"Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral Arnuwanda şöyle (söyler): Tanrı yemini altına koydum. Onlar kral, kraliçe ve prenslere ve Hatti ülkesine [ ]. İşte bak, Bin Tanrıyı meclise çağırdık. Bu olayda onlar şahit olsun. Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı, [ ] şehrinin Güneş Tanrısı, [ ], Fırtına Tanrısı, savaş Tanrısı [ ] Tanrısı, Halep şehrinin Fırtına Tanrısı, ankuwa şehrinin tanrıça Kata [hha'sı], Tanrıça Hepat, [ ], Göğün ve Yerin Tanrıları. Krala, kraliçeye ve prenslere karşı adaletli olun. Onlara karşı herhangi biri kötülük yapmasın. Her kim kötülük yaparsa, Tanrı yeminini bozmuş olacak. Kim Tanrı yeminini bozarsa, bu yemin Tanrıları onun evini tarlalarını, üzüm bahçelerini, ismini, neslini mahvetsinler".*

Hitit ve Kizzuwatna sınırında yer alan İsmerika bölgesi, Hititler için bir sınır karakolu görevi görmektedir. Hititlerin vasal krallıklarla bazı antlaşmalar yaptıkları bilinmektedir. Bu antlaşmada böyle bir antlaşmadır. Metinde İsmerika halkına Hitit kra-

---

[191] İsmerika Antlaşması'nın uluslararası ilişkiler açısından geniş bir değerlendirmesi için bkz., Ceylan, 1995: 1-13.

[192] İsmerika Antlaşması birçok çalışmaya yansımıştır. Bu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1940: 44; Cavaignac, 1949: 85 vd; Antlaşma metninin transkripsiyonu için bkz., Karauğuz, 2002; 66-69;

lına bağlı kalması hususunda yemin ettirilmiştir. Yemin metninin çoğu yerinde tanrılar şahit olarak gösterilmiştir[193]. Pek çok Hitit antlaşma metninde, antlaşmanın geçerliliğini uzun süre sürdürebilmesi için tanrıların şahit gösterilmesi söz konusudur. I. Arnuwanda da böyle yapmış ve Güneş Tanrılarından Fırtına Tanrılarına kadar Hitit tanrılarının çoğunu bu duruma ortak etmiştir (Ceylan, 1995: 9 vdd).

I. Arnuwanda dönemi dini faaliyetleri için söylenebilecek bir başka konu, kendisinin ölümü ile eşi Aşmunikal tarafından yaptırılan bir anıt mezardır. Hitit kültür tarihine bakıldığında her Hitit vatandaşının yapmakla yükümlü olduğu bazı faaliyetler olduğu görülecektir. Bunlar askerlik, tımar ve angarya idi (Memiş, 2005: 217). Hitit kraliçesi Aşmunikal'in, I. Arnuwanda adına yaptırdığı anıt mezarın yapımında ve temizlik işlerinde çalışan insanlar adı geçen angaryalardan ve vergilerden musaf tutulmuşlardır (Kınal, 1974: 420; Ünal, 2002: 76). Bu durum, gerek I. Arnuwanda'nın gerekse karısı Aşmunikal'ın dindar bir dünya görüşüne sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu çift Hitit siyasi faaliyetlerini sürdürürken, anlaşıldığı üzere dini görüşlerini de bu faaliyetlere karıştırmışlardır.

1.5.2.3. III. Tuthaliya (M.Ö. 1400–1381)

I. Arnuwanda'dan sonra, II. Hattuşili[194] ve III. Tuthaliya adı verilen krallar Hititlerin başına geçmiştir.

Kuzeyden gelen Kaşka tehlikesi III. Tuthaliya döneminde de devam etmiş, III. Tuthaliya kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzava ve güneydoğuda Halep Krallıklarına karşı Hattuşa'nın çıkarlarını korumaya çalışmıştır (Güterbock, 1956: 65). III. Tuthaliya krallığının son yıllarında, Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak önemli bir kült merkezi olan Samuha'nın kapılarına kadar ulaşan Hayaşa saldırısı ile uğraşmıştır. III. Tuthaliya'dan sonra Hitit tahtına I. Şuppiluliuma geçmiştir.

---

[193] Yemin Tanrıları ve bunların Hitit antlaşma metinlerinde karşılaşılan şekilleri için bkz., Edel, 1963: 31-5; Singer, 1994: 81-102.

[194] II. Hattuşili'nin varlığı konusunda bazı görüş ayrılıkları vardır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Weidner, 19?3: 80-111; Goetze, 1957b: 59; Otten, 1968: 1-30.

1.5.2.4. I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380–1345)

Hitit tarihinin en başarılı krallarından biri olan I. Şuppiluliuma dönemine ait dini verilere pek rastlanmaz. Aslında bu durum siyasi ve diğer faaliyetleri için de geçerlidir (Dinçol, 1982: 36). I. Şuppiluliuma'nın özellikle askeri faaliyetleri oğlu II. Murşili tarafından yazdırılmıştır. II. Murşili Veba Duaları adı verilen metninde, I. Şuppiluliuma'nın, Hitit tahtını III. Tuthaliya'nın elinden zor kullanarak aldığından bahseder. Bu metnin tamamı ileride verileceğinden burada sadece I. Şuppiluliuma'yla ilgili kısmı vermeyi uygun buluyoruz. Buna göre metnin bu bölümü şöyledir[195];

> *"...Genç Tuthaliya Hatti ülkesinde egemen iken, ona bütün prensler, memurlar ve askerler bağlılık andı içmişlerdi. Babam da ona bağlılık andı içmişti. Fakat babam Tuthaliya'yı cezalandırmaya kalkışınca, prensler, soylular, Hattuşa'daki yüksek memurların hepsi babamın tarafını tuttular... Tuthaliya'yı ve ona yardım eden kardeşlerini öldürdüler, (ailesinin diğer bireylerini ise) Alaşiya'ya yolladılar. Buna karşın siz tanrılar, efendilerim, babamı korudunuz. Hatti ülkesinin toprakları düşman eline geçtiğinde, babam onlara karşı sefere çıkıp, onları yendi, toprakları geri aldı. Düşman ülkelerinden de toprakları Hatti ülkesine kattı. Onun döneminde Hatti ülkesi iyi idi, ülkedeki insanlar, sığırlar ve koyunlar çoğalıyordu. Fakat siz tanrılar, efendilerim, (sonradan) Genç Tuthaliya'nın öcünü babamdan aldınız; babam, Tuthaliya'nın katli yüzünden öldü. Babamın tarafını tutan prensler, beyler, memurlar ve askerler de bu yüzden öldüler. Hatti ülkesi de bu yüzden perişan oldu. Şimdi veba daha da kötüleşti; Hatti ülkesi ağır zarara uğradı. Tanrılar, şimdi ben Murşili, size babamın suçunu itiraf ettim. Babam (işlediği suçun affedilmesi için) kurbanlar yapmıştı. Ama Hattuşa böyle kurbanlar yapmamıştı... Şimdi ben, Murşili, size efendim olan tanrılara ülke adına da kefaret ödeyeceğim. Siz tanrılar, efendilerim, Tuthaliya'nın (dökülen)*

[195] Birçok konuya katkı sağlayan II. Murşili'ye ait veba dualarının tam metni için bkz., Goetze, 1930a: 164-177; Metnin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 128-133; Memiş, 2005: 274-281; II. Murşili'nin Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Telipinu'ya yaptığı veba duaları için bkz., Singer, 2002: 54-61.

kanının öcünü almak istiyorsunuz, (ama) Tuthaliya'yı öldürenler (yaptıklarını) ödediler, Hatti ülkesi de ödedi. Şimdi, (felaket) benim üzerime de gelince, ben de tüm ailemle kefaret ödeyeceğim... Ben kötü bir şey yapmadığıma ve günah işlemiş olanlardan kimse hayatta kalmadığına göre... benim yakarışlarımı duyunuz!... (herkes ölünce) size kimse kurbanlar getirmez... Vebayı kovunuz, onu düşman ülkelere gönderiniz. Hatti ülkesine karşı yine iyi olunuz! Ben sizin bir rahibiniz ve hizmetçiniz olduğuma göre, bana karşı merhametli olunuz. Kalbimdeki bu acıyı ve ruhumdaki bu korkuyu alınız..."

Metnin bu kısmında I. Şuppiluliuma'nın Telipinu Fermanı'nı çiğnemesinden bahsedilmektedir (Singer, 2002: 56 vdd). II. Murşili'ye göre, III. Tuthaliya'nın I. Şuppiluliuma tarafından öldürülmesi tanrıların gazabına sebep olmuştur. Böylece Hitit ülkesi büyük bir felaketle karşı karşıya kalmıştır. Bunun sorumlusu Hitit ülkesi ve insanları değil, I. Şuppiluliuma'dır ve oda bu felaketten payını almıştır. II. Murşili, tıpkı I. Arnuwanda ve Aşmunikal'in dualarında olduğu gibi kendine acındırmakta ve Hitit ülkesinin bu felaketten kurtulması için tanrılarına yalvarmaktadır. Bu durum bize göstermektedir ki, Hitit kralları başlarına gelen her olaydan tanrıları sorumlu tutmuşlardır. Bunun sonucu olarak yaptıkları her faaliyette tanrıların hoşnutluğunu kazanmaya çalışmışlardır.

Bu döneme ait bir başka konu yine II. Murşili'nin kayıtlarında ortaya çıkar. II. Murşili'nin bir belgesi I. Şuppiluliuma'nın[196] nasıl bir siyaset izlediği ve bu siyaseti gerçekleştirirken nelere dikkat ettiği ile alakalıdır.

"...Babam tanrılardan korktuğundan yukarı kentte tapınaklara kimseyi sokmadı, kendisi de tek bir tapınağa yanaşmadı, hatta onlara saygı gösterdi. Fakat aşağı kentteki halkın gümüş, altın ve tunç eşyalarını alıp, Hattuşa'ya taşıdı. Saraya getirdiği tutsakların sayısı 3.330 idi. Hititler'in ülkeleri-

[196] I. Şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları, oğlu II. Murşili tarafından anlatılan yıllıklardır. Bu yıllıklarda I. Şuppiluliuma'nın Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Mısır ile olan ilişkilerinden bahsedilmektedir (Güterbock, 1956: 41-68, 75-98, 107-130).

ne götürdüklerinin sayısı ise belli değildi. Sonra oğlu Şarrikuşuh'a Kargamış kenti ve ülkesinin yöneticiliğini verdi; onu kral yaptı...".

Aslında bu metinde karşılaşılan durum genel itibari ile krallığın genel siyasetiydi. Çünkü az önce de belirtildiği gibi, Hitit kralları tanrıların hoşuna gitmeyecek bir faaliyet yapmaktan korkuyorlardı. I. Şuppiluliuma'nın da yapmaya çalıştığı şey tanrıların hoşnutluğunu kazanmaktı. Ancak Hitit kralları zaman zaman belki de kişisel hırslarına yenik düşüp krallığı felakete düşürecek faaliyetler içerisine de girebiliyorlardı[197].

Hitit Krallığı'nı güçlü bir imparatorluğa dönüştüren I. Şuppiluliuma kendisinden önce ayaklanan vasal krallıkları tekrar Hitit hâkimiyetine sokmuş ve bunlarla çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Bu antlaşmalar; Hayaşa ülkesi kralı Hukkana, Ugarit ülkesi kralı II. Nigmaddu, Amurru kralı Aziru, Mitanni ülkesi kralı Sattiwaza ve Nuhasse ülkesi kralı Tette ile yapılan antlaşmalardır (Karauğuz, 2002). Bu antlaşmaların son bölümünde Hitit ülkesinin tanrıları antlaşmanın tanıkları olarak uzun listeler halinde zikredilmişlerdir.

I. Şuppiluliuma'nın vebadan ölmesi üzerine II. Arnuwanda tahta geçtiyse de kısa bir süre sonra onunda vebadan ölmesiyle, Hitit tahtına II. Murşili geçmiştir (Goetze, 1967: 17). II. Murşili saltanatının ilk yıllarında Kaşka ve Arzava memleketlerinin ayaklanmaları ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

1.5.2.5. II. Murşili (M.Ö. 1345–1315)

II. Murşili, I. Şuppiluliuma'nın ölümü ile Kaşkaların eline geçen bazı şehirleri tekrar Hitit hâkimiyetine kazandırdıysa da Nerik şehrini ele geçiremedi (Dinçol-Yakar, 1974: 51 vd.). Kaşka taarruzlarını önlemek için bölgedeki geçitleri tahkim ettirdi (Güterbock, 1961: 85 vd). II. Murşili'nin uzun süren çabaları sonucu Kaşkalar bu dönemin sonuna kadar Hititler için tehlike

[197] İmparatorluk Çağı Hitit tarihine bakıldığında Telipinu Fermanı'nı çiğneyerek Hitit tahtına geçen iki kraldan biri I. Şuppiluliuma, diğeri de III. Hattuşili'dir.

olmaktan çıkmıştı (Delaporte, 1936: 114; Cornelius, 1958: 5; Goetze, 1967: 77-81).

II. Murşili'nin ilk yıllarında uğraştığı konulardan biri de Arzava memleketlerinin durumuydu. Hitit tahtına çocuk yaşta bir kralın geçmesini fırsat bilen Arzavalılar isyan etmişler ve II. Murşili'ye göre, kendisine karşı bir ittifak kurmuşlardı (Goetze, 1967: 45 vd; Kınal, 1953: 6). İki taraf arasındaki ilk mücadelelerde kesin sonuç alınamamışsada ilerleyen zamanlarda Valma (Elmalı) yakınlarında gerçekleşen savaşta II. Murşili Arzavalıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Garstang, 1943: 35 vdd). Böylece Batı Anadolu'da güvenliği sağlayan II. Murşili Arzava memleketlerinin her biri ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmıştır (Friedrich, 1930: 1 vdd; Ceylan, 1991: 111-117).

II. Murşili, Hitit kralları arasında en fazla kayıt bırakan krallardan biridir. Bu kayıtlarda hem kendisinden önceki olayları hem de kendisinin gerçekleştirdiği faaliyetleri bulmak mümkündür.

II. Murşili'nin bu kayıtlarından en önemlisi, Hitit kralları ile tanrılar arasındaki ilişkilerden bahseden Veba Duaları'dır (Gurney, 1940: 1-167; Singer, 2002: 47 vdd; Beckman, 1997: 156-160). Aslında bu tür dua metinleri[198], gerek Hitit devlet dininin anlaşılmasını gerekse dinin devlet politikalarına nasıl etki ettiğinin bilinmesini de sağlamıştır. Bu yönüyle bakıldığında bu tür metinler Hitit tarihi için çok önemli metinlerdir. Bu söylenenlerin ışığında konu ile bütünlük oluşturması için veba dualarının tam metninin verilmesinde fayda var. Bu metnin tamamı şöyledir[199];

[198] Hitit krallarının tanrılarına yaptıkları dualar birçok çalışmaya yansımıştır. Bu dua metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1930a: 161-251; Goetze, 1950: 120-128; Gurney, 1940: 1-167; Güterbock, 1958: 237-245; Güterbock, 1978: 125-139; Güterbock, 1980: 41-50; Beckman, 1997: 156-160; Singer, 2002.

[199] Birçok konuya katkı sağlayan II. Murşili'ye ait veba dualarının tam metni için bkz., Goetze, 1930a: 164-177; Metnin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 128-133; Memiş, 2005: 274-281; II. Murşili'nin Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıça-

"(Siz Hatti'nin) bütün erkek tanrıları, bütün kadın tanrıları...[.......], siz bütün erkek (yemin tanrıları), bütün kadın yemin tanrıları [.] . [...] bütün (e)ski (erkek) tanrılar, bütün eski kadın tanrılar, siz ki toplantıda yemine tanıklık etmeğe çağrıldınız. (siz) dağlar, ırmaklar, pınarlar, yeraltı suları, işte ben rahibiniz (Büyük Kral) Murşili dua ediyorum. Duanı hangi konuda ediyorsam, efendilerim tanrılar sözümü (işitsin)!

(Siz) tanrılar, efendilerim Hatti ülkesinde salgın oldu. Hatti ülkesi salgın yüzünden baskı altında tutuldu. O, çok sıkıştırıldı, yirmi yıldan beri Hatti ülkesi çok (sayıda kayıplarla) ölüme sürüklendiğinden aklıma Tuthaliya'nın oğlu genç Tuthaliya konusu geldi. Tanrıdan fal yoluyla gerçeği öğrenmeye çalıştım. Tanrı tarafından (falda) genç Tuthaliya konusu saptandı. Genç Tuthaliya Hatti ülkesinin efendisi iken ona Hattuşa'nın prensleri, komutanları, binbaşıları, subayları, (önde gelenleri), askerlerinin ve araba savaşçılarının hepsi onun üstüne yemin ettiler. Babam da onun üstüne yemin (etti).

Babam (genç) Tuthaliya'yı sıkıştırınca, Hattuşa'nın (prensleri, komutan)ları, binbaşılar, bütün subaylar babamın yanında (oldu)lar. Tuthalıya'yı, yemin tanrıları yakaladı. Onlar [Tuthaliya'yı öl]dürdüler. Ayrıca kardeşleri olanları [.....onları da] öldürdüler. [....yakaladılar??]. onları Alaşiya (Kıbrıs) ülkesine (sürgüne) gönderdiler. [....] olan [....] lerini [aldılar?.......] ve efendiler tanrı yeminlerini bozdula[r........].

(Buna rağmen) siz (tanrılar efendilerim) babamı korudunuz [........]...[.......] Hattuşa düşman tarafından yakıldığı için ve düşman Hatti ülkesinin [topraklarını] aldığı için (babam gitti ve düşman ülke)lerine saldırdı. Onlara ölesiye vurdu, Hatti ülkesinin (topraklarını geri) aldı. Onların topraklarını da aldı ve onları yeniden (iskân etti). Ayrıca etraftaki diğer ülkeleri de krallığına (kattı). Hatti ülkesi yaşamaya devam etti. Onun için şurada ve burada (yeni) toprak (aldı). Onun zamanında bütün Hatti ülkesi rahata kavuştu. Onun zamanında (insanlar), sığırlar ve koyunlar arttılar. Düşman ülkesinden (zorla) alıp (getirilen) göçmenler de yaşamaya devam ettiler. Hiçbir şey mahvolmadı. Sonra geldiniz. (siz) tanrılar, efendilerim, genç Tuthaliya'nın o konusunun intikamının şimdi arkadan babamdan aldınız. Babam, Tuthaliya'nın kanı yüzünden öldü.

---

sı ve Telipinu'ya yaptığı tüm veba duaları için bkz., Singer, 2002: 54-61; Ayrıca krş, Beckman, 1997: 156-160.

Babamdan ana olan prensler, komutanlar, binbaşılar, subaylar, onlar da o nedenle öldüler. (Hatti) ülkesi de o konudan dolayı ölmeğe başladı. Hatti ülkesi öte yana (felakete sürüklendi?). Artık şimdi salgın (o kadar) güçlendi ki, Hatti ülkesi salgından çok baskı altında kaldı. (Nüfusu) azaldı. Ben kulunuz Murşili (yüreğimdeki) sıkıntıyı yenemiyorum, içimdeki korkuya hakim olamıyorum!

[.......dualarımı] işittim [iş olan siz tanrıları, efendi]'erim, y[ardımıma gelinl... yeminde tanı]klığa çağ[rıldığınız] için [......] herkes güçlü oldu ve [..........] geldiler. Hayatta kalan yemin sahiplerinden siz tanrılar, efendilerim, mahkemede [davacı ol]ma [dınız?....onlardan] arkadan [Tuthaliya'nın] kanının intikamını hiçbir surette alma[dınız. Şimdi benden tanrılar,] efendilerim [Tuthaliya'nın] kanı [nın intikamını alıyorusunuzl] ....(Ha)tti (ülkesi....öl)meğe devam ediyor [....] .. [....] günah işler... [....] onun [....] babam.. [...]... yapsın [...] .... [....] babamın [...] ... [....]... si(ze babamın günahını itiraf ettim. Babam bu) Tuthaliya'yı öldürdü..... (Babam arkadan kan dökmeye karşı bir kurban) yaptı. Hattuşa ise hiçbir şey yapmadı.

Geldim, Kan için kurbanı ben de yaptım. Ülke hiçbir şey yapmadı. Ülke için hiçbir şey yapmadılar.

Şimdi Hatti ülkesi salgından çok baskı altında tutulduğu ve Hatti ülkesi (insanları çok sayıda) ölmeye devam ettiği (ve) Tuthaliya konusu akla geldiği ve (tanrı) tarafından da saptandığı için fala başvurdum. Ülkede salgın için size efendilerim tanrılara ve tapınaklarınıza hangi yemine ait kurban saptanmış ise, size efendilerim tanrılara yemine ait kurbanları önünüze sunuyorlar, artık sizin önünüzde temiz oluyorlar. Ben de size efendilerim tanrılara ülkede (günahın) bedelini ve kefaretini ödeyeceğim.

Efendilerim tanrılar Tuthaliya'nın kanının intikamın arkadan aldığınızdan Tutahliya'yı öldürenler, onlar kanın bedelini ödediler. Hatti ülkesi de bu cinayeti artık bitirdi. Artık Hatti ülkesi de onun bedelini ödedi. Şimdi de bana geldiği için onu ailemle birlikte bedel olarak ve kefaret olarak ödeyeceğim. Artık efendilerim tanrıların içi yumuşasın (rahat olsun)! Efendilerim tanrılar artık bana acıyın! Size görüneyim! Size dua ettiğim için beni işitin! Ben hiçbir kötü iş yapmadığımdan, günah işleyen ve kötülük yapanlardan da artık hiçbiri hayatta kalmadığından ve onlar çoktan öldüğünden, babamın mesele-

si benim üzerime geldiğinden işte ülkedeki salgına karşı size efendilerim tanrılara kefaret ve bedel ödüyorum. Kefaret ve bedel ödediğimden siz tanrılar, efendilerim, bana acı[yın!.] ... [...] salgın ile Hatti ülkesini baskı altında tuttuğu sürede (kurban ekmeği ve kurban içkisi verenler) efendilerim tanrılara kurban ekmeği ve kurban içkisini sunmaya devam ettiler. Hatti ülkesini salgın ile ağır baskı altında tuttuğundan ve salgından (devamlı ölümler olduğundan) eğer arkadan (salgını) kaldırmazsa ve ölümler devam ederse, zaten az kalmış olan kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucuları da ölürlerse, artık hiç kimse size kurban ekmeği ve kurban içkisi (sunamayacak!)

(Tanrılar, efendilerim, salgına karşı? Size) sunduğum kurban ekmeğini ve kurban içkisini kabul edin! Size görüneyim! (Hatti ülkesinden) salgını kovun! Zaten az (kalmış olan) bu kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucularınızı baskı altında tutmasınlar! Onlar artık devamlı surette ölmesinler! Size (her zaman) (kurban ekmeği) ve kurban içkisi sunsunlar! Tanrılar, efendilerim, gelin! Salgını öte yana gönderin! Kötü olan şeyleri düşman ülkesine gönderin! Tu(thaliya yüzü)nden Hatti ülkesinde olanları (siz) tanrılar [.....] gönderin! Onları düşman ülksenie gönderin! Hatti ülkesine (tekrar) acıyın! (Salgın) iyi olsun! Ben rahibiniz (ve) kulunuz olarak tekrar size görünmek istediğimden bana acıyın! Yüreğimden sıkıntıyı kovun! İçimden korkuyu alın!

Murşili [bütün tanrılara ....] dua et(tiği) zaman.

Murşili'nin Hatti'nin Fırtına Tannsına ve Hatti'nin tanrılarına duası:

Hatti'nin Fırtına Tanrısı, efendim (ve Hatti'nin tanrıları, efend)ilerim! Sizin kulunuz (Büyük Kral) Murşi(li) beni (şu sözlerle) gönderdi: "Git! Efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısına ve efendilerim tanrılara şöyle söyle!": "Sizin bu yaptığınız, Hatti ülkesi salgından çok fazla baskı altında kaldı. Babamın zamanında ve kardeşimin zamanında devamlı surette ölüm olayları oldu. Ben tanrılara rahip olduğumda şimdi de benim zamanımda ölüm olayları çok sık oluyor. Bu (başlayalı) şimdi yirminci yıl (oldu)". Hatti ülkesinde ölüm olayları çok sık olduğuna göre salgın ortadan toplanıp kaldırılamıyor. Ben de yüreğimde sıkıntıyı yenemiyor, içimden korkuyu atamıyorum.

Sonra (tanrıların) bayramlarını sık sık yaptığım zaman bütün tanrıların önünden ve arkasından gittim. (Yalnız) bir tanrının tapınağına (ayak) basmadım (koymadım). Salgın

yüzünden bütün tanrılara tekrar tekrar dua ettim. (Onlara) adaklar sundum!.... (Tanrılar, efendileri)m beni işitin! (Hatt)i (ülkesinden) salgını (kovun!) (Hattu)şa [....] yapamaz! (hangi nedenle Hatti) halkı devamlı ölüyorsa, (o ya fal ile sap)tansın ya da onu (rüyada göreyim ya da tanrısal irşada ulaşmış bir ki)şi söylesin! Tanrılar beni (işitmediler.) Hatti (ülkesi içinde) salgın iyileşme(di. Hatti ülkesi çok baskı altın)da kaldı.

Tanrıların kurban ekmekler(ini ve kurban içkilerini sunanlar az sayıda) kaldılar, onlar (da) öldü[ler!.......kon]u tekrar ağırlaştı ve tan[rılar yanında.... fala başvurdum.]

Böylece çok eski iki tablet (buldum). Bir tablet (Mala) Fırat (Nehrine sunulan kurban..) .. ile ilgili idi. Eski kralla Mala ırmağına kurbanını sunarlardı. (Şimdi) babamın gününden beri Hatti ülkesinde (insanlar) devamlı olarak ölüyorlar ve biz Mala nehrinin (kurbanın) kurban törenini ( ) hiçbir zaman yapmadık.

İkinci tablet Kurustamma üzerinedir: Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Kurustamma adamlarını Mısır ülkesine getirdiği ve Hatti'nin Fırtına Tanrısı onlarla Hatti adamlarının karşısında bir anlaşma yaptığı zaman onlar Hatti'nin Fırtına Tanrısı tarafından yemin ettirildikleri için ve Hatti adamları ile Mısırlılar da Hatti'nin Fırtına Tanrısı tarafından yemin ettirildikleri halde geldiler ve Hatti adamları (antlaşmayı) bozdular ve Hatti adamları hemen tanrı yeminini çiğnediler. Babam askerleri ve araba savaşçılarını gönderdi. Mısır topraklarına ve Amka ülkesine saldırdılar. Tekrar gönderdi ve tekrar saldırdılar. Mısırlılar korkunca, geldiler, babamdan oğlunu (Mısır'da) krallık için ısrarla istediler. Babam onlara oğlunu verince, onlar da onu (Mısır'a) götürünce, onu öldürdüler. Babam kızdı ve Mısır ülkesine (sefere) gitti ve Mısır ülkesine saldırdı. Mısır ülkesinin askerlerini ve araba savaşçılarını imha etti. O zaman da efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı babamı davada üste çıkardı (kazandırdı) ve Mısır ülkesinin askerlerini ve araba savaşçılarını yendi ve onları imha etti. Yakaladıkları tutsakları Hatti ülkesine geri getirdikleri zaman, tutsaklar arasında Hatti ülkesinde salgın (hastalık) çıktı. Onlar devamlı olarak ölmeye başladılar.

Tutsakları Hatti ülkesinin içine getirince, tutsaklar Hatti ülkesine salgın (hastalığı) getirdiler. O günden beri Hatti ülkesinin içinde sık sık ölümler oluyor. Anılan Mısır ülkesi hakkındaki bu tableti bulunca, onun için tanrı yanında fala başvurdum: "Hatti'nin Fırtına Tanrısının etkili olduğu o konu, Mı-

sırlılar ile Hattililer Hatti'nin Fırtına Tanrısı tarafından yemin ettirildiklerinden, Damnassara Tanrıları (tanık olarak) efendim Fırtına Tanrısının tapınağında bulunduklarından ve Hattililer (arkasından verdikleri) sözü hemen tutmadıklarından efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısının kızmasına neden olduğu" saptandı.

Salgın nedeniyle (Mala) (Fırat) ırmağına kurban konusunda da fala başvurdum. O konuda da benim için efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısının önüne çıkmam gerektiği saptandı. İşte Fırtına Tanrısının önünde suçumu itiraf ettim. Böyledir. Biz onu yaptık. [....] Benim zamanımda ol(ma)dığını, babamın zaman[da olduğunu.......] biliyorum [......] konu, (eğer) efendim (Hatti'nin) Fırtına Tanrısı [........] nedeniyle kızmış ise (ve bu nedenle) Hatti ülkesinde ölümler oluyorsa, [......] efendim Fırtına Tanrısına [....] yapıyorum. Sana [......] diz çöküyorum ve acı (diye) bağırıyorum. Efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı beni işi(t!) Hatti ülkesi içindeki salgın toplansın! (ve alıp götürülsün!)

Fal için başvurduğum konuda salgın için hangi sorunlar saptanmış ise, onları tekrar çözeceğim. Onların bedelini ödeyeceğim. Salgın yüzünden hangi yemin konusunu saptanmış ise, Hatti'nin Fırtına Tanrısının ve tanrıların önüne yemine ait (yeminin bozulmasına ait) kurbanı tamamen sundum. [.....] önüne tamamen sundum. [.....] sana Hatti'nin Fırtına Tanrısına salgın yüzünden size kurbanı [.....] salgın y(üzünden) saptanmış olan Mala (Fırat) ırmağının kurbanını, işte Mala nehrine gitmekte olduğumdan efendim Fırtına Tanrısı ve efendilerim tanrılar Mala (Fırat) nehri kurbanını benim için arkaya bırakın! (zaman tanıyın!). Mala (Fırat) nehrinin kurbanını yapayım ve onu yoluna kayayım. Salgın yüzünden hangi konu varsa, onu yapacağım (halledeceğim). Efendilerim tanrılar bana acıyın! Hatti ülkesi içinde salgın iyi olsun!

Hatti'nin Fırtına Tanrısı, efendim, tanrılar, efendilerim (böyle) oluyor. Günah işleniyor. Babam da günah işledi. Efendimin, Hatti'nin Fırtına Tanrısının sözüne uymadı. Ben ise hiçbir günah işlemedim. Böyle oluyor. Babasının günahı oğluna geçiyor. Bana da babamın günahı geçti. İşte ben onu efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısına ve efendilerim tanrılara itiraf ettim. O oldu. Onu yaptık. Babamın suçunu itiraf ettiğimden, efendim Fırtına Tanrısının ve efendilerim tanrıların için tekrar yumuşasın! Bana tekrar acıyın! Salgını Hatti ülkesinden tekrar kovun! Az kalan kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucuları (artık) benim için ölmesinler!

İşte efendim Fırtına Tanrısına salgına karşı bir dua yapıyorum. Efendim Fırtına Tanrısı beni işitl Beni yaşat! Sana şöyle diyorum?: Kuş yuvasına gider. Yuvası onu korurl Ya da herhangi bir köle bir şeyin üzüntüsünü çekerse ve efendisine yalvarırsa, efendisi onu dinler, onu ne üzmüşse, o konuyu onun için düzeltir. Ya da bir köle bir suç işlemiş ise suçunu efendisinin önünde itiraf ederse, efendisi o zaman ne yaparsa (yapmak isterse), yapar. Efendisinin önünde suçunu itiraf ettiğinden efendisinin içi rahatlar, (efendi)si o köleyi cezalandırmazl Ben de babamın suçunu itiraf ettim. O (öyle) oldu. Ben onu yaptım. Eğer bir bedel (tazminat) (söz konusu) ise, o salgın yüzünden, eskiden çok (şey ödenmişti?) Mısır ülkesinden getirdikleri tutsaklar ve muhacirler ve Hattuşa halkının salgın için ödediği bedel (suçun) yirmi katını (buldu). Eskiden öyle oldu. Buna rağmen efendim Hatti'nin Fırtına tanrısının ve efendilerim tanrıların içi rahatlamıyor. Ya da eğer siz bana ayrıca bir tazminat yüklerseniz, onu bana rüyada söyleyin! Onu size vereceğim!

İşte sana efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısına devamlı surette dua ediyorum: Beni yaşat! Eğer bu nedenle ölümler olursa, onu ben (tekra)r düzeltinceye kadar tanrıların (arta) kalan kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucuları artık ölmesinler!

Eğer başka bir nedenle ölümler olursa, onları ya rüyada göreyim ya da fala başvurma yoluyla saptansın! Ya da tanrısal irşada ulaşmış bir kişi söylesin! Ya da bütün rahiplere neyi emretmiş isem, onu temiz (yatakta) uyuyarak düşünsünler! Efendim Hatti'nin Fırtına tanrısı beni yaşatl Efendilerim tanrılar tanrısal adaletini göstersinler! Biri rüyada görsün! Ölümlerin neden olduğu bulunsun! Sarpa ağacından bakır (kaplı) bir broş (?) (iğne?) asacağız (?)! Efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı beni yaşatl Salgın Hatti ülkesinden artık toplantınsın ve kovulsun!"[200].

II. Murşili'nin dini kimliğini anlatan en önemli vesikası Veba Duaları'dır. Bu metinlerde kendisi pek çok konuya açıklık

[200] Birçok konuya katkı sağlayan II. Murşili'ye ait veba dualarının tam metni için bkz., Goetze, 1930a: 164-177; Metnin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 128-133; Memiş, 2005: 274-281; II. Murşili'nin Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Telipinu'ya yaptığı tüm veba duaları için bkz., Singer, 2002: 54-61; Ayrıca krş, Beckman, 1997: 156-160.

getirmektedir. Bu konulardan biri, tanrıların Hitit ülkesinde gerçekleşen olaylardaki rolleridir. Vebanın son bulması tanrıların çıkarına olduğu gibi, Hitit ülkesi bu felaketten yine tanrıların sayesinde kurtulabilir. II. Murşili'de böyle düşünmektedir. II. Murşili'ye göre, bu felaket tanrıların kızgınlığından gelmiştir ve bir takım ilahi isteklerle ancak kovulabilir. Bu ilahi isteklerin başında tanrılara kurbanlar sunulması gelir ki bunun hiç geciktirilmeden yerine getirilmesi gerekir.

Bir başka husus ise rüya ya da fal aracılığı ile yaşananların ne zaman biteceği ve sonrasında ne yapılması gerektiğidir. Bu tür geleceğe dönük meselelerin tanrılara sorulması yine Hitit krallarının tanrılarından çekinmesi ve onların isteklerine göre hareket etmek istemelerinden kaynaklanır. Böylece Hitit kralları gelecekte uygulayacakları siyasetin tanrılar tarafından onaylanmasını beklemektedirler.

II. Murşili veba dualarında kendine acındırarak, tanrıları kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Belki de, böylece kendisinin ve ülkesinin geleceğini sağlamlaştıracağını düşünmüştür.

Veba Dualarından II. Murşili krallığında olan bitenleri anlattığı annallerinde bulunmaktadır. Bu metinlerde II. Murşili, ülke sınırları içinde ve dışında yaptığı siyasi mücadelelerinde başarının ancak tanrıların başka memnuniyeti ile sağlanabileceğini belirtmektedir. Bu siyasi faaliyetlerine başlamadan önce mutlaka Güneş Tanrıçası Arinna adına törenler düzenlemiştir. Hatta ona göre bu törenler geciktirilir ya da düzenlenmezse yapılacak faaliyetler büyük ihtimalle başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Babasının törenleri ihmal etmesi, kendisinin ise, bu törenleri mutlaka yerine getirmesi onun babasına göre daha dindar bir kral olduğunu gösterir. Bu durumun en güzel örneğini yine kendi ağzından anlattığı bir metinde bulmak mümkündür (Goetze, 1967: 15 vdd).

> *"...Babam uzun süre Mitanni ülkesinde kaldığından, efendim Arinna kentinin Güneş Tanrıçası'nın bayramlarını kutlayamamıştı. Ben majeste, babamın tahtına oturunca, çevredeki bütün düşmanlar benimle savaşa giriştiler. Ben düşman ülkelere sefere çıkmadan önce, efendim Arinna kentinin Gü-*

neş Tanrıçası'nın bayramları ile ilgilendim, onları kutladım. Ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ellerimi kaldırıp, seslendim: "Efendim Arinna'nın Güneş Tanrıçası! Benim sahibem, bana küçük diyen ve beni saymayan yöredeki düşman ülkeleri, sürekli senin topraklarını da almak isteyenleri yok et. Bana, aşağı gel ve benimle bu ülkeleri yen!" Arinna'nın Güneş Tanrıçası benim sözlerimi işitip, bana geldi ve ben babamın tahtına geçer geçmez, on yıl içinde yöredeki düşman ülkeleri yendik ve onları yere vurduk...".

Metinden anlaşıldığı kadarı ile Hitit kralı II. Murşili, kendisine karşı ayaklanan ülkeleri ve kendisini küçük görenleri, Güneş Tanrıçası Arinna'nın yardımıyla yenilgiye uğratmıştır (Singer, 2002: 56-57). II. Murşili'nin ifade etiği bu durum birçok Hitit kralının vesikalarında farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca II. Murşili'nin hem onyıl hem de ayrıntılı annallerinde tanrı adlarının tek tek zikredilmesi onun tanrıları ne derece önemsediğini ve ne kadar dindar olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir[201]. Hitit krallarına göre, Hitit ülkesinin düşmanlarına karşı kazanılan zaferde yegâne pay sahibi tanrılardır.

II. Murşili'nin Veba Duaları ve annallerinden başka çeşitli memleketlerle ya da vasal krallıklarla yaptığı antlaşmaları da bulunmaktadır. Bu antlaşmaların içeriğine bakıldığında tanrılarında konuya dâhil edildiği görülür.

Bu antlaşmalar; Arzawa Memleketi krallarından Hapalla kralı Targasnalli, Mira Kuwaliia kralı Kupanta, Seha Nehri Ülkesi Manapa-Tarhunta ve Ugarit ülkesinden Niqmepa ile yapılan antlaşmalardır (Karauğuz, 2002).

Bu antlaşmaların tümünde karşımıza çıkan ortak nokta, tanrıların antlaşma metnine dâhil edilmiş olmalarıdır. Genellikle

[201] II. Murşili'nin onyıl annallerinde kendi yanında yer alan tanrılar şunlardır; "Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Efendim, Kuvvetli Fırtına Tanrısı, Mezulla ve tanrıların tümü". Ayrıntılı annallerinde yer alan tanrıların isimleri ve II. Murşili'nin onlara seslenişi şöyledir; "Efendim, Güçlü Fırtına Tanrısı, Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Savaş alanının İştar'ı". (Alparslan, 2006: 133).

antlaşmaların sonunda yer alan uzun tanrı listeleri[202] ile iki taraf arasında gerçekleşen barışın bir nevi teminatı sağlanmıştır. Anlaşıldığı kadarı ile Hitit kralları tanrıları da bu olaya dâhil ederek karşı tarafın tanrılar önünde edeceği yeminle barışın daha kalıcı olmasını sağlamak istemişlerdir.

1.5.2.6. II. Muvatalli (M.Ö. 1315–1282)

II. Murşili'nin ölümü ile Hitit tahtına II. Muvatalli geçmiştir. II. Muvatalli'nin karşı karşıya kaldığı ilk olay Kaşka tehlikesidir. Bunun yanında Mısır'ın Kuzey Suriye'de genişleme siyaseti ile Asur Devletinin yayılma politikası da II. Muvatalli'yi uğraştıran meseleler arasındaydı. II. Muvatalli Kaşka saldırılarının artması karşısında kardeşi III. Hattuşili'yi Yukarı Memleketin kontrol altında tutulması için görevlendirmişti (Goetze, 1925: 9). Kendi-

[202] II. Murşili'nin vasal krallıklarla yaptığı antlaşmaların son kısmında, "Biz şimdi Bin Tanrıyı bu yemin için meclise çağırdık. Onlar gözetlesin, dinlesin ve tanıklık etsin" diye başlayan ifadenin devamında 'simleri sayılan tanrılar şunlardır; *"Göğün Güneş Tanrısı, Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, Göğün Fırtına Tanrısı, Güçlü Fırtına Tanrısı, Seri, Hurri, Nanni dağı, Hazzi dağı, Panayırın Fırtına Tanrısı, Karargahın Fırtına Tanrısı, şehrinin Fırtına Tanrısı, Pittiarik şehrinin Fırtına Tanrısı, Nerik şehrinin Fırtına Tanrısı, Harabenin Fırtına Tanrısı, ...şehrinin Fırtına Tanrısı, Halep şehrinin Fırtına Tanrısı, Uda şehrinin Fırtına Tanrısı, Kummanni şehrinin Fırtına Tanrısı, ... şehrinin Fırtına Tanrısı, Hisshapa şehrinin Fırtına Tanrısı, Samuha şehrinin Fırtına Tanrısı, Sapinuwa şehrinin Fırtına Tanrısı, ... şehrinin Fırtına Tanrısı, Sahpina şehrinin Fırtına Tanrısı, Hurma şehrinin Fırtına Tanrısı, Sarissa şehrinin Fırtına Tanrısı, ... şehrinin Fırtına Tanrısı, Zippalanta şehrinin Fırtına Tanrısı, Koruyucu tanrı, Hatti şehrinin Koruyucu Tanrısı, Tanrı Zithariia, Tanrı Karzi, Hapantaliia, Karahna şehrinin Koruyucu Tanrısı, Kırın Koruyucu Tanrısı, Av Çantasının Koruyucu Tanrısı, Allatum, EN.KI, Telipinu, Pirwa, Yeminin Beyi Ay Tanrısı, Büyük Kraliçe Hepat, İştar, Kırın İştar'ı, Ninuwa şehrinin İştar'ı, Hattarina şehrinin İştar'ı, Tanrı Ninatta, Kulitta, Yeminin Kraliçesi İştara, Savaş Tanrısı, Hatti şehrinin Savaş Tanrısı, Ellaia şehrinin Savaş Tanrısı, Arziia şehrinin Savaş Tanrısı, Tanrı Iarri, Tanrı Zappana, Samuha şehrinin Tanrı Abara'sı, Hurma şehrinin Tanrı hantitassu'su, Ankuwa şehrinin Tanrıça Hatagga'sı, Katapa şehrinin Kraliçesi, Tahurpa şehrinin Tanrıça Ammamma'sı, Duna şehrinin Tanrı Hallara'sı, Hupisna şehrinin Tanrı Huwassanna'sı, Tanrı Lulahi, Hatti ülkesinin tüm Hapiri tanrıları, Hatti ülkesinin tüm erkek ve dişi tanrıları, Yerin Güneş Tanrıçası, tüm ilk tanrıları: Nara, Namsara, Minki, Ammunki, Tuhusi, Ammizzadu, Alalu, Kumarbi, Anu, Antu, EN.LIL, NINLIL, dağlar, nehirler, pınarlar, büyük deniz, gök, yer, rüzgarlar ve bulutlar".* (Karauğuz, 2002: 136-137).

sine verilen bir miktar kuvvetle Kaşkaları yenilgiye uğratan III. Hattuşili'ye, II. Muvatalli tarafından Hakpişşa Ülkesi Kralı unvanı verilmişti (Akurgal, 1995: 51). Ancak II. Muvatalli döneminde yaşanan en büyük olay elbette Mısırla olan mücadelelerdi.

I. Arnuwanda-Aşmunikal çifti ve II. Murşili gibi, II. Muvatalli'de tanrılara seslenmiştir. II. Muvatalli'nin dua metninde bir farklılık göze çarpar (Singer, 2002: 80-95). Bu dönemde Hitit panteonuna yeni bir tanrı girmiştir. Bu tanrı, II. Muvatalli'nin dualarında yer bulduğu gibi kendisi tarafından da özellikle kutsanmıştır.

Bu dönemde, büyük doğa güçleri tanrısının yeni bir görünümü olan Fırtına Tanrısı Şimşek (Pihassassi) Hitit panteonuna girmiştir. Bu tanrının kaynaklarda daha erken tarihli bir kaydı yoktur. Bu tanrı Hitit panteonuna II. Muvatalli tarafından getirilmiş ve onun kişisel ilahı olarak itibar görmüştür[203]. II. Muvatalli, bu tanrıya *"Dilimle seslendiğim ve yalvardığım tanrılar, araya gir ve bu tanrılardan beni koru, hepsinden!"* diye seslenir ve konuşmasına *"Dilimden kelimeleri al... ve tanrıların huzuruna götür!"* şeklinde devam eder. Panteonda yeni bir ilahın ortaya çıkışı, II. Muvatalli'nin kraliyet başkentini Hattuşa'tan Tarhuntassa'ya nakletmesiyle yakından bağlantılı gibi görünmektedir[204]. Bu tarihten sonraki tüm olaylarda, II. Muvatalli'nin ölümünün ardından başkentin tekrar Hattuşa'ya taşınmasından sonra bile, bu tanrı, Tarhuntassa'yla sıkı bir bağlantı içinde kalmıştır (Bryce, 2003: 161-162).

---

[203] II. Muvatalli'nin iki oğlundan birinin adı Ulmi-Teşup diğerinin adı ise Urhi-Teşup'tur. Bu isimlerde Fırtına Tanrısı'nın Hurice karşılığı olan "Teşup" adının kullanılması II. Muvatalli'nin, Frtına Tanrısı'na olan bağlılığının belki de bir yansımasıdır.

[204] Önceleri Dattaşa olarak bilinen bu şehir daha sonraları Fırtına Tanrısı'nın idegramının Luvice tarhunt- okunması gerektiğine dayandırılarak, Tahuntassa olmuştur. Çok geniş bir alana yayılan bu bölgenin Anadolu'nun güney sahilleri boyunca uzandığı ve Kizzuwatna bölgesini de kontrol altında tuttuğu düşünülmektedir (Karauğuz, 2002: 72).

II. Muvatalli resmi panteona bu dönemde katılan Şimşeğin Fırtına Tanrısı'na (Pihassassi) şöyle seslenir[205];

"Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Murşili'nin (oğlu), Hatti ülkesinin kralı Büyük Kralı, kulun Tabarna ("Hükümdar") Muwatalli şöyle (der): Eğer bir konu bir insanı sıkıştırırsa, o, tanrıya dua (e)der. Çatının üstünde Güneş Tanrısının karşısında (örtü ile) örtülü iki hasırdan masa kurar. Masalardan birinin Arinna kentinin Güneş Tanrıçası için, (diğerini diğer tanrılar için) koyar. (Masaların üstüne) otuz beş adet (iyi kaliteli) undan yapılmış tarna (ağırlığında) kalın ekmek (kurban ekmeği), kızılca buğday kırması, bal, içlerinde iyi kaliteli yağ, yağlı börek ile dolu tencere, kızılca buğday kırması ile dolu bardak, otuz testi şarap (konur). Bunlar hazırlanınca, kral çatının üstüne çıkar ve Ari(nna'nın Güneş Tanrıçasına) dua ede(r).

Ve şöyle der: "Göğün Güneş Tanrısı ve hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası, hakimem kraliçe, Hatti (ül)kesinin kraliçesi, efendim Göğün Kralı Fırtına Tanrısı, Hakimem kraliçe Tanrıça Hepat, Göğün kralı Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Hatti ülkesinin efendisi, efendim, Zippalan(da) kentının Fırtına Tanrısı, efendim, Fırtına Tanrısının sevgili oğlu, Hatti ülkesinin efendisi, Hattuşa'da ülkeyi (koruyan koruyucu tanrı?) ya da benler(im), tanrılar efendiler(im), hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Hatti ülkesinin bütün tanrıları efendiler(im) ki (sizler) rahib(iniz) olarak benim için her bakımdan Hatti ülkesinin hakimiyetini ilan ettiniz.

Şimdi tanrılarım kulunuz rahibinizin sözünü, duasını işitin! Hemen efendilerim tanrıların tapınaklarınızın ve heykellerinizin duasını yapacağım. Hatti ülkesinin tanrılarının nasıl kutlandığını ve onlara nasıl kötü davranıldığını (anlatacağım).

Bundan sonra duygularımı dua olarak sunacağım. Efendiler(im) tanrılar kulağı(nızı) bana uzatın! Benim bu dualarımı işitin! Efendiler(im) tanrılara dua olarak söylediğim bu sözleri (siz) efendiler(im) tanrılar kabul edin! Onları işitin! Size tanrılara dua olarak sunduğum bu sözlerimden işitmek istemeyebileceğiniz bazıları (olursa), onlar (ölümlü) bir kişinin di-

[205] II. Muvatalli'nin kişisel tanrısı olan Fırtına Tanrısı Şimşek için yaptığı dua metni hakkında yapılan çalışmalar için bkz., Singer, 2002: 80-95; Singer, 2006a: 37-58; Singer, 2006b: 559-561; Alparslan, 2007: 181 vdd; Dua metninin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 101-107.

linden (ağzından) çıktığı için, onları efendiler(im) tanrılar işitmeyi bir yana bırakın!

Hatti'nin Fırtına Tanrısının önüne geçen (önünde yürüyen) boğa Seri, efendim, benim dua olarak (söylediğim) bu sözlerimi tanrılara bildir! Efendiler(im) göğün ve yerin efendileri tanrılar bu sözlerimi ve duamı işitsinler!

Göğün Güneş Tanrısı, Arinna kentinin Güneş Tanrıçası, Arinna kentinin Fırtına Tanrısı, Tanrıça Mezzulla, Tanrı Hulla, Tanrıça Zintuhi, erkek tanrılar, kadın tanrılar, Arinna'nın dağları ve ırmakları, temizliğin Fırtına Tanrısı, yaşamın Fırtına Tanrısı.

Şimşeğin Fırtına Tanrısı, Samuha kentinin Tanrıça Hepat'ı, Samuha'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Şimşeğin Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Göğün kraliçesi Tanrıça Hepat, Tanrı U.GUR büyük babamın sarayının tanrıları.

Halep kentinin Fırtına Tanrısı, Halep kentinin Tanrıça Hepat'ı, Samuha kentinin Tanrıça Iştar'ı, tapınağın hatunu, Samuha'nın tanrı Apara'sı, Samuha kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, Samuha'nın dağları (ve) ırmakları.

Tanrı Muwatalli, Tanrıça Hepat, Sahpima kentinin Fırtına Tanrısı, Katapa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Katapa'nın kraliçesi Tanrıça Sartiya, Katapa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları, Gök Gürültüsünün Fırtına Tanrısı, b(ütün) Fırtına Tanrıları.

Hatti'nin Fırtına Tanrısı, kudretli genç boğa, Ordunun Fırtına Tanrısı, Hatti'nin Güneş Tanrısı, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı, Halep'in Fırtına Tanrısı, Halep'in (ve) Hatti'nin Hepat'ı Tanrı Ea (ve eşi) Tanrıça Damkina, Savaş Tanrısı $ZA.BA_1.BA_1.$*, Taht Tanrısı, Allatum, Ninive'nin Iştar'ı, Lulahi tanrıları, Tanrıça Kubaba.*

Hattarina'nın Iştar'ı, tanrı Pirwa, tanrı Askasipa, Piskurunuwa dağı, Hatti'nin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları, ırmakları, Tanrı Karzis, tanrı Hapantaliyas, Tatta dağı, Summiyara dağı.

Ziplanda kentinin Fırtına Tanrısı, Daha dağı, Zippalanda'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Tanrı Zithariya, Ordunun Fırtına Tanrısı, Fırtına Tanrısının oğlu, Postun (av hayvanlarının?) Koruyucu Tanrısı, Tanrı Zithariya, Zithara kentinin dağları ve ırmakları.

Şi(mşeğin Fırtına Tanrısı?), Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Urauna kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Kumanni kentinin Fırtına Tanrısı, Kumanni'nin Tanrıça Hepat'ı, sinapsi'nin (tapınakta bir kült yeri) Fırtına Tanrısı, sinapsi'nin (H)epat'ı, Manuziya dağının Fırtına Tanrısı, Tanrıça NIN.GAL, Gallistapa dağının tanrı Pisanuhi'si, Kumanni kentinin ve Kumanni ülkesinin erkek ve kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Şimşeğin Fırtına Tanrısı, Sanahuitta kentinin Şimşeğin Fırtına Tanrısının Tanrıçası, Sanahuitta kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmkaları.

Nerik kentinin Fırtına Tanrısı, savaş tanrısı ZA, BA_1,BA_1 v.s. Tanrı Telipinu, Tanrıça Zahapuna, Kastama kentinin Zaliyanu dağı, Zaliyanu dağı, Kastama kentinin (Şimşe)ğin? (Fırtına Tanrısı?), erkek ve kadın tanrıları.

Hatenzuwa kentinin koruyucu tanrısı, Haharwa dağı, Nerik kentinin ve Takupsa ülkesinin erkek (ve) kadın tanrıları.

Sarissa kentinin (Sivas bölgesinde Kuşaklı) Fırtına Tanrısı, Tanrıça Iştar, Sarissa'nın erkek (ve) kadın tanrıları.

Hurma kentinin Fırtına Tanrısı, Tanrı Hantidassu, Fırtına Tanrısı, Halep (ve) Hurrissa'nun erkek (ve) kadın tanrıları.

Lauwazantiya kentinin tanrıları Hasigasnawanza (ve) Muliyara, Lauwazantiyanın erkek ve kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Pattiyarika kentinin Fırtına Tanrısı, Uda kentinin Fırtına Tanrısı, Tanrıça Hepat, Tanrı Sarruma, Uda kentinin, erkek ve kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

Parsa kentinin tanrısı... Yerin Güneş Tanrısı, Parsa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Hisas(ha) pa kentinin Fırtına Tanrısı, Kuliwisna kentinin Fırtına Tanrısı, Majestemin sarayının erkek (ve) kadın tanrıları.

Karahna kentinin Fırtına Tanrısı, Karahna'nın koruyucu tanrısı Tanrıça Ala, Harabe kentin Fırtına Tanrısı, Karahna'nın erkek ve kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Sugazziya kentinin Fırtına Tanrısı, Tanri Zulima. Sugazziya'nın erkek ve kadın tanrıları.

Lihsina kentinin Fırtına Tanrısı, Tanrı Tasimis, Lihsina'nın erkek ve kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Durmitta kentinin Tanrı Telipinu'su, Durmitta'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları, dağları (ve) ırmakları.

Nenassa kentinin Fırtına Tanrısı, Nenassa'nın, tanrısı Lusiti. Marassantiya ırmağı (Kızılırmak), Nenassa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Hupişna kentinin (Konya Ereğlisi) tanrısı FAZ.BA.YA. Hupişna'nın Fırtına Tanrısı, Hupişna'nın savaş tanrısı ZA.BA$_1$.BA$_1$.Sarlaimi dağı. Hupişna'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Tuwanuwa (Bor) kentinin Fırtına Tanrısı, Tuwanuwa'nın tanrıçası Sahhassara, Tuwanuwa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

İllaya kentinin Fırtına Tanrısı, İllaya'nın savaş tanrısı ZA.BA$_1$.BA$_1$., İllaya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Suwanzana kentinin tanrısı Suwanzipa, Suwanzana'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Arziya kentinin savaş tanrısı ZA.BA$_1$.BA$_1$. Arziya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Hurniya kentinin Fırtına Tanrısı, Hurniya'nın kralı Güneş (!) Tanrısı, Hurniya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Zarwisa kentinin Fırtına Tanrısı, Zarwisa'nın tanrısı Nawatiyala, Zarwisa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Sahhaniya kentinin ana tanrıçası Hannahanna, Sahhaniya'nın Fırtına Tanrısı, Sahhaniya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Pahtima kentinin Fırtına Tanrısı, Sahhuwiya kentinin Fırtına Tanrısı, Malitaskuri kentinin Güneş tanrısı.

Harziuna kentinin Tanrı Washaliya'sı, Harziuna'nın Fırtına Tanrısı, Harziuna'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Sallapa kentinin Tanrı Zanduza'sı, efendi, Sallapa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Ussa kentinin Fırtına Tanrısı, Parsahunta (Konya-Karahöyük) kentinin Fırtına Tanrısı, Huwâtnuwanda dağı, Hulaya ırmağı (Çarşamba Suyu), Aşağı Ülkenin (Konya Ovası) kadın (ve) erkek tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Wasuduwanda kentinin Tanrıça Iştar'ı, Wasuduwanda'nın Tanrıça Hepat'ı, Innuwita kentinin Tanrıça Iştar'ı.

Alazhana kentinin Fırtına Tanrısı, Hanhana kentinin (Çankırı güneyinde İnandık) Tanrı Telipinu'su, Hahana'nı Tanrıça Amama'sı, Hahana'nın Takurga dağı, Hahana'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Tawiniya kentinin Tanrı Telipinu'su, Tanrıça Katahha, Tawiniya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Washaniya kentinin Güneş Tanrısı, Washaniya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Lanta kentinin efendisi, Lanta'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve ırmakları, Hattina kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Harpisa kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları. Kalimuna kentinin Tanrı Karmahi'si, Kalimuna'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Hakpissa kentinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Kır(lar)ın koruyucu tanrısı, kralın koruyucu tanrısı, Majestemin büyük babasının erkek (ve) kadın tanrıları.

Majestemin babasının erkek (ve) kadın tanrıları.

Majestemin anneannesinin erkek (ve) kadın tanrıları.

Gazzimara (Turhal) kentinin erkek (ve) kadın tanrıları.

Ankuwa (Alişar) kentinin Tanrıça Hattahha'sı (kraliçesi), Yağmurun Fırtına Tanrısı, Kır(lar)ın Tanrıçası Iştar'ı, Ankuwa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Nenisankuwa kentinin tanrı Pirwa'sı, Duruwaduruwa kentinin Tanrı Pirwa'sı, İksuna kentinin tanrı Pirwa'sı.

Sulama kentinin Tanrıça Iştar'ı, Harta kentinin Fırtına Tanrısı, Isuwa ülkesinin (Elazığ bölgesi) erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları.

Tegarama kentinin (Gürün) Fırtına Tanrısı, Tegarama ülkesinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağlan (ve) ırmakları.

Paliya kentinin kraliçesi.

Tupazziya kentinin Fırtına Tanrısı, Tupazziya'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağlan (ve) ırmaklan.

Kariuna kentinin tanrı Karuna'sı.

Büyümenin Fırtına Tanrısı, Apzisna kentinin Fırtına Tanrısı, Tanrıça Hepat'ı, Apzisna'nın erkek (ve) kadın tanrıları.

Kalasmitta kentinin koruyucusu tanrısı.

Tapiqqa kentinin (Maşathöyük) Tann Tamisiya'sı, Tapiqqa'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve ırmaklan.

Tawannanna'nın ("kadın hükümdar"ın) evinin Fırtına Tanrısı, Hulassassis (savaşmanın (?)) Fırtına Tanrısı, kralın ve kraliçenin (adlan) söylenen ve söylenmeyen erkek (ve) kadın tanrıları, tapınaklarına önceden ve sonradan kral:n (ve) kraliçenin gittiği (ya da) gitmediği tanrılar, onlara rahipler her zaman kurban sunuyorlar. Erkek (ve) kadın tanrılar.... Kara toprak, gök (ve) yer, bulutlar, rüzgârlar, gök gürültüsü, yıldırım, tanrıların toplantıya gittikleri yerdeki toplantı yeri.

Efendim, insanoğlunun çobanı, Göğün Güneş Tanrısı, yukarıya çıkarsınl Sen Göğün Güneş Tanrısı denizden (doğarsın), göğe çıkarsın! (Sen) efendin Göğün Güneş Tanrısı insanoğlunun, köpeğin, domuzun ve kırların hayvanlarının davalarını her gün sen Güneş Tanrısı karara bağlarsın!

İşte ben Kral Muwatalli, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının ve bütün tanrıların rahibi (olarak) sana Göğün Güneş Tanrısına dua ediyorum. Sen efendim Göğün Güneş Tanrısı bugün tanrıları kaldır! Hangi tanrıları bugün hangi yakarı için dilimle (ağzımla) çağırdı isem, (sen) Göğün Güneş Tanrısı, onları gökten yerden, dağlardan, ırmaklardan, tapınaklardan, tahtlarından çağır!

Arkadan kral şöyle söyler: Efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısı (ben) bir insanoğlu idim. Babam (ise), Arinna'nın Güneş Tanrıçasının ve bütün tanrıların rahibi idi. Beni babam yaptı (baba olarak dünyaya getirdi). (Sen) Şimşeğin Fırtına Tanrısı beni annemden aldın. Beni büyüttün. Beni Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve bütün tanrılara rahip yaptınl Hatti ülkesinde (de) beni krallığa koydun! (Tahta oturttun!)

Şimdi ben Kral Muwatalli senin Şimşeğin Fırtına Tanrısı tarafından büyütülmüş bir kişi olarak (sana) tekrar tekrar

dua ediyorum. Hangi tanrıları dilimle (ağzımla) çağırdı isem ve o tanrılara dua etti isem, (o) tanrılara beni acındır!

Benim, kulum Muwatalli'nin dilinden (dökülen) bütün sözlerini al! Onları tanrıların önüne doldur! Tanrılara hangi sözleri dua olarak söyledi isem, onları geri çevirmesinler!

Kuş tekrar yuvasını tutar (bulur), o yaşar, ben (de) efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısı seni tekrar tuttum (buldum). Beni yaşat! Tanrılara hangi duayı ediyorsan, (o) sözleri tanrıların içine doldur! Beni işitsinler! (Seni) Şimşeğin Fırtına Tanrısını o zaman da yücelteceğim!

(Siz) tanrılar sözlerimi işittiğimiz zaman benim içinde hangi kötülük varsa, onu benim için tanrılar tekrar düzeltecekler, (beni) yüceltecekler! O zaman kimin ünü (olur?). Efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısının ünü olmaz mı? Tanrı ya da insanoğlu görünce, şöyle diyecek: "Efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısı gerçekten Göğün kralıdır. Kişiyi beğendi. Onu başarıya götürdü. Onu donattı. Onu zamanında ilerletti". Gelecekler. Gelecekte oğlum, torunum, krallar, kraliçeler, Hatti ülkesinin prensleri, subaylarım, efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısına her zaman saygı duyacaklar ve şöyle diyecekler: "O, gerçekten kudretli, kahraman, tanrısal yüceliğe ulaşmış bir tanrıdır". Seni göğün tanrıları, dağlar ve ırmaklar yüceltecekler!

Ben kulun Muwatalli'nin de içi ferahlayacak (sevinecek)! Efendim Şimşeğin Fırtına tanrısını yücelteceğim. Senin için inşa edeceğim tapınaklar ve koyacağım kurallar ile efendim sen Şimşeğin Fırtına Tanrısı sevineceksin! Sana efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısına her zaman verdiğim kurban ekmeklerini ve kurban içkilerini sevinç içinde Tanrısına her zaman veridğim kurban ekmeklerini ve kurban içkilerini sevinç içinde vereyim! Onları korku içinde vermeyeyim! Şimşeğin Fırtına Tanrısı efendim, üstüme ay ışığı gibi ışık saç! Göğün Güneş Tanrısı gibi (Gökteki Güneş gibi) üstümü ısıt!

Sağ elimle (yanımda y)ürü! (Önümü aç! ?) Gerçekten (Şöyle) diyeyim: "(Ben) Şimşeğin Fırtına Tanrısı tarafından beğenilen ve büyütülen (bir kişiyim)"..

Majestemin yüreğinde olan bu sözleri o, tanrılara dua olarak sunar. Duanın sunulması bitince, arkadan 3 beyaz kurban ekmeğini, biri kırmızı, ülkenin bütün erkek tanrılanna kırar. Yağlı börek (üstüne) kızılca buğday kırması saçar. (Üstüne) bal (ve) iyi kaliteli yağ döker. Sonra 3 beyaz ekmeği ülke-

nin bütün kadın tanrılarına kırar. Hangi tanrılara dua sunmuş ise ( ) arkadan 2 kurban ekmeğini dağlar ve ırmaklar için kurar. Bir kurban ekmeğini koşan (?) Güneş Tanrısı için kırar. Yağlı böreğin (ve) kurban ekmeklerinin üstüne kızılca buğday kırması saçar. Arkadan bal (ve) iyi kaliteli yağ döker"[206].

II. Muvatalli Şimşeğin Fırtına Tanrısı'na seslendiği bu duasında (Singer, 2002: 85-95), kendisinin bu tanrı tarafından alınıp, büyütüldüğünden bahseder. Bu tanrı sayesinde yüksek makamlara geldiğini ve rahip olduğunu belirtir. Hatta kral olmasını bile bu tanrıya borçlu olduğunu ifade eder. Dua metninde en üst sırada Şimşeğin Fırtına Tanrısı yer almakla beraber, başka birçok tanrıda zikredilmiştir[207]. II. Murşili'nin duası ile II. Muvatalli'nin duaları arasında bazı ortak noktalar vardır. Her iki kralda dileklerinin tanrılara ulaşması için tekrar tekrar benzeri şeyleri dile getirmektedirler.

Bütün bunlar aslında II. Murşili'de olduğu gibi II. Muvatalli'nin de dindar kimliğini ortaya koyar. Başkentin ve Hitit tanrılarının Tarhuntassa'ya taşınması, buranın bir kült merkezi olarak ön plana çıkması, bunların tümü II. Muvatalli'nin dini kimliği ile alakalıdır[208]. II. Muvatalli'nin bu faaliyetlerinin geçekleşmesinde Hurri kültürünün de etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Ancak temel sebep elbette dini kimliği ile alakalıdır. Kaldı ki II. Muvatalli'den sonra başkentin tekrar Hattuşa'ya taşınması ve Şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın panteonda kalmakla beraber üstünlüğünü kaybetmesi, II. Muvatalli'nin dindarlığının bir göstergesidir. Hatta bu dindar kişiliği, askeri kişiliğinin önüne geçmiştir. Kaşka tehlikesi ile karşılaştığında ve Mısır ile olan mü-

[206] II. Muvatalli'nin kişisel tanrısı olan Fırtına Tanrısı Şimşek için yaptığı dua metni hakkında yapılan çalışmalar için bkz., Singer, 2002: 80-95; Singer, 2006a: 37-58; Singer, 2006b: 559-561; Alparslan, 2007: 181 vdd; Dua metninin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 101-107.

[207] Bu dua metninde yer alan uzun tanrı listesi bazı bilim adamlarına göre, II. Muvatalli tarafından başkent Tarhuntassa'ya taşınırken tanrılarında götürülmesi ile açıklanır (Ünal, 1997: 524 vdd).

[208] Hitit geleneklerine göre, bir aile evini değiştirdiğinde ata ruhları da onlarla giderdi. Büyük ihtimalle, II. Muvatalli sadece başkenti değil, atalarının ruhlarını da taşımıştı (Bryce, 2003: 200).

cadelelerinde hep kardeşi III. Hattuşili'nin ön plana geçmesi bu durumun en bariz göstergesidir.

Ayrıca onun döneminde Hurri tanrılarından birinin ön plana çıkması ve Hitit tanrılarının Tarhuntassa'ya taşınmasında gösterdiği titizlik Hitit dininde yapmaya çalıştığı bir reform olarak algılanmamalıdır. Takdir edilir ki böyle bir reformun gerçekleşmesi için daha köklü değişiklerin yapılması gerektiği muhakkaktır.

1.5.2.7. Urhi Teşup (III. Murşili) (M.Ö. 1282–1275)

II. Muvatalli'nin ölümü ile Hitit tahtına III. Murşili adıyla Urhi-Teşup geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilere Hattuşa'da ele geçen mühür baskısında (Beran, 1967: 36, nr. 180-181), III. Hattuşili'nin vesikalarında (Ünal, 1974: 115 vd) ve bir dua metninde rastlanır (Houwink ten Cate, 1994: 240).

Urhi-Teşup'un ilk faaliyeti başkenti Tarhuntaşşa'dan Hattuşa'ya taşıması olmuştur. Başkenti Hattuşa'ya taşıyarak belki de amcası III. Hattuşili'yi kontrol altında tutmak istemiştir. Hitit tahtına geçtiği tarihlerden itibaren amcası ile mücadele eden Urhi-Teşup'un amcası ile olan bu mücadeleleri, babası II. Muvatalli tarafından III. Hattuşili'ye verilen şehirleri elinden alması ve yetkilerini kısıtlaması noktasında doruğa çıkmıştır (Goetze, 1925: 29, satır: 58-66; Ünal, 1974: 115, 123). Aslında bu noktada Urhi-Teşup belki de kendi sonunu kendisi hazırlamıştır. Amcası III. Hattuşili'yi karşısına almak yerine onun tecrübelerinden faydalanma yolunu seçmiş olsaydı daha uzun süre Hitit tahtında kalabilirdi (Bryce, 1998: 276).

1.5.2.8. III. Hattuşili (M.Ö. 1275–1250)

Urhi-Teşup'u mağlup eden III. Hattuşili için tahtı zorla ele geçirdiği noktasında bir huzursuzluk oluşsa da diğer devletlerle özellikle Mısır'la olan ilişkilerine yansımamış ya da yansıtılmamıştır. Hitit tahtının en güçlü krallarından biri olan III. Hattuşili hastalıklı bir çocukluk geçirmiştir. III. Hattuşili, bütün başarılarını kendisini sağlığına kavuşturan Şamuha kentinin İştar

(Şauşga)'ına bağlamaktadır (Akurgal, 1995: 55-57; Dinçol, 1982: 47-48).

II. Muvatalli döneminde yaptığı icraatlarla kendini ispatlayan III. Hattuşili Kadeş Savaşı sonrasında Hitit ülkesine dönerken kutsal Lavazantiya şehrinde Tanrıça İştar'ı ziyaret etmiş ve şehrin başrahibinin kızı Puduhepa ile evlenmiştir. Bu durum III. Hattuşili'nin itibarını büyük ölçüde artırmıştır. Bu evlilik III. Hattuşili'nin itibarını arttırdığı gibi Puduhepa'yı da Hitit tarihinin en önemli kraliçeleri arasına sokmuştur (Goetze, 1925: 23, satır: 1-8).

III. Hattuşili, Puduhepa ile olan evliliğinin sıradan bir evlilik olmadığını bu evliliği Tanrıça İştar'ın istediğini ve bunun ilahi bir anlam taşıdığını şu sözlerle açıklar; "Tanrının buyruğu üzerine Puduhepa ile evlendim".

Ayrıca Tanrıça, Puduhepa'yı ona sadece gelin olarak vermemiş iki çiftin arasına "karı-koca aşkını" da vermiştir (Bryce, 2003: 146; Ünal, 2005a: 134).

Bütün yaşamı boyunca dini politikaya alet eden[209] III. Hattuşili, başarılarını büyük ölçüde din çevrelerinin yardımı ile sağlamıştır. Bu tutumunun nedeni belki de küçüklükten beri yaşadığı hastalık ve çocukluğundan itibaren rahip olarak yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır.

III. Hattuşili'nin dindarlığı kendisine ait mühürlere de yansımıştır. III. Hattuşili Ugarit'te bulunan bir mühründe dindarlığını şu şekilde ifade eder. *"Büyük Kral, Hatti Ülkesi Kralı, Kahraman, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, Nerik Kentinin Fırtına Tanrısı'nın Ve Şamuha Kentinin İştar'ının Gözdesi, Hattuşili"* (Dinçol, 1982: 49).

[209] Bazı kaynaklara göre III. Hattuşili'nin dini politikaya alet etmesi, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılış sebeplerinden biridir. Buna göre; III. Hattuşili, abisi II. Muvatalli döneminde Meşedi, (ordunun beyi) olarak Kaşkaları yenme başarısını göstermiş ve II. Ramses'le Kadeş Barış Antlaşmasını yapmıştır. Ancak rahip olarak yetişen III. Hattuşili, bir Hurrili rahibin kızı eşi Puduhepa ile birlikte dini siyasete alet ederek, Hurri inancını Hattuşa'ya sokmuşlardır. Böylece Hitit kimliği yaralanmıştır. Uzun yıllardan, hatta krallığın kuruluşundan itibaren devam eden ve Anadolu'da yaşayan dinleri, saygı ve hoşgörü ile karşılayan kendi öz inançlarına ve Hatti kökenli Hitit dinine yeni bir din akımın girmesine sebep olmuşlardır. Bu akımın siyasete de alet edilmesi, İmparatorluğun yavaş yavaş çözülmesine neden olmuştur (Akurgal, 1995: 56).

III. Hattuşili'nin dini kimliği ve döneminde gerçekleşen olaylar en net olarak, III. Hattuşili'nin Otobiyografisi denen metinlerde karşımıza çıkar[210]. III. Hattuşili bu metinlerinde abisi ile olan ilişkisinden, Urhi-Teşup ile olan mücadelesine, askeri başarılarından evliliğine kadar Hitit tarihinde gerçekleşen birçok olaya değinir.

Bu metnin içeriği şöyledir[211];

Kusar kralı Hattuşili'nin torunu, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral Suppiliuma'nın torunu, Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Murşili'nin oğlu, Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Tabarna ("hükümdar") Hattuşili şöyle (der):

Tanrıça İştar'ın tanrısal düzeninin (adaletini) anlatacağım: Onu insanoğlu işitsin! Gelecekte Majestemin oğlu, torunu ve Majestemin soyundan gelen herkes tanrılar arasında (en çok) Tanrıça İştar'a saygılı olsun!

Babam Murşili (ve annem) bizi dört çocuğu, Halpaşulipi'yi, Muwatalli'yi ve kız çocuğu Matanazi'yi dünyaya getirdiler. Hepsinin arasında (ben en) sondaki çocuk idim. Ben henüz çocuk iken dizgin tutucu idim. Hakimem Tanrıça İştar babam Murşili'ye kardeşim Muwatalli'yi rüyada gönderdi (ve ona söyle dedi): "Hattuşili'nin yılları kısadır. (Uzun zaman) Yaşamayacak! Onu bana teslim et! O benim rahibim olsun! Böylece hayatta (kalabilir)." Babam (beni) çocuğu yukarıya kaldırdı. Beni tanrıçanın hizmetine verdi. Tanrıçaya rahip olarak kurban sundum. Hakimem Tanrıça İştar'ın elinden iyilik gördüm. Hakimem Tanrıça İştar benim elimden tuttu ve beni tanrısal düzen içine koydu.

Babam Murşili tanrı olunca (ölünce), kardeşim Muwatalli babasının tahtına oturdu. Ben de kardeşimin huzurundu Ordu Kumandanı oldum. Kardeşim beni koruma kıtası başkanlığına (zıpkıncı başlığa) atadı. Yukarı ülkeyi de yönetimime verdi. Yukarı ülkeyi yönettim. Benden önce ora-

[210] Bu metin, otobiyografi şeklinde isimlendirildiği gibi, müdafaaname ve apologya gibi tanımlamalarla da ifade edilmeye çalışılmıştır.

[211] Hitit tarihi içinde büyük önem arz eden III. Hattuşili'nin metni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1925; Sturtevant-Brectel, 1935: 42-84; Otten, 1981; Ayrıca metnin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 134-141; krş., Dinçol, 1982: 42-43, 46-47.

sını Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta yönetiyordu. Hakimem Tanrıça İştar beni beğendiğinden, Muwatalli de beni iyi tuttu. İnsanlar hakimem Tanrıça İştar'ın beğenisini ve kardeşimin (bana karşı) iyi olduğunu görünce, beni kıskandılar. Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta ve ayrıca diğer insanlar iftira etmeye başladılar ve bana kötü davrandılar. (Durum) benim için olumsuzdu. Kardeşim Muwatalli beni tekerleğe (mahkemeye) çağırdı. Tanrıça İştar bana rüyada göründü ve şunu söyledi: "Ben seni tanrıya emanet edeceğim. (Hiç) korkma!" Tanrıça sayesinde temize çıktım. Hakimem Tanrıça elimden tuttuğundan beni hiçbir zaman kötü bir tanrıya ve kötü bir mahkemeye bırakmadı. Düşman silahı beni hiçbir zaman (yolumdan?) döndüremedi. Hakimem Tanrıça İştar beni her şeyde (koruması altına) aldı. Hasta olduğum zaman hasta olarak tanrıçanın (tanrısal) adaletini gördüm. Hakimem tanrıça beni her (konuda) elimden tuttu. Ben ise tanrısal irşada yönelmiş bir kişi olduğumdan ve tanrılar huzuruna tanrısal irşada ulaşmaya gittiğimden insanoğlunun yaptığı hiçbir kötü işi yapmadım. "Hakimem (sen yüce) tanrıçam beni her konuda kollarsın". (Böyle) değil mi idi: Hakimem tanrıça korkulu zamanda hiçbir zaman benim üstümden geçmedi, düşmanıma beni hiçbir zaman teslim etmedi. Dava karşıtıma (ya da beni) kıskananlara hiçbir zaman bırakmadı. Ister bir düşman konusu, ister bir davacı (konusu), ister bir saray konusu olsun hakimem Tanrıça İştar benim üstüme (koruyucu) giysisini tuttu. Beni her şeyden korudu. Hakimem Tanrıça İştar düşmanlarımı ve beni kıskananları elime koydu ve onları tamamen bitirdim.

Kardeşim Muwatalli işin aslını görünce, üstümde hiç kötü bir şey kalmadı. Beni tekrar (koruması altına) aldı. Hatti ülkesinin bütün ordusunu ve araba savaşçılarını elime koydu. Hatti ülkesinin bütün ordusuna ve araba savaşçılarına ben kumanda ettim. Kardeşim Muwatalli beni dışarıya devamlı surette (savaşa) gönderdi. Hakimem Tanrıça İştar beni beğendiğinden gözlerimi hangi düşman ülkesine çevirdi isem, düşmanlardan hiçbiri gözlerini bana geri çeviremedi. Düşman ülkelerini devamlı surette yendim. Hakimem tanrıça İştar'ın beğenisi üzerimde kaldı. Hatti ülkelerinin içinde hangi düşman kaldı ise, onu Hatti ülkelerinden kovdum. (Henüz) genç (bir delikanlı) iken devamlı surette yendiğim

düşman ülkeleri hakkında ayrı bir tablet hazırlayacağım ve onu tanrının huzuruna sunacağım.

Kardeşim Muwatalli tanrısının buyruğu üzerine Aşağı Ülkeye aşağı gittiği zaman, Hattuşa'yı terk etti. Hatti'nin tanrılarını ve ölü ruhlarını da kaldırda ve onları (Tarhuntassa?) ülkesine götürdü. Arkasından bütün Kaska ülkeleri, Pishuru ülkesi, Daistipassa ülkesi isyan etti. İshupitta ülkesini, Marista ülkesini ve tahkim edilmiş şehirleri tahrip ettiler. Düşman Marassanda'yı (Kızılırmak'ı) geçti ve Kanes ülkesine saldırmaya başladı. [....] kentine de saldırmaya başladı. Ha [...], Kurustama ve Gaziura (Turhal) yerlerinde savaştılar ve Hatti'nin harabe kentlerine saldırmaya başladılar. Durmitta ülkesi düşmanı Tuhpiya ülkesine saldırmaya başladı. [...] İppasana ülkesi boştu. (Düşman) birçok kez Suwadara ülkesine ulaştı. Hakpis ile İştahara iki kez (düşman saldırısından) sıyrıldı. (Toprakları) kapanmış olduğundan on yıl boyunca tohum ekemediler. Ayrıca kardeşim Muwatalli Hatti ülkesinde olduğu yıllarda bütün Kaska ülkeleri savaştılar. Saduppa ülkesini ve Dankuwa ülkesini tahrip ettiler. Pattiyarik kentine yerleşti. Kardeşim Muwatalli beni gönderdi. Bana az sayıda askerler ve araba savaşçıları verdi. Ülkenin az sayıda yardımcı askerlerini ve araba savaşçılarını aldım, gittim ve düşmanı Hahha kentinde sıkıştırdım ve onunla savaştım. Hakimem Tanrıça (İştar) önümden koştu. Onu (düşmanı) yendim ve bir zafer anıtı inşa ettim. Elinde bulundurduğu Hatti (halkını) aldım ve hepsini tekrar yerleştirdim. (Düşmanın) öncülerini yakaladım ve onları kardeşime sundum. Bu benim ilk erkeklik (kahramanlık) icraatımdı. Hakimem Tanrıça İştar ilk kez bu seferde adımı çağırdı (ilan etti).

Oldu. Pishuru düşmanı baş kaldırdı. Karahna (ile) Marista düşman ortasında [...] sınır idi. Bu yönden de ona Talmaliya sınır idi. Araba savaşçıları 800 koşum idi. (Piyade) askerleri sayılamayacak kadar çoktu. Kardeşim Muwatalli beni gönderdi ve bana 120 koşum araba savaşçıları verdi. (Piyade) askerleri (olarak) bende bir adam bile yoktu. Burada da hakimem Tanrıça İştar önümden koştu. Düşmanı burada da kendi gücümle yendim. Önde koşan ve (onları) sürüklemeye çalışan adamı öldürünce düşman kaçtı. Etrafı sarılmış olan Hatti ülkesi kentleri de savaştılar ve düşmanı yenmeye başladılar. Wistawanda da bir zafer anıtı inşaa[]

ettim. O zaman da hakimem Tanrıça İştar'ın bana teveccühü oldu. Orada (o savaşta) kullandığım silahı (kıymetli madenle) kaplattım ve onu hakimem tanrıçanın (heykelinin) önüne koydum.

Arkamdan kardeşim Muwatalli geldi ve Anziliya (Zile) ile Tapiqqa'yı (Maşat'ı) tahkim etti. Sonra ayrıldı ve benim yakınıma gelmedi. Hatti ülkesinin askerleri ile araba savaşçılarını önden sevk etti ve onları alıp götürdü. Ayrıca Hatti'nin tanrılarının heykelleri ile ölü ruhlarını yerlerinden aldı ve onları Tarhuntassa'ya aşağıya götürdü ve Tarhuntassa'yı (devlet merkezi olarak) tuttu. Durmitta'ya ve Kurustama'ya gitmedi. Bu ülkelerde beni bıraktı ve (insan bakımından) boş olan bu ülkeleri yönetim için bana verdi. İshupitta ülkesini, Marista ülkesini, Hissashapa ülkesini, Katapa ülkesini, Hanhana ülkesini, Darahna ülkesini, Hattena ülkesini, Durmitta ülkesini, Pala ülkesini, Tumana ülkesini, Gassiya ülkesini, Sapa ülkesini, Kırmızı Irmak (Delice Irmak) ülkesini, araba savaşçılarını ve "altın" (seçme) savaş arabası savaşçılarını hepsini ben yönettim. Hakpis ülkesini ve İstahara ülkesini de hizmetime verdi. Beni Hakpis ülkesinde kral yaptı. Kardeşimin (yönetim için) elime koyduğu bu boş ülkelerde hakimem Tanrıça İştar elimden tuttuğundan bazı düşmanları yendim, bazıları da benimle barış içinde oldular. Tanrıça İştar yanıma geçti ve bu boş ülkeleri kendi gücümle tekrar iskân ettim ve onları tekrar Hattuşa'ya kattım.

(Olay) olunca, kardeşim Mısır ülkesine sefere gittiği zaman yeniden iskan ettiğim bu ülkelerden, bu ülkelerin ordusunu (ve) araba savaşçılarını kardeşimin yanına Mısır ülkesine savaşa götürdüm. Kardeşimin önünde benim elimde olan Hatti ülkesi askerlerine ve araba savaşçılarına ben kumanda ettim. Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta hakimem Tanrıça İştar'ın ve kardeşimin bana iyiliğini görünce ve onlar başarılı olamayınca, karısı ve oğlu ile birlikte bana karşı tekrar büyü yapmaya başladılar. Tanrıça (İştar'ın) kenti Samuha'yı da büyü ile doldurdular. Mısır ülkesinin (savaştan) geri geldiğim zaman Lazazantiya'da tanrıçaya kurban sunmaya gittim ve tanrıçaya kurban töreni) yaptım. Ve tanrıçanın emri üzerine rahip Pentipsarri'nin kızı Puduhepa'yı zevce (eş) olarak aldım ve düzen kurduk. Tanrıça bize karı-koca sevgisi verdi. Oğlan ve kız çocuklar yaptık. Tekrar hakimem tanrıça

bana rüyada göründü. "Ailenle birlikte hizmetime gir!" Ailemle birlikte tanrıçanın hizmetine girdik. Kurduğumuz evimize (ailemize) tanrıça girdi. Ailemiz ileriye gitti. Tanrıça İştar'ın teveccühü sayesinde. Gittim vê Hawarkina ve Delmuna'yı inşa ettim. Hakpissa bana karşı düşmanlığa başladı. Kaska'lıları kovdum(?) ve (durumu) kendi gücümle iyileştirdim. Ben Hakpis kralı oldum. Sen karım da Hakpis (kraliçesi) oldun!

(Olay) olunca ve saraydan dava biraz uzatılınca. Hakimem Tanrıça İştar tanrısal adaletini o zaman da gösterdi. Davada tekrar karar aşamasına götürdü. Arma-Tarhunta'da, karısında ve çocuklarında büyü buldular. Onu bununla suçladılar. Tanrıçanın kenti Samuha'yı büyü ile doldurmuştu. Hakimem Tanrıça onu benim altıma koydu (bana yendirdi). Kardeşim, onu bana ailesi, karısı ve oğlu ile birlikte teslim etti ve bana (şöyle) dedi: "Sippa-ziti onların arasında değildir". Kardeşim (Muwatalli) davada beni Arma-Tarhunta'ya karşı üstün (haklı) çıkardığından artık ona karşı kötülük yapma durumuna düşmedim. Arma-Tarhunta kan akrabalığım olan bir insan ve ayrıca yaşlı bir kişi olduğundan ve bana karşı acınacak bir duruma düştüğünden onu serbest bıraktım. Oğlu Sippa-Ziti'yi de serbest bıraktım ve onlara hiçbir şey yapmadım. Arma-Tarhunta'nın karısını ve (diğer) oğlunu Alasiya'ya (Kıbrıs'a) (sürgüne) gönderdim. Toprağının yarısını aldım. Onu Arma-Tarhunta'ya geri verdim. Kardeşim Muwatalli [bana ....]ta'yı, Durmitta'yı, Zip[lanta'yı, Hat]tena ülkesini, Hakpis ülkesini (ve) Ist(ah)ara'yı hizmetime verdiğinden, onları, boş ülkeleri, yeniden iskân ettim.

Kardeşim (Muwatalli) tanrı olunca, Hattuşa'yı (o sırada) ( ) yönettiğimden, bana hâkimiyete [yol aç]ıldı (?) (veya benzeri). (Fakat) kardeşime duyduğum (saygıya) sadık olduğumdan hiçbir şey (yapma)dım. Kardeşimin kanına uygun bir oğlu olmadığından bir harem kadının oğlu olan Urhi-Tesup'a kaldırdım (yücelttim) ve önce Hatti ülkesinde hakimiyete (getirdim). Bütün (Hattuşa'yı) onun eline koydum. O, Hatti ülkelerinde Büyük Kral oldu. Ben ise (yalnız) Hakpis kralı kaldım. Ordu ve araba savaşçıları ile Hantili'nin gününden beri harab kalan Nerik kentini yeniden inşa ettim. Nerik'in etrafından olan ülkeleri, Nera'yı, Hastira'yı sınır yaptım. Onların hepsini yönetimim altına aldım ve onları

haraç ödeyenler arasına kattım. Nerik ve Hakpis tarafından baskı altında tutulan Haharwa (dağı) ve Marassanda (halklarının) hepsini yönetimim altına aldım.

Urhi-Tesup tanrının bana karşı böyle iyiliğini görünce, beni kıskandı. Bana acı vermeye çalıştı. Yönetimim altında olan insanların hepsini benden aldı. (Eskiden) boş olan ve yeniden iskan ettiğim ülkeleri, onların hepsini de benden aldı. Beni küçük düşürdü. Tanrının buyruğu üzerine (yalnız) Hakpis'i benden almadı.

Nerik'in Fırtına Tanrısının Rahibi olduğumdan o nedenle onu da benden almadı. Kardeşime (duyduğum) saygıya sadık olduğumdan bir şey yapmadım ve yedi yıl dayandım. O ise tanrının buyruğu ve insanların sözü üzerine beni yok etmeye çalıştı. Hakpis'i ve Nerik'i de benden aldı. Artık dayanamadım. Ona savaş açtım. Ona karşı savaş açınca, öyle savaş arabasında isyan ederek ya da evin ortasında isyan ederek bir günah işlemedim. Ona haber saldım: "Bana karşı savaş başlattın. Sen Büyük Kralsın. Ben ise bana bıraktığın bir kalenin kralıyım. Haydi gel! Davamızı Samuha'nın İştar'ı (ve) Nerik'in Fırtına Tanrısı karar bağlasın!" Şimdi neden ona düşmanca yazıyorsun?" Ona şöyle denebilir: "O bana karşı savaş açmasaydı, (tanrılar) gerçekten bir Büyük Kralı bir küçük krala yenik düşürürler miydir?" Şimdi o bana karşı savaş açtığından tanrılar mahkemede onu bana yenik düşürdüler. Ona "Haydi gel!" diye bu sözleri yazdığım zaman o, Marassantiya'dan kaçtı ve Yukarı Ülkeye geldi. Arma-Tarhunta'nın oğlu Sippa-Ziti onun yanında idi ve onu Yukarı Ülke askerlerinin komutanlığına çağırdı. Sippa-Ziti bana karşı kötü (niyetli) olduğu için o bana karşı tutunamadı (?). Hakimem tanrıça İştar bana krallığı (daha) önceden vaat ettiği için o zaman hakimem Tanrıça İştar karıma rüyada göründü (ve şöyle dedi): "Kocanın önünde gideceğim. Bütün Hattuşa kocanın yanına dönecek. Onu ben büyüttüğümden onu kötü bir mahkemeye ya da kötü bir tanrıya hiçbir zaman bırakmadım. Şimdi onu kaldıracağım (yücelteceğim) ve onu Arinna'nın Güneş Tanrıçasının rahipliğine tayin edeceğim. Sen de benim İştar parassi olarak (bayramını) yap!" Hakimem Tanrıça İştar beni destekledi ve bana dediği gibi oldu. Hakimem Tanrıça İştar tanrısal adaletini o zaman da çok gösterdi. Urhi-Tesup'un kovduğu kumandanlara Tanrıça İştar rüyada göründü. Onlara güçlü olmaları için (şöyle)

denildi: "Ben İştar bütün Hatti ülkelerini Hattuşili'den yana döndürdüm". İştar'ın tanrısal adaletini o zaman da çok gördüm: Urhi-Tesup'u başka hiçbir yere bırakmayarak onu Samuha'da bir domuz gibi ahırına tekrar kapattı. Bana (eskiden) düşman olan Kaska'lılar bana yardım ettiler, bütün Hattuşa da bana destek oldu. Kardeşime (duyduğum) saygıya sadık olduğumdan (onu) hiçbir (kötülük) yapmadım. Urhi-Tesup'un yanına tekrar gittiğimde onu bir tutsak gibi aşağıya getirdim. Ona Nuhassi ülkesinde müstahkem kentler verdim. O, orada kaldı. Başka bir darbe yapabilseydi Karanduniya'ya (Babil'e) kaçacaktı. Konuyu işitince, onu yakaladım ve deniz kenarına (ötesine?) gönderdim. Sippa-Ziti'ye de sınırı geçirdiler. Onun evini (malını mülkünü) aldım ve onu hakimem Tanrıça İştar'a verdim. Onları Tanrıça İştar'a verdim. Hakimem Tanrıça İştar da beni kademe kademe yükseltti.

Bir prens idim ve koruma kıtasının başı (zıpkıncı başı) oldum. Koruma kıtasının başı iken Hakpis kralı oldum. Hakpis kralı iken artık Büyük Kral oldum. Ayrıca hakimem Tanrıça İştar beni kıskananları ve (siyasal) karşıtlarımı (ve benden davacı olanları) elime koydu. Bazıları silahımla öldüler, bazıları günleri tükenerek öldü. Onların hepsini tamamen bitirdim.

Hakimem Tanrıça İştar bana Hatti ülkesinin krallığını verdi.

Büyük Kral oldum. Beni bir prens olarak aldı. Hakimem Tanrıça İştar beni krallığa ulaştırdı. Benimle iyi ilişkiler içinde olan önemli krallar, benimle iyi ilişkiler içinde kaldılar. Bana elçiler göndermeye başladılar. Bana armağanlar göndermeye başladılar. Bana gönderdikleri armağanları babalarımdan ve büyük babalarımdan hiçbirine göndermediler. Benden korkan kral benden korkmaya devam etti. Bana düşman kalanları yendim. Hatti ülkelerinin topraklarına (yeni) topraklar kattım. Babalarımın ve büyük babalarımın zamanında düşman olanlar benimle barıştılar. Hakimem tanrıça bana böyle teveccüh gösterdiğinden ve kardeşime (duyduğum) saygıya sadık olduğumdan hiçbir (kötülük) yapmadım. Kardeşimin oğlu Kurunta'yı kaldırdım (yücelttim). Muwatalli'nin oturma yeri olarak seçti Tarhuntassa'da, orada, krallığa tayin ettim. Hakimem Tanrıça İştar beni kaç defa aldım ve (şimdi) beni (en) yüce yere,

Hatti ülkesinin krallığına, tayin ettim. Ben de hakimem Tanrıça İştar'a Arma-Tarhunta'nın evini (malını, mülkünü) verdim: onu (ilkten?) arkaya bıraktım, sonra onu teslim ettim. Eskiden beri var olanı ona teslim ettim. Benim de sahip olduğumu, onu da teslim ettim. Onu arkaya bıraktım. Sonra onu Tanrıçaya teslim ettim.

Ona verdiğim Arma-Tarhunta'nın evin (malının mülkünün) ve Arma-Tarhunta'nın hangi köyleri varsa, onların her birinin arkasına bir huwasi taşı (kült steli) dikecekler ve kurban ekmeklerine ait küpü dolduracaklar. İştar benim (koruyucu) Tanrıçamdır. Ona kendileri için yüce İştar olarak kurban sunacaklar. İnşa ettiğim kemik evini (mezar evini) Tanrıça'ya teslim ettim. Oğlum Duthaliya'yı senin hizmetine verdim. Oğlum Duthaliya tanrıça İştar'ın tapınağını yönetsin. Ben tanrıçanın hizmetkârıyım. O da Tanrıçanın hizmetkârı olsun! Tanrıçaya verdiğim tapınakta herkes Tanrıça için çaba harcasın!

Gelecekte Hattuşili'ni ve Puduhepa'nın soyundan kim Tanrıça İştar'ın hizmetkârlarından birini çekip alırsa (ya da) Samuha'nın Tanrıça İştar'ının deposundan (ya da) harman yerinden bir çöp (bile) alırsa Samuhanın İştar'ı onun davacısı olsun! Tımar ve imece yükümlülüklerine onu hiç kimse zorlamasın!"[212].

Ve gelecekte kim Hattuşili'nin ve Puduhepa'nın oğlu, torunu (ya da) hafidi olarak ortaya çıkarsa, o, tanrılar arasında (en çok) Samuha'nın İştar'ına saygılı olsun!"

Hitit belgelerinin en değerlilerinden biri olan bu savunma metni, bu dönemle ilgili birçok boşluğu doldurmaktadır.

III. Hattuşili bu metninde başından geçen olayları çocukluğundan başlayarak aktarır. III. Hattuşili'nin çocukken geçirdiği hastalık onun hayatını oldukça etkilemiştir. Çünkü metnin pek çok yerinde hastalığından ve İştar'a hizmet etmek için rahip olmasından bahseder. Bundan sonra abisinin onu çeşitli görevlere getirdiğini belirtir.

---

[212] Hitit tarihi içinde büyük önem arz eden III. Hattuşili'nin metni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1925; Sturtevant-Brectel, 1935: 42-84; Otten, 1981; Ayrıca metnin Türkçesi için bkz., Alp, 2000: 134-141; krş., Dinçol, 1982: 42-43, 46-47.

Metinden anlaşıldığına göre devlet işlerinde çok hızlı bir şekilde ilerlemesi etrafındakileri kıskandırmış, ancak o İştar'ın lütfu ile bu durumunda üstesinden gelmiştir. Gerçektende III. Hattuşili hayatı boyunca başarılarının kaynağı olarak İştar'ı görmüştür.

Metnin ilerleyen bölümlerinde III. Hattuşili, Yukarı Ülkede Kaşkalarla olan mücadelesinden, Hakpiş şehrine kral olarak atandığından ve Urhi-Teşup'un başa geçmesiyle kral olarak atandığı şehirlerin elinden alınmasıyla birlikte Urhi-Teşup'a karşı harekete geçtiğinden bahseder.

III. Hattuşili'nin savunma metni Hitit tarihi açısındanda değerli bir metindir. Ancak bize göre metnin asıl değeri dini içeriği ile ortaya çıkmaktadır. Metinden hem Hitit devlet dini, hem de kendisinin ve eşinin dine bakışı anlaşılmaktadır.

Metnin dini yönü III. Hattuşili'nin çoğu kez İştar'ı, Nerik'in Fırtına Tanrısını, Arinna'nın Güneş Tanrıçasını ve diğer tanrıları zikretmesi ile anlaşılır. Bunlardan biri, Urhi-Teşup ile olan mücadelelerinde kararı tanrılara bırakmasıdır. III. Hattuşili bu metinde ısrarla, yaptığı her şeyi tanrılar istediği için yaptığını vurgulamaktadır.

Ayrıca Puduhepa'nın rüyasına giren İştar tarafından, III. Hattuşili'ye krallık sözünün verilmesi, İştar'ın kudreti, İştar'ın "Bütün Hatti ülkelerini Hattuşili'ye verdim" ifadeleri bunların hepsi metnin dini yönleridir. Bu ve benzeri daha pek çok dini ifadeyi metinde görmek mümkündür. Pek çok yerde İştar'ın anılması, İştar'ın III. Hattuşili için olduğu kadar, krallık için de son derece önemli olduğu anlamına gelir.

I. Şuppiluliuma ve II. Murşili gibi III. Hattuşili de Hitit devletinin vasal krallıklarıyla bazı antlaşmalar yapmıştır. Amurru ülkesi kralı Benteşina ile yapılan antlaşma bunlardan biridir. Bunun yanında, III. Hattuşili'nin en önemli faaliyetlerinden biri Mısırla yapılan Kadeş[213] Antlaşması'dır (Karauğuz, 2002). III.

[213] Kadeş Antlaşması'ndan sonra her iki devlet arasında bazı mektuplaşmalar gerçekleşmiştir. Bu mektupların birinde II. Ramses, III. Hattuşili'ye şöyle seslenmektedir. *"Sen gerçekten Hatti Ülkeleri'nin Büyük Kralısın. Arinna'nın Güneş Tanrısı ve Gök Tanrısı sana Hatti Ülkesi'nde büyük babanın tahtına oturmak hakkını verdiler"*. II. Ramses'in, Hitit kralı III. Hattuşili'ye bu şekilde seslenmesi

Hattuşili'nin gerek vasal krallıklarla, gerekse Mısır gibi büyük bir devletle yapılan antlaşma metinlerinde, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili'nin yaptıkları antlaşma metinlerinde olduğu gibi tanrıların şahitliği söz konusudur. Tanrıların şahitliği, daha öncede ifade edildiği gibi büyük ihtimalle kalıcı barışın sağlanması ve antlaşma şartlarının her iki taraf tarafındanda bozulmaması içindir. Ancak Hitit krallarının birçok kez, siyasi faaliyetlerine dini işlerini karıştırdığı düşünüldüğünde bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

Sonuç olarak, Hititlerin en dindar krallarından biri olan III. Hattuşili'nin dindarlığının en önemli göstergesi bu metindir. Anlaşıldığı kadarıyla bunu krallığı boyunca göstermiş ve gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerinde dini ön plana çıkarmıştır.

III. Hattuşili'nin ölümü ile parlak bir döneminin varisi olan IV. Tuthaliya Hitit tahtına oturmuştur.

1.3.3.9. IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250–1220)

IV. Tuthaliya, Hitit tahtına geçtiği ilk yıllarda, yaşının küçük olmasından ötürü, üvey annesi ve aynı zamanda Tavannana olan Puduhepa ile birlikte Hitit ülkesini yönetmişlerdir. Puduhepa'nın krallığa vesayet ettiği sürede ülkede imar faaliyetleri artmış ve dinin yönetime etkisi fazlalaşmıştır (Ünal, 2002: 82). Bu durum IV. Tuthaliya'ya da yansımıştır. Babası gibi dindar bir kral olan IV. Tuthaliya, bazı kaya kabartmalarında tanrılar tarafından yüceltilirken resmedilmiştir. (Unger, 1959: 9 vdd). Ayrıca saltanatının ilerleyen yıllarında imparatorluk sınırları içerisinde dağınık bir durum gösteren çeşitli kült merkezlerini bir araya getirerek hem dinsel yapıyı hem de kendi siyasal durumunu güçlendirmiştir. (Hazenbos, 2003: 11 vdd).

IV. Tuthaliya yerel kültlerin sayımını üzerine alarak, annesi Puduhepa tarafından kullanılan tasarrufun devamı sayılabilecek kapsayıcı bir dini reform programı içine girmiştir[214]. Ger-

---

Hititlerde tahtın asıl sahibinin tanrılar olduğunu ve Hitit krallarının ülkeyi yönetmek üzere tanrılar tarafından görevlendirildiğinin bir başka örneğidir (Akurgal, 1995: 57).

[214] Hitit Kralları, krallığın idari yaşamında olduğu gibi, dinde de üstün otorite ve aktif bir role sahiptiler. Ne olursa olsun, Kraliçe Puduhepa'nın krallığının dini işleri üzerindeki büyük gücü ve oğlu IV. Tuthaliya'nın ayrıntılı dini reform prog-

çekten de, bu dini reform programı, büyük olasılıkla IV. Tuthaliya yönetiminin ilk yıllarındaki ana oğul işbirliğinin ürünüydü. IV. Tuthaliya, tapınakların ve kutsal yerlerin durumunu, personel ve donanımlarını incelemeleri için krallığın tüm bölgelerine görevliler gönderdi. Onarıma ihtiyaç duyulan tapınaklar yenilendi veya yeniden yapıldı. Eski kült donanımı, eski kutsal imgeler, ahşapla ya da değerli metallerden yapılmış yenileriyle değiştirildi, tapınak personelinin sayıları artırıldı, tapınak ve kutsal yerlerin bakımı için arazi bağışları yapıldı. Bu dini reform patlamasının, kuşkusuz, birçok nedeni vardı. IV. Tuthaliya, bu reform programları ile imparatorluğun giderek karanlığa gömüldüğü yıllarda mümkün olduğunca tanrıların gözüne girme çabasındaydı ve bunun için diğer Hitit kralları gibi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yalvarıyordu[215] (Singer, 2002: 108-109). Belki de, IV. Tuthaliya bu dini faaliyetleri ile krallığın halklarını ve dini geleneklerini daha önceki tüm önlemlerin ötesine geçirerek üstün bir gayretle onları güçlendirme niyetindeydi. Bu da, çeşitli yönlerden kendisini kuşatmış olan ve gittikçe yükselen tehditlere karşın, hâlâ kendisinin tek imparator olduğunu ve halkının refahıyla ilgilendiğini gösterme gayreti idi (Bryce, 2003: 153-154).

1.6. Hitit Kraliçelerinin Dini Faaliyetleri

Hitit kraliçeleri, krallığın tarihi boyunca sadece siyasi faaliyetlerde bulunmamışlar aynı zamanda, dini faaliyetlerde de önemli görevler üstlenmişlerdir. Kraliçelerin, krallığın tüm faaliyetlerinde aktif rol oynamaları Hititlerin bağımsız bir kraliçelik kurumu oluşturduklarını gösterir (Darga, 1978a: 9; Yiğit, 2007a: 4).

Hitit Krallığı'nın kuruluş aşamasında, kraliçelerin kimlikleri ve faaliyetleri konusunda pek bilgiye sahip olmamakla birlikte, Eski Hitit Devleti'nin başlarından itibaren az da olsa vesika-

ramı, birçok kurumda olduğu gibi, tapınak kuruluşlarının da bağımsız faaliyet göstermesini veya sarayın istekleri ya da çıkarlarına aykırı davranma olasılığını asgari düzeye indirmiştir (Bryce, 2003: 169).

[215] IV. Tuthaliya'da önceki Hitit krallarının yaptığı gibi hem askeri başarıları, hem de saltanatı için Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na dua ederek onun yardımını istiyordu. Bu konu hakkında bkz., Singer, 2002: 108-109

larda bazı bilgilere rastlanmaktadır. Başlangıçta Hattice, kral anlamına gelen Tabarna/Labarna ve kraliçe anlamına gelen Tavananna kelimeleri, M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren Hitit kral ve kraliçelerinin unvanı olmuştur (Goetze, 1957a: 92-93).

Hitit kraliçelerinin krallığın dini faaliyetlerinde ve kült törenlerinde önemli görevler üstlendikleri az önce belirtilmişti. Hitit kraliçelerinin bu faaliyetleri hakkında özellikle Bayram Tasvirleri[216] adı altında toplanmış olan vesikalar bilgi verirler. Buna göre, Hitit kraliçeleri, krallığın başrahibi olan kralın yanında, başrahibe olarak, rahibelerin başında bulunurlardı. Bu belgelere göre kraliçe, başrahip görevini yerine getiren kralla beraber birçok dini törenin yöneticiydi. Hitit panteonunun başında kadın

[216] Bayram Tasvirleri, kutlamaları ve bu bayramların neler olduğu ile kutlamalarda yapılacaklar ve bayramların vaktinde kutlanması ile alakalı olarak metinler ya da yönetmeliklerde şu ifadeler yer alır. Dinçol'a göre; dinsel nitelikli metinlerde, özellikle dinsel bayramların nasıl icra edildiğinin anlatıldığı tabletlerde bazı rahipler ilahiler okumakta ya da yabancı dilden bazı sözler söylemektedirler. Bunların hangi dilde söylendiği metinlerde Hattili (Hatti dili), Kanişumnili (Kaneş kenti dili), Palaumnili (Pala dilinde), Luvili (Luvi dili), ya da Hurrili (Hurrice) sıfatlarıyla belirtilmiştir. Bu metinlerde, bayramların her koşulda ve zamanında kutlanması gerektiği vurgulanır. Buna göre; *"Siz tapınak görevlileri, bayramları uygun zamanlarda kutlamazsanız, eğer ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ya da bir bayramın kutlanma zamanı yaklaştığında, bayramı icra etmekle görevli rahiplerden ya da tanrı analarından biri ya da bir başka tapınak hizmetlisi, sizin ayaklarınıza kapanıp, "Önümüzde hasat zamanı var" ya da "evlenme hazırlığı var" ya da "yolculuk var" ya da başka bir bahane ile "bana bir iyilik et, önce şu işimi bitireyim, sonra gerektiği gibi bayramı icra ederim" derse, insanların arzularına kapılma, onlara öncelik tanıma ve eğer kendine bir çıkar sağlarsan, gelecekte tanrılar bunun öcünü senden alır". "Ayrıca, ayın bayramını, yılın bayramını, geyik bayramını, sonbahar bayramını, ilkbahar bayramını, fırtına bayramını... ya da Hattuşa'da kutlanması gereken herhangi bir başka bayramı, (gereken) tüm sığırlar, koyunlar, ekmekler, biralar ve şaraplarla kutlamazsanız, (onları) tanrıların önüne koymazsanız, ve eğer siz, tanrının rahipleri, bütün bunları size verenlerle anlaşmaya kalkarsanız (kurbanların bir bölümünü kendinize almak için vs), hiç kuşkunuz olmasın ki, tanrılar neyin eksik olduğunu anlayacaklardır. Ya da eğer, (kurbanları) doğrudan doğruya tanrıya götürmezseniz, onlara vermezseniz, ya da evinizde saklarsanız ve onları karılarınız, çocuklarınız ya da hizmetkârlarınız harcarsa ya da sizi ziyarete gelen... birine verirseniz ya da tanrılardan alıp onlara vermezseniz, çeşitli parçalara ayırırsanız, bundan... sorumlu olursunuz. (Kurbanları) parçalara ayırmayın (yani bir bölümünü verip, diğerini kendinize saklamayın). Kim ayırırsa, öldürülecektir; onun için af yoktur."* (Dinçol, 1982: 84-85).

bir tanrı, Arinna Şehrinin Güneş Tanrıçası'nın bulunduğu[217] göz önünde bulundurulursa, Hitit Kraliçelerinin bu fonksiyonu daha net anlaşılacaktır (Darga, 1984: 49).

Bu konu hakkındaki metinlerin dışında bazı kabartmalarda da kült görevlerini yerine getiren kralların yanında kraliçeler betimlenmiştir. Örnek olarak başta Fraktin olmak üzere (Akurgal, 1995: lev. 56a, 57; Akurgal, 2000: lev. 49a, Ünal, 2005a: 127, Res. 104), Alaca Höyük (Akurgal, 1995: 49a; Akurgal, 2000: 537, 29b) ve Malatya kent kapısı kabartmaları (Akurgal, 1995: 88c; Akurgal, 2000: 538, 30b), Hitit kraliçelerinin kült törenlerinde görev aldıklarını arkeolojik olarak teyit eden buluntulardır.

Bunun yanında, yazıtlardan anlaşıldığı kadarı ile Hitit kral ve kraliçelerinin kült törenlerinde giymeleri için hazırlanmış özel kıyafetleri de[218] bulunmaktaydı. Kral ve kraliçelerin bu özel tören giysileri, kabartmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Fraktin kaya kabartmasında Puduhepa, baştan aşağıya kapalı bir rahibe giysisi içinde ve Tanrıça Hepat için yapılan bir libasyon töreninde tasvir edilmiştir (Akurgal, 1995: lev. 56a, 57; Akurgal, 2000: lev. 49a, Ünal, 2005a: 127, Res. 104).

Hitit kraliçeleri arasında önemli bir yere sahip olan Puduhepa[219], günlük hayatta, din işlerinde ve diplomatik ilişki-

---

[217] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Goetze, 1957a: 135 vdd; Laroche, 1947: 106 vd.

[218] H. anniyatt-/KIN-Att- olarak geçen bu kıyafetlerin özellikleri için bkz., (Goetze, 1955: 60).

[219] Ünal, Puduhepa'nın dini yönlerini ve Hitit dini için yaptıklarını şöyle izah eder; *"Sayısız dualar, fal metinleri ve diğer birçok dini metin, hep Puduhepa tarafından yazılmıştır. Dualarında hep kocası III. Hattuşili'nin sağlığına kavuşmasını ister. Tanrılara kocasının askeri, siyasi ve dini başarılarını över ve onun tanrılara layık birisi olduğunu şöyle anlatır; " Ey Tanrı, kocam senin kült merkezin Nerik'i düşman işgalinden kurtarmak için kellesini koltuğuna aldı, hayatını feda etmeye hazırlandı". Bunlardan başka Puduhepa, yüksek bir teoloji bilgisine sahiptir. Hurri dinini Lavazantiya'da babasıyla birlikte aynı tapınakta çalışırken öğrenmiş, Hitit ülkesine geldikten sonra da Hitit dinini öğrenerek hangi tanrıya nasıl dua edilir, yakarılır ve hangi isteklerde bulunulduğunu öğrenmişti. Tanrılar huzurunda kendisini acındırmak için olmadık edebi deyimlere başvurmuştur. Bir duasında "ben kölen Puduhepa, ta ezelden beri senin ahırında buzağı, senin tapınak temelini sırtında taşıyan kişiyim" der. Bunu söylerken tanrıların, her doğan insan evladının ilerde kendilerine hizmet edecek bir köle*

lerde, kısacası her konuda söz sahibiydi. III. Hattuşili ve oğlu IV. Tuthaliya devrinde düzenlenmiş hemen her evrağın altında Puduhepa'nın da mührü bulunuyordu (Ünal, 2005b: 6).

Daha da ötesi yolsuzluk davalarına bakmak, kocasının hastalığı dolayısıyla hekim seçmek, fal sorularına baktırmak, adaklar sunmak, dua metinleri yazdırmak ve dualar yapmak, yabancı devlet adamlarıyla mektuplaşmak gibi konular tamamen onun tekelindeydi (Ünal, 2005a: 136).

Puduhepa, III. Hattuşili ile evliliğinden önce, bir rahibe idi. III. Hattuşili ile evlendikten sonra kraliçe olarak ve bu görevinin gereğini yerine getirerek Hitit ülkesinde gerçekleştirilen birçok dini törende baş rahibelik yapmıştır.

Kayseri yakınlarındaki Taşçı kabartmasında ise Hitit hiyeroglif yazısının yanında, çizim tekniği ile yapılmış ve kaya üzerine oyulmuş bir figürde Puduhepa, rahibin kızı tanımlamasıyla betimlenmiştir (Ünal, 2005a: 128, res. 106).

III. Hattuşili'nin kayıtlarında adı geçen Lavazantiya şehrinin İştar'ı, kraliçe Puduhepa'nın koruyucu tanrısıdır. Hititlerin İştar işareti ile ifade ettikleri tanrıça, Hurrilerin Şauşga adını verdikleri tanrıça ile aynı olup, yine Hurriler aracılığı ile Anadolu'ya getirilmiş ve yerel tanrılarla beraber Hitit kültüne girmiştir. Metinlerden anlaşıldığı kadarı ile Lavazantiya şehrinin İştar'ı aşk tanrıçası değil, savaşçı bir karakter gösteren tanrıçadır (Bittel et al, 1971 vd; Laroche, 1947: 95). Bu durum kraliçe Puduhepa'nın kişiliği ile birebir örtüşmektedir[220]. III. Hattuşili'nin koruyucu tanrısı olan Samuha şehri İştar'ının da, aynı karakterlere sahip olması ile bu durum bir daha kesinlik kazanır. Bir baş-

olacağını düşündüklerini iyi bilir. Küçük ve çocuk yaştaki tanrıları aracı olarak kullanır. Onlara, "gidin annenize babanıza söyleyin, benim dualarımı işitsinler!" der. Tanrılara adaklar sunmak suretiyle Tanrıların iyiliğini kazanmak ve bunları metinlere geçirmek onun icadıdır ve Hattuşa' da çok sayıda örnekleri vardır. Adaklarında hep karşılıklı çıkar ilkesinden hareket etmiş, bir şey adamadan önce tanrılarla pazarlık yaparcasına onlardan bazı şartları yerine getirmelerini istemiştir". (Ünal, 2005a: 140).

[220] Lavazantiya Şehri İştar'ının sadece savaşçı bir karaktere sahip olmayıp "erkek gibi elbise" giydiğini gösteren bazı metinler de vardır (Goetze, 1955: 51). Söz konusu erkek kıyafeti, Yazılıkaya'da resmedilen tanrıların giydiği, bir dizi açıkta bırakan ve serbest hareket etmeye elverişli olan bir giysi olarak tanımlanmaktadır (Bittel et al, 1941: 71).

ka ifade ile hem III. Hattuşili'nin hem de Puduhepa'nın koruyucu tanrıları savaşçı[221] bir görünüme sahiptir (Darga, 1984: 49).

III. Hattuşili, kardeşinin oğlu Urhi-Teşup (III. Murşili)'u tahttan indirip kendisini kral ilân ettikten sonra eşi Puduhepa ile hükümdar çifti olarak panteonun baş tanrısı olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı yüceltmişler ve ona şükranlarını ifade eden dualar[222] yazdırmışlardır (Singer, 2002: 97-103).

M.Ö. XIII. yüzyıla ait metinlerde, Fraktin kaya kabartmasında ve Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda karşılaşılan Hurri tanrılarının, Hitit panteonunun en üstünde yer alması, büyük olasılıkla Puduhepa döneminde gerçekleşmiştir. Bu durum Hitit kraliçesi Puduhepa'nın Hurri kökenli olmasıyla açıklanır (Lloyd, 1998: 43). Böylece Hurrilerin baş tanrıçası olan Hepat, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile eş değer görülmüş ve Hitit kültüne girmiştir. Bu durumun en güzel örneklerinden bir başkası, Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yaptığı başka bir dua metninden anlaşılmaktadır[223].

Hitit metinlerinde, Hitit kadınlarına ait kişisel belgeler olmadığından, Hitit tarihinin bu ünlü kadınının özel hayatına dair pek bilgi yoktur. Ancak bazı yazılı belgelerde bu durum kısmen aydınlanmaktadır.

---

221 Tasvirlere göre, III. Hattuşili'nin koruyucu tanrıçası olan Samuha Şehri İştar'ı, kanatlı ve silahlı bir tanrıçadır; Ayrıca Puduhepa'nın rahibeliğini yapmış olduğu Lavazantiya Şehri İştar'ı ve tanrıça Hepat, III. Hattuşili'nin koruyucu tanrısı ile benzer karakterler gösterirler (Laroche, 1947: 95). Bundan başka bazı kaynaklarda Lelvani ile Samuha İştar'ı eşit tutuluyorsa da bunu ispatlayan belgeler yoktur. Böylelikle, Puduhepa'nın adı geçen tanrıçayı kendisine koruyucu olarak seçmesi ile onun savaşçı tanrılara iltifat eden, koruyucu tanrı olarak bunları seçen, çok aktif, ağır başlı, belki de bir hayli sert karakterli bir kraliçenin hükümdarlık ve rahibe niteliklerini ortaya çıkmaktadır (Darga, 1984: 50).

222 Çok meşhur olan bu dua şöyle başlamaktadır; *"Ey Arinna Şehrinin Güneş Tanrıçası, Hanımım, Ülkelerin Hanımı, Yer ve Göğün Kraliçesi. Hatti Memleketi Kral ve Kraliçeleri'nin Hanımı"*. Böylece köken olarak Hattiler'e ait olduğu düşünülen bu tanrıça bütün özellikleri ve ailesiyle Hitit resmî panteonuna girmiştir. Konu hakkındaki ayrıntılı bilgi ve söz konusu dua metninin tümü için (Goetze, 1957a: 135 vdd). Ayrıca bu tanrıçaya verilen unvanlar hakkında bkz., (Gurney, 1990: 115).

223 "Ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, bütün ülkelerin Kraliçesi. Hatti memleketinde Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası adını taşırsın ve ben öteden beri her zaman senin hizmetkârınım." (Goetze, 1957a: 137).

Bu belgeler, "Kumanni Şehrinin ve Kizzuwatna Ülkesinin kızı Büyük Kraliçe Puduhepa"nın tanrıça Lelvani'ye sunduğu adaklarını bildiren ve kraliçenin rüyalarından söz eden metinlerdir (Goetze, 1940; 71 vd; Darga, 1984: 50).

III. Hattuşili tarafından sevilen ve saygı gösterilen Puduhepa, hiç şüphesiz kocasını seven ve ona son derece sadık olan bir eşti. III. Hattuşili'nin çocukluğu hastalıklarla geçmişti (Goetze, 1925: 7 vd; 59) ve çok küçükken Samuha İştar'ına verildikten sonra sağlığına kavuşmuştu. Ancak hastalıklar zaman zaman III. Hattuşili'yi etkiliyordu. İşte Puduhepa, eşinin sağlığına kavuşması ve uzun bir ömür geçirmesi için tanrılara adaklar vaat etmişti[224]. Hatta adaklar sunmak suretiyle tanrıların iyiliğini kazanmak Puduhepa'nın sık başvurduğu bir yöntemdir (Otten-Souček, 1965). Bu tür belgelerin en iyi incelenmiş ve tanınmış grubu Yeraltı, Cehennem Tanrıça'sı Lelvani'ye sunulan adak yazıtlarıdır[225]. Bu belgelerde Puduhepa, kralın uzun bir ömür ve sağlık dolu seneler yaşaması için çeşit çeşit adaklar vaad etmektedir. Bu adaklar, tanrı tarafından bahşedilecek dileğin karşılığı olarak, tanrıya olan borcun ödenmesidir[226]. Kraliçe Puduhepa'nın Lelvani'den başka tanrılara da çeşitli adaklar sunduğu bilinmektedir[227].

Kült envanterleri yazıtlarından öğrenildiğine göre, tanrıçalar ve tanrılar ellerinde "TI-hayat" "SIG-sağlık" "ZI-ruh can" anlamına gelen eşyaları tutuyorlardı. Bu soyut kavramlar kuşkusuz Hititlerin resim yazısındaki, karşılığı olan işaretlerin eritilerek kalıplara dökülmüş veya heykel şekli verilmiş figürler ile temsil

---

[224] Puduhepa adak vesikalarında ve dualarında eşi III. Hattuşili için, "altın, gümüş seneler, altın, gümüş aylar, altın gümüş günler" dilemiş ve tanrılara bu şekilde yalvarmıştır (Kınal, 1956: 364; Ünal, 2005a: 137). Ayrıca Puduhepa, III. Hattuşili'nin sağlığı ve uzun ömrü için altından ve gümüşten kupalar, kaplar, içki boynuzları, kralın heykelleri veya büstleri, bazen de canlı adaklar olarak hayvan sürüleri zikredilmektedir (Laroche, 1949: 72 vdd).

[225] Adak metinlerinden başka Puduhepa'nın tanrıça Lelvani için ülke topraklarında birçok hayır işlerinde bulunduğu da bilinmektedir (Memiş, 1994a: 289).

[226] Puduhepa'nın adak metinleri senelik olarak düzenlenmiştir ve metinlerde özellikle şu ifadelere yer verilmiştir: "Ey Tanrıça Lelvani, eğer kralıma uzun ömür ve sağlık verirsen ben sana (şunu, bunu) vereceğim..." (Darga, 1984: 51).

[227] Bu tanrılar, Uda şehrinin Hepat'ı ile Tanrıça NIN. GAL ve Ay Tanrısı ^{D}SIN'dir. Bu adaklar içinde en ilginç olanı "gümüşten bir şehir" adağıdır (Laroche, 1949: 67).

ediliyordu. Hititlerin resim yazısı işaretlerinin bir kısmının, kült eşyalarını tasvir ettikleri bilinmektedir. Kraliçe Puduhepa'nın adak yazıtlarının en ilginç taraflarından biri de, Tanrıça Lelvani kültüne tahsis edilen aile bireylerinin adlarının tek tek anılmasıdır. Bunlar çocuk yaşta kız ile oğlanlar ve çocuklarıyla beraber zikredilen dul kadınlardı. Böylece bu personel arasında iki grup vardı. Kraliçe Puduhepa'nın, Tanrıça Lelvani kültüne mensup bu insanların aile hayatlarına müdahale ettiği, genç bir kızı evlendirdiği, kimsesiz çocukların akrabalarının nezaretinde yetiştirilmesini sağladığı da ifade edilmektedir (Darga, 1984: 51-52).

Bundan başka Puduhepa Lelvani Tapınağı'nın ekonomik faaliyetleri ile de ilgilenerek Lelvani tapınağına kült elemanları vermiştir. Bu kült elemanları, çeşitli işlerde tapınak ekonomisi için çalıştırılmışlardır (Laroche, 1949: 71 vdd).

Puduhepa Lelvani Tapınağı'nın bu tür işlerinden başka, yukarıda bahsedildiği gibi eşinin sağlığına kavuşması[228] karşılığında bu tapınağa III. Hattuşili'nin tam boy bir heykelini adamıştır. Buna göre, III. Hattuşili'nin gümüş bir heykeli yapılacak ve üzerine değerli süsler asılacaktı. Tüm bunların yanında Puduhepa, karmaşık Hitit panteonunda yaptığı bir takım yeniliklerle de adını duyurmuştur. Puduhepa başrahibe olarak bütün Hitit dünyasının dini uygulama ve geleneklerine yeni bir bakış açısı oluşturarak, Hitit baş tanrılarının bazılarını Hurri tanrılarının eş değerleriyle birleştirerek Hitit panteonu daha makul bir hale getirmiştir. Böylece Hatti'nin Fırtına Tanrısı eşdeğeri olan Hurrili Teşup'la, Hitit dünyasının başlıca kadın ilahı, Hitit resmi devlet kültünde tanımlandığı şekliyle Arinna'nın Güneş Tanrıçası Hurrili Hepat'la eşitlenmiştir (Bryce, 2003: 173, 152). Puduhepa'dan sonra Hepat, Hitit devlet politikasının ve ordusunun başı olmuş, koruyucu bir ana tanrıça niteliğine kavuşmuştur.

Yaşadığı çağlarda Hitit dünyasının her alanında aktif ve dindar bir kraliçesi olan Puduhepa, bir takım dini belgeleri yeniden yazdırmış, dağınık parçaları toplattırmış ve bunların bir düzene sokulmasını emretmiştir.

---

[228] Puduhepa'nın eşinin sağlığına kavuşması için tanrılardan istediği ilahi yardım ve bu konuda tanrılara olan müracaatının ayrıntıları için bkz., Bryce, 2003: 191-192.

Bu tür metinler, Hitit bayram törenlerine ilişkin belgelerdir. Puduhepa bu tür törenler ile Hitit kült uygulamalarını yeniden düzenletmiş ve bunları tabletlere kaydettirmiştir (Darga, 1984: 52).

Hitit kraliçesi Puduhepa'nın dindarlığı bunlarla sınırlı değildir. Puduhepa'nın mühürlerinin birinin üzerinde yer alan *"Hatti Ülkesi Prensesi, Yeryüzünün Efendisi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın Gözdesi, Tanrıçanın Hizmetkârı, Kizzuwatna Ülkesinin Kızı Puduhepa'nın Mührü"* ifadesi, onun dindarlığını gösteren belgelerden biridir (Goetze, 1940: 71 vd).

Sonuç olarak, Hitit panteonunda, baş tanrı çiftinden başlayarak pınar ve dağ tanrılarına kadar her tanrıya özel bir kült tahsis edilmiş, böylece resmi ve krali bir takvim kült işleriyle dolmuştur. Çok zengin ve kalabalık olan Hitit tanrılar âleminde kadın elemanı temsil eden tanrıçalara özel bir önem verilmiştir. Bu durum belki de Hitit kadınının diğer Önasya toplumlarında olmayan hak ve yetkilerinin tanrıçalarda ortaya çıkması şeklinde yorumlanabilir.

II. BÖLÜM

1. URARTUDA TEOKRATİK DEVLET DÜZENİ

II. BÖLÜM

2. URARTUDA TEOKRATİK DEVLET DÜZENİ

Daha öncede ifade edildiği gibi, başlangıçta beylikler ve konfederasyonlar tarafından idare edilen Doğu Anadolu, merkezi bir yönetim ile birden bire değil zamanla tanışmıştır. Başka bir ifade ile önceleri feodal monarşi ile yönetilen bu topraklar, Urartu Devleti'nin ilk yıllarında mutlak monarşiyle, krallığın ilerleyen yıllarında ise teokratik bir monarşiyle yönetilmeye başlamıştır. Başlangıçta olmasa bile kuruluşunu tamamlayan Urartu Krallığı gücünü dine dayandırmıştır.

Yerli yabancı birçok bilim adamına göre Hititlerin yönetim şekli teokratik monarşidir. Urartu devlet yapısı ve bu yapının dine yansımalarına geçmeden önce krallığın siyasi tarihine kısaca değinmekte fayda var.

2.1. Urartular

Hitit etkinliğinin Anadolu'da yavaş yavaş ortadan kalkması üzerine Asurlular yeniden ve güçlü bir şekilde Önasya'da kendilerini gösterme fırsatı buldular. Amaçlarına ulaşabilmek için I. Assur Ubalit (M.Ö. 1365–1330)'den itibaren, kuzey Suriye'deki Hurri-Mitanni krallığı[229] ve Doğu Anadolu'daki beylikler üzerine sistemli akınlar düzenlediler.

Bu bölgeye yaptıkları akınlardan elde etmek istedikleri sonuçlardan ilki, bir yandan Akdeniz limanlarını, Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yolları üzerinde denetim hakkı elde etmek, diğer yandan süper güç olabilmek için ihtiyaç duydukları doğal kaynakları sömürmekti[230].

[229] Hurri-Mitanni krallığı, Mısır belgelerinde Naharina/Naharaim olarak tanımlanan Hanigalbat toprakları üzerinde yer almaktadır. Başkentleri bugünkü Resulayn kasabasına yerleştirilen Waşşukanni'dir. Asyanik ve İndo Ari topluluklardan oluşan bu krallık, M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren sahip olduğu konumdan dolayı, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında önemli bir rol oynamıştır. Contenau, 1934: 27 vdd; Goetze, 1946: 5; Erzen, 1992: 22.

[230] Kuzeydoğu Anadolu'nun yeraltı zenginlikleri arasında bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin yanı sıra altın ve gümüşte bulunmaktadır. Asur krallarının

Nihai sonuç ise Hurri-Mitanni egemenliğine son vermekti. Nitekim Asur Devleti bu politikasını I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245) döneminde gerçekleştirebildi.

Bu tarihlerde ise Doğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme *Feodal Beylikler Dönemi, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urartu'nun Proto Tarihi* gibi isimler verilir[231].

Önceleri Doğu Anadolu'da konfederasyonlar şeklinde başlayan siyasi yapılanma, sonraları konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması üzerine merkezi devlet sistemine doğru ilk adımlar atılmıştır. M.Ö. 9. yüzyılda (M.Ö. I. bin yılın başlarında), konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır[232]. Aslında bu devre bir geçiş sürecidir.

Urartu Devleti[233] için merkezi sisteme yönelik ilk organizasyonlar Lutipri[234]/Lapturi[235] döneminde başlamıştır[236].

---

bu bölgeden öncelikle elde etmek istedikleri demirdir. Güçlü bir devlet olabilmek ve bu bölgeleri kontrol altında tutabilmek için demirden yapılma silahlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni krallığına karşı mücadelelerinin başında Asur'un başarısız olduğu bilinmektedir. Von Schuler, Asur krallarından I. Asur Uballt'in Mitanni ülkesini işgal etmek istemesinin bu ülkede kısa süreli de olsa krize sebep olduğunu, ancak Asur kralının, Hurri-Mitanni krallığının Hititlerin koruması altında ve sağlam silahlara sahip olduğunu bildiğinden dolayı olası bir saldırıdan vazgeçmiştir. Von Schuler, 1965a, 52; Maxwell-Hyslop, I. Salmanassar'dan itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının yaşadığı bölgeye Asur akınlarının düzenlenmesini bölgedeki zengin demir yataklarına bağlamaktadır. Maxwell-Hyslop, 1974: 140 vd; Madencilik sanatı Anadolu ve Kafkaslarda köklü bir geçmişe ve sürekli etkileşime sahiptir. İlk Tunç çağı ve sonrasında bu alandaki gelişme ve ilişkiler için bkz., Childe, 1936: 113.

231 Bu dönem "Urartu'nun Arkaik Çağı" gibi terimlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Melikishvili, 1954; Erzen, 1992: 24 vd; Tarhan, 1978; Tarhan, 1982: 70 vd; Tarhan, 1983: 295; Tarhan, 1986a: 285-286.

232 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz., Tarhan, 1978: 96 vd; Piotrovskii, 1969: 45; Salvini, 1967: 79 vdd; Bilgiç, 1959: 44-48; Tarhan, 1982: 81 vd; Tarhan, 1983: 296 vd; Tarhan, 1986a: 286.

233 Urartu Devleti'nin siyasal tarihi genellikle iki başlık halinde incelenir. Birinci başlık erken Urartu tarihi de denilen beylikler dönemi, ikinci başlık ise klasik Urartu tarihi şeklindedir. Beylikler dönemi denilen ilk evre, M.Ö. 13-9. yüzyıllar arasını kapsar ve genellikle Asur çivi yazılı kaynaklarının verdiği ilk bilgilere dayanır. M.Ö. 9-7. yüzyıllar arasını kapsayan ve büyük bir krallık haline geldik-

Lutipri (M.Ö. 880–860) devri olayları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı, II. Asur Nasirpal'in (M.Ö. 883–859) 2. saltanat yılı yazıtlarından[237] anlaşıldığına göre, Asur'a vergi vermek zorunda kalmıştır. Söz konusu vergilerin bu ülkeye ulaştırılmasını da Lapturi üstlenmek zorunda kalmıştır (LAR I: 461)[238].

Lutipri'den sonra, Urartu tahtına Aramu/Arame (yaklaşık M.Ö. 860–840) geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz ise Asur krallarından III. Salmanassar (M.Ö. 858–824)'ın sefer kayıtlarına dayanır (LAR I: 598). Buna göre, Asur kralı, Arame'nin krali şehri (Sugunia)'yı[239] ele geçirdiğini Balavat Kapısı'nın[240], ilk bandında dile getirmiştir (LAR I: 614; Belli, 1982a: 151).

---

leri evre ise Asur yazıtlarından başka kendi bıraktıkları kayıtlarla da aydınlanır (Belli, 2003b: 45; Tarhan, 1982: 70 vdd).

234 Urartu kayıtlarında Lutipri adına, kendisinden bir müddet sonra tahta çıkacak olan ve Urartu'nun gerçek kurucusu olarak bilinen I. Sardurl'ye ait Sardurburcu/Madırburç adı verilen yazıtta, *"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu"*, şeklindeki bir ifadede rastlanır. UKN: no. 117; HChl: no. 1 a-c; Tarhan, 1978: 62; Tarhan, 1982: 82; Belli, 1982a, 152; Lutipri'nin kimliği konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk., Tarhan, 1982: 92 vdd.

235 Çağdaş Asur kayıtlarında bu kralın ismi Lapturi olarak geçmektedir. LAR I: 461.

236 UKN: no. 1-3; HChl: no. 1 a-c; Tarhan, 1978: 72 vd; Tarhan, 1982: 81; Belli, 1982a: 152; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994: 38.

237 LAR I: 461; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan, 1994: 187.

238 Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan, 1994: 187.

239 Sugunia'nın nerede olduğu konusunda arkeolojik veriler olmamasına karşın Van Gölü'nün güneybatısında yer aldığı önerilmiştir. Piotrovskii, 1969: 46; Çilingiroğlu, 1994: 29-30. Bu kentin Van gölünün güneybatısında yer alması gerektiğinin bir başka kanıtı ise Urartu Krallığı'nın ilk yıllarında ana yerleşim alanlarının bu bölgede yoğunlaşmasıdır. Çilingiroğlu, 1984a: 11.

240 Balavat Kapısı ve bu eserin Urartu tarihine katkısını Belli şöyle açıklar. *"Urartu üzerine gerçekleştirilen bu seferleri sadece III. Salmanassar'ın yıllıklarından değil, aynı zamanda 1878 yılında Ninive'nin güneydoğusunda İmgur-Ellil adını taşıyan eski bir kentin harabelerinde, Balavat adı verilen tepede gün ışığına çıkartılmış olan ve III. Salmanassar'ın bu seferi ile ilgili resimlerinde yer aldığı tunç kapılardan da elde etmekteyiz. Yıllıklarda Asur ordusunun izlediği yol ve elde ettiği zaferden söz edilmektedir. Balavat Tepesinde ele geçirilen ve Asur sanatının en güzel örneklerinden biri olan tunç kapılardan birinin üzerinde, III. Salmanassar'ın ilk krallık yıllarında yapılmış olan seferden bölümler betimlenmiştir. Balavat Kapıları çeşitli yerlerde ve zamanlarda oluşmuş olayları, birbirini izleyen resimler halinde yansıtmaktadır. Bu resimler iki pano halinde görülür. Resimler sol alt köşede Asur ordugâhının bir betimi ile başlamaktadır.*

Asur kralı III. Salmanassar'ın, Urartu'nun krali şehri Sugunia'yı yağmalamasından yaklaşık iki yıl sonra Urartu kralı Arame, yeni bir krali kent kurmuştur. Bu aynı zamanda III. Salmanassar'ın bölgeden çekilmesinin ardından Urartu'nun yeniden toparlanmaya başladığının göstergesidir. Ancak kısa süre sonra Asur kralı saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir (LAR I, 605).

Savaş arabaları ve piyadelerden oluşan ordunun Sugunia'ya doğru ordugâhtan ayrılışı canlandırılmıştır. Ayrıca, Sugunia kentinin fethini gösteren bir resim de vardır. Sugunia kenti bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Bu resimde, her iki yandan surlara dayanmış merdivenlerin yardımıyla ele geçirilmekte olan kentin ateşler içinde olduğu görülmektedir. Kalenin içinde de mızrakçılar ve okçulardan oluşan Urartu askerleri betimlenmiştir. Bu resmin üzerinde de şu açıklayıcı yazıt yer almaktadır: "Urartulu Aramu'nun kentini fethettim". Bu sahnenin sağında ise Urartulu tutsaklardan oluşan gruplar betimlenmiştir. Üstteki panoda ise, Asur ordusunun üç geçitten geçerek Van Gölü'ne doğru ilerleyişi canlandırılmıştır. Üst sol köşede de, gölün kıyısında yapılan kurban töreni ve üzerinde Asur kralının resminin bulunduğu bir stelin dikilişi görülmektedir. Kurban bizzat kral tarafından kesilmektedir. Kralın yanında ise iki rahip yer almaktadır. Arka planda ise müzisyenler ve kurban hayvanlarının resmedildiği bu sahnenin üzerinde ise şu yazıt bulunmaktadır: "Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirttim. Tanrılarıma kurbanlar verdim". Diğer sahnelerde ise III. Salmanassar'ın daha geç yıllarda yapmış olduğu seferler betimlenmiştir. Örneğin, yine III. Salnamassar'ın krallığının 3. yılında yapılmış olan bir Asur seferinde Urartulu Aramu'nun krali kentlerinden Arzaşkun'un alınışı canlandırılmıştır. Bu askeri sefer oldukça geniş bölgelere yapılmış olup, I. Tiglat-Pileser tarafından izlenen yollar izlenmiştir. Asurlular Daiani ülkesinden geçerek Arzaşkun kentine yaklaşmışlardır. Yıllıklar bu seferden şöyle söz etmektedır: "Urartulu Aramu, kuvvetli ordum ve vermiş olduğum savaştan korkarak kentinden kaçtı." Tunç kapılar üzerindeki resimlerde askerler tarafından boşaltılmakta olan ve alevlere terk edilmiş kale görülmektedir. Balavat kapıları üzerindeki panonun birinde, Çifte duvarlı Arzaşkun kalesinin yanar şekilde resmi de vardır. Kalenin dışında Asurlu askerlerle dağlara doğru kaçmakta olan Urartular arasındaki savaş canlandırılmıştır. Daha geç bir dönem panosu üzerinde ise küçük bir kale resmi vardır. Burada öldürülmüş olan askerler kazıklanmışlardır. Duvarların altında ise kesilmiş başlardan yapılmış yığınlar resmedilmiştir. Tunç levhalarla kaplı Balavat Kapıları, Urartu kültürü ve sanatı içinde büyük önem taşımaktadır. Urartuların betimlendiği bu en eski sahneleri yansıtan resimlerde, Urartuların giysi ve silahları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Resimlerden anlaşıldığı kadarı ile Urartular dizlerine kadar inen etek/tunik giymekteydiler. Giysileri olasılıkla tunçtan yapılmış bir kemer tutmaktaydı. Başlarında, küçük yuvarlak yanaklıkların olduğu miğferler vardı. Silahları, okyay, mızrak ve kalkanlardan oluşmaktaydı. Bu görünümü ile Urartuların donanımı Asur'dan bütünüyle farklı olup daha çok Hurri giysi ve silahları ile benzerlik göstermekteydi." (Belli, 1982a: 151-152). Ayrıca krş., King, 1915: plate: XXXVII-XLII; Çilingiroğlu, 1994: 29.

III. Salmanassar'a ait yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu'da merkezi devlet olma yolundaki ilk adımlar Arame döneminde gerçekleşmiştir. Arame'nin merkezi devlet olma yolunda beylikleri nasıl bir organizasyona tabii tuttuğunu tam olarak bilememekle birlikte, Sugunia ve Arzaşkun[241] adı ile iki krali kent kurduğu artık kesinleşmiştir. Zira bu kralla birlikte Urartu krallığı tek önderin yönetimi altında örgütlenmeye başlamıştır (Belli, 1982a: 151; Çilingiroğlu, 1984a: 13-14; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd).

Arame'den sonra Urartu krallığına I.Sarduri'nin geçtiğini kendi ifadelerinden ve yine Asur kralı III. Salmanassar'ın kayıtlarından takip etmekteyiz. I. Sarduri (M.Ö. 840–830) gerçek anlamda Urartu Devleti'ni kurduğu gibi, Tuşpa'yı Urartu'nun yeni başkenti yapmıştır. Bu kralın, aynı zamanda krallığı zorla ele geçirdiği de düşünülmektedir[242].

Asur dilinde kaleme alınan ve Urartu'nun ilk yazılı belgesi olması ile önem kazanan Sardurburcu[243] bize Urartu için yeni bir dönemin başladığını bildirir.

Asur kayıtlarında ise Sarduri ismine, III. Salmanassar'ın Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında rastlan-

---

241 Arzaşkun'un yeri konusunda iki ayrı görüş vardır. Wilson'a göre Arzaşkun, Van Gölünün doğusunda, Avarin Dağının batısında yer alır (Wilson, 1962: 107-108). Burney tarafından önerilen ve genellikle kabul gören görüşe göre ise Arzaşkun, Van Gölünün kuzeybatısında, Bulanık bölgesindeki Mollakent ile eşleştirilir (Burney, 1957: 39; Burney, 1966: 61).

242 I. Sarduri'nin krallığı zorla ele geçirdiğine dair en önemli kanıt başkenti, Arzaşkun'dan, Tuşpa'ya taşıması ve Arame'den farklı bir sülaleden gelmesidir. Tarhan, 1978: 61; Tarhan, 1982: 86; Sevin, 1979: 5.

243 Tuşpa/Van Kalesinin kuzeybatı eteklerinde yer alan bu yazıttan başka Asurca yazılmış Urartu krallarından İşpuini dönemine ait bir yazıt daha bulunmaktadır. Sadurburcu yazıtında kral kendini şu şekilde ifade eder; *"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu[243] şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim".* HChI: no. 1/a-c; UKN: no. 1-3; Bilgiç, 1959: 45; Tarhan, 1978: 62 vd; Erzen, 1992: 27; Söz konusu yazıt metni birçok bilim adamı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tarhan, 1982: 82; Belli, 1982a: 152; Çilingiroğlu, 1994: 37-38, dpn. 42.

maktadır. Bu sefer sırasında Asur ordusunu, kralın kendisi değil, Daian-Assur adlı bir komutan yönetmiştir (LAR I: 584).

I. Sarduri dönemindeki tarihi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait Sardurburcu yazıtından başka yazılı belge olmamasından dolayı son derece sınırlıdır. Yeni başkentin Van Gölü'nün doğusunda kurulması krallığın doğuya ve kuzeye sefer düzenlemesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olabilir. I. Sarduri'nin başa geçmesiyle krallık bölgede Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. Bunun üzerine III. Salmanassar ordusunu Hubuşkia ve Musasir ülkelerine gönderir[244]. Hubuşkia ülkesinden haraç alan Asur ordusunun komutanı Daian-Assur, Musasir'i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan I. Sarduri döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu egemenliğinde olduğu ve yine Urartu egemenliğinin güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 41).

I. Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini'nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin değildir. Ancak Asur kralı V. Şamsi Adad (M.Ö. 823–811)'a ait bir yazıtta[245] geçen Ushpina'nın, İşpuini ile aynı şahıs olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının M.Ö. 825 ya da 824'te tahta geçtiği kabul edilebilir[246].

---

[244] Asur Kralı III. Salmanassar saltanatının 31. yılında (M.Ö. 827) gerçekleşen olayları şu şekilde anlatır; *"Krallığımın 31. yılında ikinci kez olarak yüzümü, Asur ve Adad'a çevirdim. Daian Assur'u Hubuşkian şehrine karşı gönderdim. Oradan haraç aldıktan sonra Sapparia'ya karşı Musasir ülkesinin kalesine karşı yürüdüm. Sapparia ve Masasir'e ait diğer 46 şehri zapt ettim. Urartuların kalelerine kadar ilerledim. Şehirlerden 50'sini yakıp yıktım"*. LAR I: 588.

[245] Adı geçen yazıtta Şamsi Adad V. şu ifadeleri kullanır; *"...güneşin doğduğu yukarı denize kadar ilerledim. Mektiara'nın oğlu Şharşina'nın -Hirsina- 300 kentini, Ushpina'nın 200 kenti ile birlikte ele geçirdim..."* LAR I: 717; Sevin, 1979: 7.

[246] İşpuini'nin tahta geçtiği tarih ve krallık süresi ile ilgili bilim adamları farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Tarhan, M.Ö. 830/825-810 tarihlerini önerirken (Tarhan, 1983: 299), Sevin, İşpuini'nin tek başına hükümdarlık süresinin çok uzun sürmediğine değinerek M.Ö. 830/829-815 tarihlerini önerir (Sevin, 1979: 38; Sevin, 1981: 1). Belli, Tarhan ile hemen hemen aynı tarihleri M.Ö. 830-810 önerir (Belli, 1982a: 155). Çilingiroğlu, M.Ö. 825/824-810 tarihlerini, Erzen ise M.Ö. 825-815 tarihlerini önerir (Çilingiroğlu, 1994: 42; Erzen, 1992: 28).

İşpuini (M.Ö. 825–810) Urartu'nun kendisinden önceki politikalarını devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkentin kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda yeni kaleler inşa etmiştir. Sürdürülen bu politikalar devletin gittikçe güçlenmesi ve örgütlenmesi ile açıklanabilir. Bu krala ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos,[247] Zivistan[248] ve Aşağı Anzaf[249] kalelerinden bahsetmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 42). Bu kral hakkındaki bilgilerin bir diğer kısmı ise çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden elde edilir.[250] Tarihi olaylar ile ilgili bilgi veren yazıtlar ise oğlu Menua ile ortak hükümdarlık yaptıkları dönemdedir.

Ayrıca bu döneme ait iki yazıt önem kazanır. Bunlardan ilki Urartu sınırlarının çizilmesi noktasında karşımıza çıkan ve Musasir/Ardini[251] kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen çift dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin Yazıtı,[252] diğeri ise Urartu dini hakkında bilgi veren Meher Kapı Yazıtı'dır.[253]

---

247 Patnos'taki yapılanmanın ilk defa bu kral döneminde başladığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 5/b; UKN: no. 14-16.; Balkan, 1960: 133-158; Balkan, 1964: 235-245; Sevin, 1979: 2, dpn. 4; Belli, 1982a: 155-156; Çilingiroğlu, 1994: 42, dpn. 56.

248 HChI: no. 2-4; UKN: no. 4-12; Sevin, 1979: 2, dpn. 4.

249 Burney, 1957: 45, fig. 2/b, 3; Hulin, 1960: 205-207; Kalenin inşa yazıtında kısaca şu ifadeler yer almaktadır: *"Sarduri oğlu İşpuini, bu sarayı inşa ettirdi"*. Belli, 1992: 14; Başkent Tuşpa'dan, Anzaf Kalelerine ulaşan Urartu dönemi yol ağı için bk., Belli, 1977: 49-50, lev. 1, 3; Anzaf kalelerinde gerçekleştirilen ve benimde birkaç sezon Atatürk Üniversitesi ekibinde yer aldığım kazıların sonuçları için bkz., Belli, 1992: 13-27; Belli, 1993: 3-32; Belli, 1998b: 543-569; Belli, 1999: 507-525; Belli-Ceylan, 2000. 449-466; Belli-Ceylan, 2001: 385-398; Belli-Ceylan, 2002: 275-286; Belli-Ceylan, 2003a: 311-324; Belli-Ceylan, 2004: 175 vd.; Söz konusu kazılarda ele geçen diğer eserler için bkz., Tekin, 1996: 48-50.

250 Urartu sanatının erken dönemine ait bu örnekler hakkında daha geniş bilgi için bkz., Belli, 1983: 325-360.

251 Urartuca adı ile Ardini olarak anılan kentin, Urartu yazıtlarında geçtiği yerler hakkında bkz., Diakonoff-Kashkai, 1981: 9.

252 HChI: no. 9; Piotrovskii, 1969: 50; Çilingiroğlu, 1994: 42, dpn. 60.

253 HChI: no. 10; Yazıt, halk arasında Hazine Kapısı, Hazine Piri Kapısı, Kör Kapı, Yalancı Kapı ve Taş Kapı gibi adlarla tanımlanır. Bu tür kayalara oyulmuş iç içe üç kapıdan oluşan nişlerin en güzel örneklerine Meher Kapı'dan başka Yeşilalıç ve Zivistan'da da rastlanmıştır. Genellikle içlerinde yazıt bulunan bu nişlerin dinsel bir işlev taşıdıkları bilinmektedir. Urartu tapınak kapıları ile benzerlikleri dikkate alındığında bu kapılardan tanrıların çıkarak insanlara görüneceğine

İşpuini krallığı sırasında, kuzeye ve Urmiye Gölü çevresinde kalan topraklara, buralardaki zenginliklerden ötürü ilgi duymuştur[254]. Bu bölgeye yapılan ve doğu seferi olarak değerlendirilen bilgilere, Erçek Gölü yakınlarında ki Karagündüz yazıtında (UKN: no. 24) rastlanır. Ayrıca, yazıtta Urartu kayıtlarında Barsua, Asur kayıtlarında ise Parşua olarak anılan bu ülkenin Urartu egemenliğine geçmesinden söz edilmektedir. Bu da Urartu devletinin Batı İran topraklarında söz sahibi olmaya başladığının kanıtıdır. Özellikle M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülen, Urartu dönemi kale ve yerleşim yerlerinin çokluğu bu bölgenin Urartu Devleti için taşıdığı önemi gösterir (Çilingiroğlu, 1994: 49, dpn. 88).

İşpuini'nin tek başına krallık yaptığı kısa süre içerisinde Urartu krallığı genişlemesini sürdürmüş, krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık Ovası, güneyde olasılıkla Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar ulaşmıştı (Sevin, 1979: 11; Çilingiroğlu, 1994: 51).

Özellikle Patnos ve yakın çevresi, kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde ana üs olarak kullanılmıştır (Zimansky, 1985: 26). Güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönündeki yolların kesişme noktasının Patnos ovası[255] olduğunu burada kurulan Anzavurtepe Kalesi[256] doğrulamaktadır.

---

inanılmıştır. Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64.

254 Urmiye Gölü ve çevresindeki tarım alanlarının zenginliği ve bölgedeki verimli ovalar için bk., Zimansky, 1985: 20-21.

255 Patnos ovasının önemini, yakın çevresindeki Urartu dönemi arkeolojik verilerinden ve yazıtlardan anlamaktayız. Bunlar; Menua dönemine ait Patnos'un 9 km. doğusundaki Değirmendüzü yazıtı (TKU: 19, no. 114), buraya 3 km. mesafedeki Kancıklı Kalesi (TKU: 13, no. 44; Burney-Lawson, 1960: 189; Burney-Lang, 1971: 139;) ve ovanın yaklaşık 6 km. güneyindeki yine bu döneme tarihlenen Kızılkaya yazıtıdır (TKU: 16, no. 37; Burney, 1960: 192; Balkan, 1960: 133 vd; Boysal, 1961: 199 vd). Ayrıca tüm bu kalıntılar, Urartu devletinin sınırlarını kuzey yönünde genişlettiğinin de kanıtıdır.

256 Patnos'un 3 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan kale Menua dönemine tarihlenmektedir. UKN: no. 372-374, 402-403.; TKU I: 13, no. 45; Balkan, 1960: 133 vd; Anzavurtepe ve Körzüt Kaleleri kuzeye giden önemli yol güzergâhında bulunuyorlardı. Diauehi bölgesine ve buradan da olasılıkla Bayburt üzerinden Karadeniz'e giden bu yol, Urartu ile bu yöreler arasındaki ticari faaliyetlere

İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 9. yüzyıl sonları) kuzey bölgelerine yapılan seferler sırasında ele geçen bir başka yazıt ise Tuşpa-Uiteruhi yolu üzerinde yer alan Toprakkale Yazıtı'dır[257]. Bu yazıt Urartu'nun daha kuzeye yapılan seferlerinden bahseder[258].

İşpuini döneminde Urartu'yu güçlü kılan nedenlerden birisi de merkezileşmeye önem verilmesidir. Aynı zamanda kuzey-kuzeydoğuya gerçekleştirilen seferler sonucunda bölgeden haraç alınması ekonomik açıdan güçlü olmayı da beraberinde getirmiştir.

Yine yukarıda sözü edilenlerin dışında, İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde, Van Gölünün kuzey-kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift yüzlü, bir yazıt ile kanıtlanmıştır.[259]. Bu yazıta göre krallar, Anaşe[260], Witeruhi/Uiteruhi[261], Luşa[262] ve Kata za[263] ülkelerine sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada, Etiuhe[264] ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır (San, 2000: 21).

---

olanak sağladığı gibi kuzey ülkelerinde zaman zaman ortaya çıkan tehlikelere de yerinde müdahale etme imkânı tanımıştır (Çilingiroğlu, 1994: 52).

257 Bu yazıttan İşpuini ve Menua'nın Eleşkirt'e kadar ulaştıklan anlaşılmaktadır (UKN: no. 23).

258 Buradan, Urartu Devleti'nin kuzeye yayılımının İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde başladığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

259 UKN: no. 20; Bu yazıttan başka Van Gölü kuzeyindeki Kasımoğlu yazıtında da (UKN: no. 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı konular işlenmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu yazıtların üçünde de konu bütünlüğü vardır.

260 Eleşkirt'e lokalize edilmesi hakkında bkz., Diakonoff-Kashkai, 1981: 8.

261 Yukarı Aras vadisinde, olasılıkla Kağızman çevresinde yer aldığı belirtilmiştir (Diakonoff-Kashkai, 1981: 102–103).

262 Diakonoff-Kashkai, 1981: 52.

263 Diakonoff-Kashkai, 1981: 48-49. Yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler.

264 Bu ülke, Sarıkamış civarı ile Gökçe Göl'ün kuzeybatı kıyıları arasında yer alır. Bkz., Diakonoff-Kashkai, 1981: 34-35; Barnett, yazıtlarda adı geçen toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde yer aldığını ifade eder (Barnett, 1982: 340).

Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece önemli ve kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

Urartu kralı İşpuini tahta çıkışından kısa bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu sürecin ne zaman ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir[265]. Bu ortak krallık sırasında Asur devleti M.Ö. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve gerileme sürecine girmişti. Urartu kralları İşpuini ve Menua bu süreci çok iyi değerlendirerek Urartu'nun genişleme politikasını sürdürmüşlerdir.

İşpuini'den sonra krallığın başına oğlu Menua (M.Ö. 810-786) geçmiştir. Menua'nın tek başına tahta geçtiği yıllar, Urartu Krallığı'nın her açıdan yükselişe geçtiği bir dönemdir. Menua siyasi politikaları ve imar faaliyetleri bu döneme damgasını vurmuştur. Bu kralın faaliyetleri ile Urartu Krallığı kısa sürede Doğu Anadolu ve yakın çevresinin en önemli devleti haline gelmiştir. Menua'nın Asur'un buhranlı bir dönemde bulunmasından da faydalanarak İşpiuni döneminde başlayan Manna ve Parşua seferlerini sürdürdüğü ele geçen yazıtlardan anlaşılmaktadır (UKN: no. 150; HChI: no. 16; Olmstead, 1964: 159).

Ayrıca bu dönemde gerçekleşen Asur-Urartu mücadelelerinde üstün olan tarafın Urartu olması, Asur'un hâlâ buhranlı bir dönemden çıkamadığını göstermektedir. Menua, Asur'un bu durumundan da faydalanarak ülkesinin sınırlarını doğudan batıya, kuzeydoğudan güneydoğuya kadar genişletmiştir. Öyle ki bu sınırlar Urartu topraklarının en geniş sınırlarıdır. Bu dönemde gerçekleşen seferlerin ana güzergâhı ise batı ve kuzey ülkelerine yöneliktir. Malatya'nın bu dönemde Urartu topraklarına katılması batıdaki ilerleyişin en önemli bir göstergesidir (Belli, 1982a: 156).

Urartu Krallığı'nın yayılım alanını oldukça genişleten Menua döneminde gerçekleştirilen seferlerin bir diğer güzergâhı ise kuzeye yapılan seferlerlerdir. Menua döneminde kuzeydeki

[265] Bu konu hakkında kesinlik kazanmayan farklı görüşler için bkz., van Loon, 1966: 11; Burney-Lang, 1971: 133; Sevin, 1979: 14-15; Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 50-51.

Urartu faaliyetleri artarak devam etmiştir[266]. Aslında kuzey yayılımı sadece Menua için değil, krallık içinde büyük önem taşıyordu. Babası İşpuini döneminde başlayan kuzey seferlerine, kendisi ve kendisinden sonraki krallarında devam etmesi, kuzeye yayılım politikasının belki de devlet politikası olduğunu gösteriyordu.

Nitekim Menua'dan, II. Sarduri'ye kadar geçen sürede kuzey, Urartu Krallığı'nın hep ilgisini çekmiştir. Krallık bu bölgeye ardı arkası kesilmeyen seferler düzenlemiştir. Kaldı ki İşpuini ile başlayan kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu), bir kısmının ise Erzurum bölgesine (kuzeybatı) yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir. Daha önce kuzeydoğuya yapılan seferlerin ardından Menua, kuzeybatıya yönelerek, Diauehi topraklarının ana kısmına ulaşmak istemiştir. Bu dönemde Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğini Pirabat[267], Zivin/Süngütaş[268], Delibaba[269], Yazılıtaş[270] ve Pasinler[271] yazıtları doğrulamaktadır. Yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırılması ve bu merkezlerin birbiri ile bağlantısını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, emniyet altına alındığı anlaşılmaktadır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş yazıtında önemli bilgiler mevcuttur[272].

---

[266] Sandalgian, 1917: 319-320.; Yazar, Menua'nın Diauehi'ye sefer düzenlediğini ve Urartu yayılımının bu ülkenin başkenti Şaşilu'ya kadar genişlediğinden bahseder.

[267] Dinçol, 1989: 137-139; Payne, 1995: 415-423; Pirabat'ta, Ağrı'da bulunan yeni bir yazıt ve bunların içeriği hakkında yapılan bir başka çalışma için bkz., Payne-Ceylan, 2003: 191-201.

[268] UKN: no. 37.

[269] UKN: no. 68; Ayrıca Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgeye gerçekleştirdiği etkinliklerin bir sonucu olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği bilinmektedir. E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da tanımlanmıştır. Zimansky, 1985: 64.

[270] Yazılıtaş'ın konumu ile ilgili olarak bkz., TKU: 15, no. 66; İçeriği ile ilgili olarak bkz., UKN: no. 36; HChI: no. 23.

[271] UKN: no. 69.

[272] *"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı*

Urartu Kralı Menua, Yazılıtaş yazıtında Diauehi'ye düzenlediği ilk seferi hakkında bilgi verir.

Kral Diauehi'ye geldiğini ve burayı fethettiğini, ülkenin başkenti Şaşilu'yu[273] ele geçirdiğini ifade eder. Ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini ve Diauehi kralından haraç aldığını da belirtir.

Bunun yanı sıra Sarıkamış'ın[274] 35 km. güneybatısında ve Horasan'ın 20 km. kadar kuzeyindeki Zivin/Süngütaş yazıtının içeriği de bölge için önem taşımaktadır[275].

Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehir Şaşilu'yu savaşla ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini .... Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı...Minua der ki: ..Oradan iki kral boyunun ülkesini ve Haldiriu şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...". UKN: no. 36; HChI: no. 23; Payne, 1995: 39-40; Yazıtın içeriği hakkında yapılan yorumlar için bkz., Sevin, 1979: 103; Belli, 1982a: 156; Pehlivan, 1991c: 34; Çilingiroğlu, 1994: 62; Ceylan, 1994: 202; San, 2000: 21; Köroğlu, 2000: 719; Yazıtın bütünün Türkçeye çevirisi için bkz., Ceylan, 2001: 41.

273 Sevin bu kentin Zivin/Süngütaş olabileceğini ileri sürmüş, Zivin değilse bile yakın çevresinde olabileceğini dile getirmiştir (Sevin, 1979: 104). Bölgede Doç. Dr. Alpaslan Ceylan'ın yürütücülüğünü üstlendiği ve benimde bilim kurulu üyesi olarak katıldığım çalışmalar sayesinde bölgenin Eskiçağ tarihindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmalarla gerek ilk defa tarafımızdan tespit edilen yerleşmeler, gerekse burada olduğu gibi çeşitli yerlerde adı geçen ve bölgeyi yakından ilgilendiren konularda daha kesin sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

274 Sarıkamış ve çevresinin Eskiçağ tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma için bkz., Ceylan, 2001: 25 vdd. Adı geçen çalışma, Sarıkamış bölgesinin en erken dönemlerinden Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süre içerisindeki durumunu ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile de desteklenmiştir.

275 *"Minua der ki: Şaşilu şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Işpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...".* HChI: no. 89; UKN: no. 130; Payne, 1995: 82; Yazıtın Türkçesi için bkz., Ceylan, 2001: 41-42.

Söz konusu yazıtlarda, bölgenin hem tarihi coğrafyası hem de Urartu'nun kuzey yayılımı açısından oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

Yine Urartu'nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenlediği seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda bulmaktayız (Dinçol, 1976: 19-30; Dinçol-Kavaklı, 1978: 30-34).

Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır. Erequa ülkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki Iğdır ovası ve çevresidir (Diakonoff-Kaskai, 1981: 31).

Menua askeri ve ekonomik alanda yaptığı bu icraatlar sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir[276]. Aynı zamanda hâkimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir (Çilingiroğlu, 1994: 68-70).

Menua buraya düzenlediği seferleri yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bunu bölgede askeri amaçlı inşa edilen kale ve garnizonlar doğrulamaktadır (Pehlivan, 1991c: 35; San, 2000: 21; Köroğlu, 2000: 721).

Çeşitli önemdeki yolları ele geçirirken bu yolların güvenliğini sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Bütün bunlara rağmen kuzey ülkeleri bütünüyle Urartu egemenliğine girmemiştir. Bunun nedeni belki de bu ülkelerin coğrafyasının taşıdığı çetin şartlardan kaynaklanmaktadır. Kuzeydeki bu durum I. Argişti'nin başa geçtiğindede devam etmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 65-66).

Urartu Devleti'nin başına Menua'dan sonra oğlu I. Argişti (M.Ö. 780–756) geçmiştir. Menua gibi I. Argişti döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde krallığın kuzeydeki en uzak noktalara sefer düzenlediğini bölgede

---

[276] Kuzeyin zenginlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Tylecote, 1981: 137 vd; Zimansky, 1985: 25-27; Pehlivan, 1994: 333, dpn. 67.

bulunan Hanak/Ortakent[277] ve Sarıkamış[278] Yazıt'ları kanıtlamaktadır.

I. Argişti, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir. Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçol'lar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir. Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, hem Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nokta hem de Diauehi'nin kuzey sınırı için özel bir önem taşımaktadır (Dinçol-Dinçol 1992, 109 vd).

I. Argişti'ye ait bir diğer yazıt Sarıkamış Yazıtı'dır. Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki Zivin yazıtından ayıran özellik ikisinin de farklı krallara ait olmasıdır. Zivin Yazıtı Menua'ya aitken, Sarıkamış yazıtı babası gibi kuzeye yönelik seferleri sürdüren I. Argişti'ye aittir. Bölgenin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden vazgeçen I. Argişti bölgeyi, merkezden gönderilen valiler/EN. NAM[279] vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. I. Argişti'nin uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiği söylenebilir.

I. Argişti'nin yıllığı olarak isimlendirilen Horhor Yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrindeki yazıt parçaları dönemin seferlerini özetler niteliktedir (UKN: no. 127 B1; HChI: no. 81; Payne, 1995: 75-76, 80). Bunlara göre, I. Argişti'nin krallığının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki seferleri kuzeye yöneliktir. Urartu'nun bu en uzun yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra[280], 1000 at, 300 büyükbaş

277 Dinçol-Dinçol 1992, 110.; Payne 1995, 84.

278 UKN: no. 130; HChI: no. 89; Yazıtın Türkçesi için bkz., Ceylan, 2001: 42-43.

279 HChI: no. 82; UKN: no. 128 B1; Ayrıca konu ile ilgili bkz., Sevin, 1979: 105; Belli, 1982a: 156; Tarhan, 1983: 302; Pehlivan, 1984: 88, dpn. 121; Pehlivan, 1991c: 36; Pehlivan, 1994: 333.

280 1 mina = 505 gramdır. Buna göre yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranı şöyledir; 41 mina altın=20.5 kg., 37 mina gümüş=18.5 kg., 10.000 mina bakır=5 ton. Söz konusu oranlar için bk., Sevin, 1979: 105, dpn. 112; Çilingiroğlu, 1994: 67, dpn. 160.

hayvan ve sayısı anlaşılamayan küçükbaş hayvan her yıl vergi olarak istenmiştir. Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık yönünden zenginliği incelendiğinde, ülkenin doğusunun ve merkezi kısmının tarım ve hayvan, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu tespit edilmiştir[281].

Bölgeye yapılan seferlerin bir başka nedeninin, ganimet listelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurma amacı taşıdığını takip etmekteyiz. Nitekim Bayburt yakınlarında bakır ve gümüş yataklarının (Sevin, 1979: 105-106), Artvin yakınlarında ise altın yataklarının (Forbes 1950, 150 vd) varlığı yazıtlardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından bazı bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir yerleşime sahne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yazıtta adı geçen ve Çıldır Gölü ile Gökçe Göl arasındaki alanda yer alan Tariu[282] ve Uzinabitarna[283] kentlerinin alınması ise bu seferler sonucunda Urartu Devleti'nin kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe Göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki bir takım olaylara karşı, I. Argişti aldığı önlemleri krallığının 13. yılındaki (M.Ö. 774) kayıtlarda anlatır. Yazıttan çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu'nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır (Van Loon 1966, 15).

İşkigulu üzerine düzenlenen seferden sonra, Diauehi ülkesinin ayaklandığının bilinmesine rağmen bu ülke üzerine tekrar gidilip gidilmediği konusunda kayıtların suskun kalması, bu

[281] Diauehi ülkesinin tarım ve maden bakımından taşıdığı önem için bkz., Esin, 1969: 107; Tylecote, 1981: 137; Çilingiroğlu, 1982: 193; Pehlivan, 1984: 42; Zimansky, 1985: 25 vd; Slattery, 1987: 3 vdd; Belli, 1991: 16 vdd; Pehlivan, 1991c: 35-36; Çilingiroğlu, 1994: 67 dpn. 160; Pehlivan, 1994: 333, dpn. 67; Ceylan, 2001: 48 vd.

[282] Diakonoff-Kaskai, 1981: 83-84; Tariu ülkesi yazarlara göre, Aşağı Çoruh Havzasında ve Çıldır Gölü'nün güneybatısındaki alanda yer almaktadır.

[283] Diakonoff-Kaskai, 1981: 97.

ülkenin Urartu'ya tümüyle boyun eğdiğini gösterir (Pehlivan, 1991c: 37).

I. Argişti tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu Devleti'ni geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras Nehri'nin de kuzeyine gerçekleştiren I. Argişti, bundan sonra batıya yönelmiş ve ülkenin sınırları, kuzeyde Karadeniz Dağları'ndan kuzeydoğuda Transkafkasya'ya, batıda Malatya bölgesinden, güneyde Batı İran'a kadar ulaştırmıştır. I. Argişti'nin güneydeki hareketlenmelere de müdahale ettiği bilinmekle birlikte, bunun güneyin egemenlik altına alındığı anlamına gelmediğini de kabul etmek gerekmektedir[284].

I. Argişti'nin saltanatının sonlarına doğru Urartu Devleti gücünün en üst seviyesinde idi. Krallık Van Gölü bölgesinden Kafkas ötesine kadar üstünlüğünü kabul ettirmişti. Bunun yanında Kuzey Suriye'yi ele geçirmiş ve Batı İran'a kadar ilerlemişti. Bu dönemde Urartu Devleti'nin sürekli yükselişi ve adı geçen toprakların yanında Akdeniz ticaret yollarını da kontrol altına alması, Asur Devleti'nin geri planda kalmasına neden olmuştu. Tüm bu toprakların Urartu Devleti'nin hâkimiyetine girmesi üzerine Asur Devleti bir süre ekonomik sıkıntılar yaşamıştı (Belli, 1982a: 161).

Öyle anlaşılıyorki I. Argişti öldüğünde oğlu II. Sarduri'ye büyük ve güçlü bir ülke bırakmıştı.

Urartu ülkesinin en güçlü olduğu bir dönemde tahta II. Sarduri (M.Ö. 756-730) geçmiştir. Bir başka ifade ile II. Sarduri babası I. Argişti'den görkemli bir uygarlık devralmıştır. I. Argişti zamanında sergilenen kuzey politikası II. Sarduri döneminde de devam etmiş ve kuzeydeki ülkelere bu dönemde bir yenisi daha eklenmiştir.

II. Sarduri'nin kuzeydeki eylemlerini Pasinler/ Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale[285] ve bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttan anlıyoruz (Aydın, 1991: 323 vd).

---

[284] Bu dönemde güneye düzenlenen seferler ve bunların sonuçları hakkında bk., Çilingiroğlu, 1994: 69, 71-72.

[285] TKU: 19, no. 116.

Yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin ayrıntısına girilmese de, Urartu'nun bölgedeki varlığının bu dönemde de devam ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

II. Sarduri'nin krallığı zamanında ilgilenilen bir başka konu kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu döneminde karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine, iki sefer gerçekleştirilmesidir. Bu ülkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analı Kız (Figür-28) olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır[286] (Köroğlu, 2000: 727).

Qulha ülkesine düzenlenen seferlerin sonucunda tıpkı diğer kuzey kentleri ve Diauehi'den alındığı gibi bu ülkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir[287]. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen *"...demir bir mühür hazırlattım..."* ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir (Köroğlu 2000, 730).

Bu kral sonrasında Urartu'nun kuzeye ilgisi gittikçe azalmaktadır. Bir başka ifade ile Urartu yazıtlarında bu bölgenin adı geçmemektedir. Bu da bu bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşpuini döneminden II. Sarduri'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, gerek bölgeye düzenlenen seferlerin yoğunluğundan gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve arkeolojik verilerin varlığından anlıyoruz.

Kuzeye yapılan seferlerden başka bu dönemde gerçekleşen olaylardan biri de Asur Devleti'nde meydana gelen bir taht değişikliğidir. Bu gelişme ile Önasya'daki dengeler Urartu aleyhine değişmeye başlamıştır.

---

[286] Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilki M. Ö. 749, ikincisi M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir (Salvini, 1995: 77). Melikishvili söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750–748, ikincisi için ise M.Ö. 744–741 tarihlerini önerirken (UKN: no. 155 C, D.), Barnett, seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini M.Ö. 744/743 yıllarına tarihlendirir (Barnett, 1982: 349 vd).

[287] Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler, bunların genel bir değerlendirmesi ve tablo ile gösterilmesi hakkında bkz., Zimansky, 1985: 53 vd., Table 8.

Bir isyan sonucu V. Asur-Nirari'nin yerine geçen III. Tiglat-Pileser'in askeri harekâtları ile Asur Devleti eski topraklarını tekrar kazanmaya başlamıştır. III. Tiglat-Pileser önce Kuzey Suriye'yi Asur egemenliğine katmış bir süre sonra ise Urartu'nun merkezi Tuşpa'ya kadar ilerlemiş ve Van Kalesi'ni kuşatmıştır. Ancak kaleyi alamadan geri çekilmiş ve geri çekilirken Van Kalesi eteklerindeki şehri yağmalamıştır. III. Tiglat-Pileser'in bu başarılı seferleri sonucu, Menua ve I. Argişti döneminde ele geçirilen ülkeler, bir müddet sonra Asur Devleti'nin eline geçmiştir (Çilingiroğlu, 1984a: 22).

Asur Devleti ile olan mücadelelerinde başarısız olmasına karşın, II. Sarduri'nin dönemi bir refah dönemidir. Bu dönemde yapılan ve Urartu mimarisinin üstün örneklerinden biri olan Çavuştepe Kalesi[288] bu durumun en önemli göstergesidir (Belli, 1982a: 162-164;).

II. Sarduri, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen, Asur yenilgileri onun saltanatının son yıllarının hüsranla bitmesine sebep olmuştur.

II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına I. Rusa (M.Ö.735–714) geçmiştir. I. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda (UKN: no. 265-266.), Gökçe Göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır. Haldi ve Teişeba adı verilen bu kaleler kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin[289], Urartu sınırlarını zorlamaları sonucu inşa edilmiştir.

I. Rusa, Gökçe Göl civarındaki seferini tamamladıktan sonra, Urartular için büyük öneme sahip olan Musasir kentine yönelmiştir (UKN: no. 264; Belli, 1982a: 166.): Musasir kralı, tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca Musasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

---

[288] Erzen et al, 1962: 19-20; Erzen, 1964: 98-101: Erzen, 1965: 141-146; Erzen, 1966: 55-57; Erzen, 1968: 77-90; Erzen, 1970: 103-108; Erzen, 1978; Erzen, 1980a: 39-44.

[289] Atlı Kavimler terimi, aynı zamanda bu kültürün sahibi olan Kimmer-İskit kavimlerine verilen isimdir. Bozkır kültürünün batıdaki temsilcileri olarak kabul edilmektedirler.

I. Rusa, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bunu yaparken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kuruyor ve bu kralları Asur'a karşı isyan ettirmek istiyordu. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş, III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745–727)'in yerine geçen V. Salmanassar (M.Ö. 726–722)'dan II. Sargon (M.Ö. 721–705) tahtı zorla ele geçirmiştir.

II. Sargon, bu olaydan hemen sonra, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır (LAR II: 105). Bu başarılı Kuzey Suriye seferinden sonra, Asur kralı bu bölgedeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı Tiglat-Pileser zamanında kurulan casusluk teşkilatını genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu Devleti'nin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrol altına almak istemiş[290] ve Sanherib'i Urartu ülkesinde bu işle görevlendirmiştir.

Sanherib'in II. Sargon'a göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Mektupta Sanherib, Kimmerlerin Urartu üzerine yaptığı başarılı seferden bahsedilmektedir.

Sanherib'in gönderdiği mektuptan sonra aradığı fırsatı bulan Asur kralı II. Sargon M.Ö. 714'de, Urartu kralı I. Rusa ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar, Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer Sargon'un 8. Seferi[291] diye adlandırılır. Kalah'dan yola çıkan II. Sargon, Yukarı ve Aşağı Zap Nehirleri'ni geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua Ülkesi üzerinden seferine devam eder. Urmiye Gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine yapılan akınlardan sonra Urartu kralı ile karşılaşmak üzere Uauaş Dağı'na doğru ilerler ve iki ordu bu dağın yakınlarında savaşırlar. Urartu kralının yanında Mannea Ülkesinin kuvvetleri de bulunmaktadır (LAR II, 154-155).

---

[290] Casusların yazdıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere aktarılmaktaydı. Büyük tabletler örgütün başı olan prens Sanherib tarafından da imzalanıyordu.

[291] Büyük tarihi öneme sahip olan bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., LAR II: 40-178; Çilingiroğlu, 1977: 23S-251; Salvini, 2006: 101-109; Çilingiroğlu, 1994: 94 vdd; Çilingiroğlu, 1997: 42-43; Belli, 1982a: 169-170.

Asur Kralı, I.Rusa'nın Batı İran'daki ülkelerle sürekli uğraşmasından büyük bir rahatsızlık duymuştur. Yapılan savaşla bu durum ortadan kaldırılmıştır. II. Sargon seferini burada bitirmeyip Urartu'nun merkezine doğru ilerletmiştir. Kuzeybatı İran ile Van Gölü arasında kalan bölgeler yakılıp, yıkılmıştır. Ağır orduyla hareketin kolay olmadığını gören II. Sargon seçme 1000 savaşçısını yanına alarak, kalan birliklerini Asur'a geri göndermiş, bu seçme savaşçıları ile Musasir kenti üzerine yürümüş ve kenti ele geçirmiştir. Böylece Urartu'nun bu önemli şehri tahrip edilmiş ve şehir halkının büyük bir kısmı başka bölgelere nakledilmiştir (LAR II: 172).

Bu yağma seferinden sonra II. Sargon ve askerleri Asur'a dönmüşlerdir. II. Sargon'un bu seferinde Tuşpa şehrine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa etmesi Urartu'nun gücünün tamamen ortadan kaldırılamadığının önemli bir kanıtıdır. Urartu Devleti bu yenilgi sonucunda kralı I. Rusa'yı kaybetmiştir[292].

I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına II. Argişti (M.Ö.714–685) geçmiştir. II. Argişti'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii, 1969: 125 vd; Çilingiroğlu, 1994: 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN: no. 275-277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir.

II. Argişti döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. II. Argişti, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö. 707'de yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgiler, Asur prensi Sanherib'in (M.Ö.704-681) babası II. Sargon'a yazdığı mektuptan takip edilmektedir. Sanherib, mektupta II. Argişti'nin tıpkı babası I. Rusa gibi Kimmerler tarafından yenilgiye uğratıldığını yazmaktadır (Tarhan, 1978: 102). Urartu toprakları içerisinden geçerek batıya[293] yönelen Kimmerler,

---

[292] I. Rusa'nın nasıl öldüğü hakkında açık bilgi olmamakla birlikte muhtemelen Asur yenilgisinin verdiği üzüntü ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Çilingiroğlu, 1994: 98.

[293] Kimmerlerin batıya hareketleri için bkz., Tansuğ, 1949: Tarhan, 1984: 109 vd; Durmuş, 1997: 273 vdd.; Kimmer Kültürü, Kimmerlerin kökeni ve göç kolları için bkz., Tarhan, 1979: 355 vdd.

Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Urartu kralı II. Argişti'de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe Kalesi'ni[294] inşa ettirmiş olmalıdır (Özgüç, 1966: 2 vdd; Klein, 1974: 77 vdd). II. Argişti, doğu bölgesinde de kaleler inşa ettirmiştir[295]. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğuya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir. Kale inşa yazıtında bu konuda bilgi bulunmaktadır. Söz konusu yazıttan bu seferin, Arhu Ülkesi'ne yapıldığını, Usulu ve Bugu Ükeleri'nin ele geçirildiğini ve Muna Irmağı'na kadar gidildiğini öğrenmekteyiz (Salvini, 2006: 113).

Asur kayıtlarında II. Argişti dönemiyle ilgili son derece sınırlı bilgilere sahibiz. Urartu kralı, Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan kent devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve geleneksel politikaları haline gelen Asur kralına karşı isyana teşvik politikalarını devam ettirmiştir. Tabal ve Muşki ile ilişkiler kurulmuştur[296]. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak Tabal kralı Ambaris, II. Sargon'a karşı ayaklanmıştır. Kummuhu bölgesinin isyanını (M.Ö. 709/708) bastırması ile ilgili bilgi veren II. Sargon, bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir (Postgate, 1973: 23).

Önceleri II. Sargon'a karşı ayaklanan Muşki kralının, daha sonra Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmesi II.

---

[294] Altıntepe Kalesi Erzincan'ın yaklaşık 20 km. doğusunda yer almaktadır. Bugüne kadarki bilgilere göre Urartu'nun en batıdaki kalesidir. Prens mezarlarında ele geçen tunç yazıtlara göre II. Argişti zamanında yapılmıştır. Tapınak ve taş mezar odası ile anıtsal bir mimariye sahiptir. Ayrıca Urartu'da ilk defa rastlanan fresk parçalarının bu yerleşme de ele geçmesi Altıntepe'nin önemini daha da arttırır. Urartu sanatının eşsiz örneklerinden olan fildişi küçük buluntuları yerleşmedeki mükemmel eserler arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Özgüç, 1966; Özgüç, 1969; Barnett-Gökçe, 1953: 121-129.; Son yıllarda gerçekleşen kazıların sonuçları için bkz., Karaosmanoğlu et al, 2008: 497-514; Karaosmanoğlu et al, 2009: 119-138; Karaosmanoğlu et al, 2010: 17-34; Karaosmanoğlu et al, 2011 164-177; Karaosmanoğlu et al, 2012: 303-317.

[295] Urartu sınırlarının bu dönemdeki ulaştığı noktayı göstermesi açısından önem taşıyan ve Ardebil'den (Batı İran) Hazar Denizi'ne giden yol üzerinde bulunan Savalan Dağı'nın eteklerinde bulunan iki yazıt ve tercümesi için bkz., Çilingiroğlu, 1994: 99, dipnot 290.

[296] Birmingham, 1961: 194; II. Sargon, bu isyanları önlemek için Urartu ve Muşki sınırlarına kaleler inşa ettirmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Salvini, 2006: 111; Sevin, 1988: 54 vd; Çilingiroğlu, 1984a: 24-26.

Sargon'u sevindirmiştir (LAR II, 43, 64). Kısa bir süre sonra Asur tahtına babası zamanında casusluk örgütünün başında bulunan Sanherib (M.Ö. 704-681) geçmiştir (Saggs, 1984: 98 vd).

Sanherib'in tahta çıktığı dönemlerde Asur'un en önemli problemlerinin birini Babil ülkesi oluşturmaktadır. Bu tarihlerde Urartu topraklarının Kimmer tehlikesine karşı bir tampon bölge olarak görülmesi Asur'u büyük oranda rahatlatmış olmalıdır. Bu durumdan faydalanan Sanherib, Ninive kentinin yeniden inşasını bile tamamlamıştır. Asur kralı yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı kuzey komşusu, Urartu devleti ile fazla uğraşamamış, dolayısıyla Asur kaynakları bu dönemde Urartulular hakkında suskun kalmıştır.

Sanherib'in Ninive'de öldürülmesi Asur ülkesinde bir iç savaşın çıkmasına sebep olmuşsa da, Assarhaddon (M. Ö. 680-669) bu iç savaşı bitirmiş ve tahtın yeni sahibi olmuştur (Çilingiroğlu, 1994: 101).

Urartu tahtına II. Argişti'den sonra II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Argişti'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesidir. Rusa II ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş, Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti/Pontus yöresinden erkekler, Frigya ve Hate/Kappadokia ülkelerinden yeni halklar getirilerek Urartu Ülkesine yerleştirmiştir (UKN: no. 278; van Loon, 1966: 20 vd; Öğün, 1967: 68; Erzen, 1992: 37 vd).

II. Rusa akılcı politikası sayesinde, Kimmerlere yurt vermekle onlarla olası bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Durmuş, 1997: 274). Bu yakınlaşmadan önce, kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı da zaten Kimmer boylarının eline geçmişti. II. Rusa bu yerinde politikası sayesinde kendisine geniş bir hareket

alanı bulmuş, aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kimmer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiş, Kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha da güç duruma sokmuştur.

Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler'dir[297]. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Bu olaylardan sonra Urartu kralı Rusa II, Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmıştır[298].

Bu sırada Asur kaynakları İskit/İşkuza/Asquzai, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden bahsetmektedir. M.Ö. 679'da meydana gelen bu mücadeleyi Assarhaddon Asur lehine çevirmeyi bilmiştir (LAR II: 207).

Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanıldığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede her geçen gün artarak devam etmiştir. Urartu kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asurla sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Böylece II. Rusa, iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış ve Asur'a karşı yeni bir müttefik kazanmıştır. Ayrıca kendi savunmasını da ihmal etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastam Kalesi'dir[299].

II. Rusa, Batı İran'dan başka Anadolu'da da imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

---

[297] Medler, İran'ın Kuzeybatı ve Batı bölgelerinde Zagros Dağları çevresinde kurulmuş bir devlettir. Herodotos, I: 59 vdd; Van Loon, 1966: 1.

[298] Diyarbakır'ın Kuzeybatısında olması muhtemeldir. Bu şehir sık sık Asur ve Urartu arasında el değiştirmiştir. Çilingiroğlu, 1994: 104, dpn. 304.

[299] Kleis, 1979; Kleis, 1988.; TKU: 29, no. 12. Bu dönemde Urmiye Gölü'nün yakın çevresinde kurulan Kale Siah (TKU: 28, no. 7), Kızkalesi (TKU: 29, no. 17), Danalu (TKU: 28, no. 5), Kaleoğlu (TKU: 29, no. 20) ve Sangar (TKU: 28, no. 4) kaleleri bu amaçla yapılan kalelerin sadece bazılarıdır. Salvini, 2006: 117; Çilingiroğlu, 1994: 106, dpn. 312.

Van'da yeni başkent Toprakkale'nin/Rusahinili[300] inşasından başka, Adilcevaz/Kef Kalesi[301], Ayanis[302] kalesinin inşası ve Çavuştepe/Sardurihinili[303] kalesine yeni ilaveler yapılması onun önemli imar işlerinden bir kısmıdır. Bunların yanı sıra Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi Teişeba/Karmir-Blur[304] yine bu kral zamanında kurulmuştur[305].

M.Ö. 673'de İskitlerde de bir takım hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskitlerin[306] başına geçen Bartatua/Partatua. Bartatua, Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir[307]. Assarhaddan'ın kızını Bartatua'ya verdiğini, daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında yer almasından anlamaktayız. Bu evlilikten sonra yapılan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Medler'in ve Babilliler'in birleşerek, Asur Devleti'nin yıkılışına sebep olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddon'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö. 668-627) geçmiştir. Yeni kral döneminde Asur ve Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı II. Rusa, bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir[308].

---

300 Erzen et al, 1960: 5-22, lev. I-XVI; Erzen et al, 1961a: 30-32; Erzen et al, 1961b: 33-35; Erzen et al, 1962: 19-20; Erzen et al, 1963: 34-36: Erzen, 1980b: 45-58.

301 Bilgiç-Öğün, 1964: 102-105; Bilgiç-Öğün, 1965: 119-121; Bilgiç-Öğün, 1967: 45-50; Bilgiç-Öğün, 1974: 31-35.

302 Ayanis/Ağartı kalesinde yürütülen kazıların sonuçları için bk., Çilingiroğlu, 1991: 201 vdd; Çilingiroğlu, 1993: 431 vdd; Çilingiroğlu, 1996: 363 vdd; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1997: 363-378; Çilingiroğlu-Derin, 1998: 591-606; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1999: 527-540; Çilingiroğlu-Derin, 2000: 397-408; Çilingiroğlu-Abay-Derin, 2002: 287-296; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 2003: 465-472; Çilingiroğlu, 2001: 37-67; Çilingiroğlu, 2004: 413-420.

303 Erzen et al, 1962: 19-20; Erzen, 1964: 98-101: Erzen, 1965: 141-146; Erzen, 1966: 55-57; Erzen, 1968: 77-90; Erzen, 1970: 103-108; Erzen, 1978: 45-47; Erzen, 1980a: 39-44.

304 Barnett-Watson 1952, 132 vd.

305 Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında toplu bilgi için bk., Erzen, 1978: 17 vd.

306 İskitlerin tarihi, kültürü, coğrafyası ve Anadolu devletleri ile olan ilişkileri için bkz., Durmuş, 2012, 25 vdd; Durmuş, 1997: 279 vd; Memiş, 2005.

307 Asur kaynaklarında bu konunun ifade ediliş şekli için bkz., Çilingiroğlu, 1994: 109.

308 Bir Asur yazıtında Asurbanipal, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini şöyle

İki devlet arasındaki bu yakınlaşma II Rusa'dan sonrada devam etmiştir.

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. III. Sarduri'nin, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarındaki bilgilerde, iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde bir takım görüşler yer almaktadır (LAR II: 871, 1035, 1046; Çilingiroğlu, 1994: 111).

Urartu kralının on yıl süren saltanatı boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. Karmir-Blur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden III. Sarduri ile III. Rusa'nın bir müddet ortak krallık sürdükleri anlaşılmaktadır (Azarpay, 1968: 115, dpn. 220, 224). Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Urartu Devleti hakkında bu zamana kadar ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu da M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık sürenin karanlıkta kalmasına sebep olur.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir (M.Ö. 609). Bu kayıtlarda İskitlerin, *"Urartu topraklarına kadar"* ilerledikleri ifade edilmektedir. Buna göre Urartular bu tarihe kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Krallığa son darbeyi ise bazı kaynaklara göre İskitler (Belli, 1982a: 178;), bazı kaynaklara göre ise Medler[309] vurmuştur (Erzen, 1992: 40; Çilingiroğlu, 1994: 113-114).

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal varlıklarını korumuş olan Urartular, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Önasya ve Anadolu tarihinde artık hiçbir rol oynamamışlardır.

özetler; *"..... O (Ursa) bana âlicenap selamlarını gönderdi"*. LAR II: 871; Tarhan, 1978: 182; Çilingiroğlu, bu ilişkilerin iyileşmesini her iki ülke için de tehlike haline gelen Medlere karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirir. Çilingiroğlu, 1994: 110.

[309] Urartu Devleti'nin Medler tarafından ortadan kaldırıldığını ifade eden kaynaklar bu konuyu, Med ve Lidya ülkeleri arasında M.Ö. 585'te gerçekleşen Kızılırmak Barışı öncesi bölgeye hareket eden Med ordularının yollarının üzerindeki bu devleti yıktıkları şeklinde açıklarlar.

Bu devlet konfederasyon dönemi de dikkate alınırsa, Anadolu tarihinde 600 yıl süresince varlık göstermiş, Asur krallığı ve göçebe kavimler ile yaptığı mücadelelerle Anadolu tarihinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur.

2.2. Urartu İdare Şekli

Yerli ve yabancı bazı bilim adamları Urartu Krallığı'nın idare şeklini teokratik ve merkeziyetçi bir düzen olarak tanımlarlar[310].

Urartu Devleti'nin yapısı Urartu tanrıları (Figür 40-41) ile yakından ilişkilidir. Krallıkta gerçekleşen her faaliyetten resmi devlet panteonun da baş tanrı olarak karşımıza çıkan Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumluydu. Bu sistemde başrahip olan krallar tanrıların himayesi altındadırlar ve onların hizmetkârıdırlar.

Krallığın başında tüm ülkeyi yöneten güçlü ve mutlak hâkim olarak krallar bulunmaktaydı. Krallıkta oğlun babayı takip etmesi veraset sisteminin göstergesiydi. Bir başka ifade ile krallık babadan oğula geçiyor, kral oğullarından birini veliaht olarak seçiyor, bazen veliaht olarak seçtiği oğlunu hatta torununu yanına taht ortağı olarak ta alabiliyordu.

Giderek gelişen ve güçlenen bir krallıkta sistemin ayakta kalması için belki de hanedan üyelerinin yönetime alınması gerekiyordu. Urartu kralları da bunu yaparak sistemi uzun süre ayakta tutmuşlardır.

---

[310] Urartu Krallığı'nın teokratik ve monarşik bir düzenle yönetildiğini ifade eden bilim adamlarından biri, Tarhan'dır. Tarhan'a göre, Urartu Krallığı din ve devlet işlerinin birlikte yürütüldüğü "Monarşik+Teokratik bir düzene sahiptir (Tarhan, 1986a: 288). Bu görüşe sahip bir başka bilim adamı Sevin'dir. Sevin, Urartu Krallığı'nın devlet düzenini merkeziyetçi ve teokratik bir sistem olarak ifade eder (Sevin, 2003b: 210; Sevin, 2003c: 80; Sevin, 2005: 92). Belli'de yukarıda adı geçen bilim adamları ile aynı görüştedir. Belli'ye göre, Urartu Krallığı feodal ve teokratik bir düzenle yönetilmektedir (Belli, 1979: 53). Son olarak yabancı bilim adamlarından Salvini'nin de bu görüşlere katıldığı anlaşılmaktadır. Salvini, Urartu Krallığı'nın tüm faaliyetlerinde Haldi'nin başrolde olmasından ve devletin temelinin Haldi'ye dayanmasından hareketle, Urartu idare şekli için Teokrasi denmesinin yanlış olmayacağını belirtir (Salvini, 2006: 198).

2.3. Devlet Yönetimi

Urartu Krallığı'nın devlet yönetimi, ordu ve eyalet sistemi konusundaki bilgilerimiz ne yazık ki kısıtlıdır. Bu durum haliyle bu konularda yapılacak çalışmalara da yansımıştır. Urartu Devleti'nin siyasi tarihi pek çok çalışmaya yansırken kültür tarihi bu eksikliklerden payını almıştır.

Çalışmanın bu kısmında, Urartu yazıtlarından elde edilen bu konudaki bilgiler, çağdaş Asur kaynaklarında karşılaşılan bilgilerle mukayese edilerek aktarılacaktır. Zira Urartu siyasi tarihi konusunda olduğu kadar kültür tarihi konusunda da Asur'dan etkileşim son derece fazladır. Bu etkileşim Urartu'nun devlet yönetimi, ordu idaresi ve eyalet sisteminin işleyişinde karşımıza çıkmaktadır.

Urartu'nun devlet yönetimi de krallığın siyasi tarihi gibi iki şekilde kendini gösterir. Başlangıçta, yani beylikler zamanında feodal bir karakter gösteren yönetim tarzı, krallıkla birlikte merkeziyetçi bir yönetime, yani mutlakiyete dönüşmüştür.

Dağınık ve birbirinden kopuk halde yaşayan beylikler M.Ö. 9. yüzyılda merkezi bir yönetim altında birleşmeye başlamışlardır. Ancak bu birleşme birdenbire olmamıştır. Geleneksel ve kendine özgü yönetim düzenine sahip olan konfederasyonların, merkezî devlet düzenine geçebilmesi için bazı kurumların işlerlik kazanması ve yerleşmesi beklenmiştir. Bu durum elbette uzunca bir süreyi de beraberinde getirmiştir (Tarhan, 1986a: 286). Urartu Krallığı'nda, I. Sarduri'den Menua'ya kadar geçen süre içerisinde feodal beyler[311] yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde iç işlerinde serbest olan bu beyler krallığa belirli miktarlarda vergi veriyorlar, kendi güçleri ile Urartu safında savaşa katılıyorlar ve savaşlardan elde edilen ganimetlerden de pay alıyorlardı (Belli, 1982a: 188).

[311] Urartu Devleti'ni oluşturan bu feodal beyler Asur yazıtlarında Šarru (Kral) olarak isimlendirilmişlerdir. Sevin, bu beylerin, konfederasyon içerisinde birer kabile reisi gibi görev yaptıklarını belirterek bunların feodal boyların yapılanmasındaki rollerine değinir (Sevin, 1979: 3, 143, dpn. 10). Belli de Sevin'in bu görüşünü destekleyen açıklamalarda bulunur. Belli'ye göre de bu beyler, Asur kaynaklarında rastlandığı gibi kral değil, bölgede bu dönemde faaliyet gösteren küçük toplulukların reisleridir (Belli, 2003b: 46).

Merkeziyetçi devlet yönetimine doğru ilk adımlar İşpiuni döneminde atılmaya başlanmışsa da bunu zor da olsa gerçekleştiren, Urartu sınırlarını büyük bir coğrafyaya taşıyan Menua'dır. Nitekim Menua döneminde ülke sınırlarının genişlemeye başlaması belki de bu dönemde merkeziyetçi yönetime olan gereksinimi zorunlu kılmıştır. Zira yine Menua döneminde yapılan pek çok imar faaliyetleri de bu durumun kanıtıdır (Sevin, 1979: 148).

Bununla birlikte soylular, savaşçılar, çiftçiler ve köylüler gibi sınıflardan oluşan Urartu Devleti'nin devlet yönetimi hakkında ifade edilecek son husus şu olabilir. Coğrafyası gereği zor şartlara sahip olan Urartu ülkesi, artan nüfusu barındırabilmek ve genişleyen sınırlarını ayakta tutabilmek için güçlü bir yönetim düzenine sahip olmalıydı. O günün şartlarında ancak bu sayede düşmanları ile baş edebilirdi. Bu durumun farkına varan Urartu Kralları askeri politikalarının yanında kaleler, kentler, yollar ve su kanalları inşa ederek ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunarak merkezi yapıyı güçlü tutmaya çalışmışlardır.

Sonuç olarak Urartu Krallığı'nın devlet yönetimi Asur'dan örnek alınmak suretiyle kendi ülkelerinin coğrafyasına taşıdıkları bir sistemdi. Bu yönetim sistemi Urartu Krallığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar, zamanın şartlarına uyarlanarak ve küçük bazı düzenlemeler yapılarak korunmuştu.

2.3.1. Kral

Urartu Devleti'nin merkezinde tüm ülkeyi yöneten ve mutlak hâkim olan krallar bulunmaktaydı. Kral idari yapılanmadaki tüm organizasyonların başkanı idi (Sevin, 1979: 149).

Kralların yönetimdeki bu hâkimiyeti ve yönetimin babadan oğula geçmesi krallığın monarşik bir karakterinin en büyük göstergesiydi (Goetze, 1957a: 195). Aynı sülale içerisinde krallık babadan oğula geçmesine karşın nadiren taht ortaklığına[312] da rastlanır. Taht ortaklığı Urartu krallarından sadece İşpiuni ve

---

[312] Salvini Urartu'daki bu taht ortaklığı konusuna şüphe ile yaklaşarak, bu durumun belirsizliğinden bahseder. Ona göre bunun bir taht ortaklığı mı, yoksa hanedanın devamına işaret eden (baba-oğul-torun) bir durum mu olduğu açık değildir. Eldeki veriler ortak bir krallığın varlığına yetecek kadar sağlıklı değildir (Salvini, 2006: 57-58). Ayrıca karşılaştırınız., Sevin, 1979: 63-65.

Menua zamanında karşılaşılan bir durumdur. Ancak taht ortaklığı ve kralın daha sağlığında oğullarından birini veliaht olarak seçme meselesi Menua tarafından saltanatının hemen başında yürürlükten kaldırılmıştır (Sevin, 2003b: 211).

Urartu kralları güçlerini göstermek için eski doğuda çok yaygın bir geleneğin sonucu olarak Asur kralları gibi büyük unvanlarla kendilerini anmışlardır. Bu tür unvanları ilk kullanan Urartu kralı I. Sarduri'dir[313]. I. Sarduri'den sonra İşpuini'ninde bu tür unvanlar kullandığı bilinmektedir[314]. Urartu krallarının bu tür unvanlar kullanmalarının pek çok sebebi vardır[315].

Bu durum Urartu'nun artık güçlü bir krallık olduğunun, kendilerini dünya devletleri ile eşit düzeyde gördüklerinin ve hâkimiyetlerinin artık kendi sınırlarını aştığının bir göstergesidir (Piotrovskii, 1969: 64 vd; Özgüç, 1969: 2 vd).

Urartu Krallığı'nda merkezi devlet yapısını ya da kralın gücünü gösteren bir başka olay, kalelerin, tapınakların ve sarayların Urartu kralları ya da tanrılar adına yapılmış olmasıdır. Bu yapıların tümü Urartu kralınındır.

Söz konusu inşa yapılarına ait yazıtların bir kaçı dışında kral ve tanrı adından başka isme rastlanmamıştır (TKU: 39 vdd). Bu politikanın bir gereği olarak ülkenin çeşitli yerlerinde askeri ve ekonomik gücün bir göstergesi olarak inşa edilen Urartu şehirleri de hep Urartu kralı adına kurulmuş, kralın adı ile anılmıştır. Bu şehirlerden en ünlüleri, Armavir (Argiştihinili), Çavuştepe (Sardurihinili) ve Toprakkale (Rusahinili)'dir (Tarhan, 1986a: 288).

---

313 Urartu'nun ilk yazılı belgelerinden biri olan ve Van Kalesi'nin batı ucunda yer alan I. Sarduri'ye ait Madırburç yazıtında kral kendini çeşitli unvanlarla tanıtır; *"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi bulunmaz kral..."*. (UKN: no. 1-3; HChI, no. 1 a-c; Salvini, 1967: 13 vd; Bilgiç, 1959: 45-46).

314 İşpuini her ne kadar I. Sarduri'nin kullandığı gibi büyük unvanlardan kaçınsa da oda bu geleneğe uymuştur; "Sarduri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı...". (Salvini, 2006: 52).

315 Ayrıca Tarhan'a göre, bu durum Asur Krallığı'nın bu yüzyılda Urartu Krallığı'nı ne derece etkilediğinin bir göstergesidir. Ona göre, Urartu Kralları'nın kullandığı bu unvanlar, Asur'a verilen bir gözdağı, bir rekabet unsuru ya da Asur'la eşit olduklarınının bir delilidir (Tarhan, 1982: 107-108).

Kuşkusuz Urartu tarihindeki en önemli şehir krallığın başkenti Tuşpa'ydı[316].

Urartu devlet yönetimine göre sınırsız yetkilerle donatılan ve başkentte oturan krallar başka bazı unvanların yanı sıra kendilerini daima Tuşpa'nın efendisi olarak anıyorlardı. Urartu tarihinde M.Ö. 7 yüzyılda yönetim merkezinde meydana gelen değişiklikler bile, Urartu krallarını Tuşpa'nın efendisi unvanını kullanmaktan alıkoymamıştı[317]. Öyle anlaşılıyor ki bu durum onlar için övünç kaynağı idi (Sevin, 2005: 92).

2.3.2. Saray

Urartu Krallığı'nın devlet yönetiminde geniş bir yere sahip olan saray ve bürokrasisi her şeye egemendi (Sevin, 2005: 92). İdari mekanizmanın zirvesinde başkentteki saray bulunmaktaydı (Sevin, 1979: 149).

Bilindiği kadarıyla II. Rusa zamanında Urartu sarayında çalışan görevlilerin sayısı 5507 kişiye kadar ulaşmıştı (Tarhan, 1986a: 294). Adı geçen saray görevlileri[318] arasında, harem ağaları[319], sakiler, ibrikçibaşılar, kadın dokumacılar, muhasebeciler, muhafızlar ve köpek bakıcıları bulunmaktaydı (Sevin, 2003b: 211).

---

[316] Van'ın yaklaşık 5 km. kadar batısında yer alan Tuşpa'da gerçekleşen kazıların sonucu, anıtsal yapıları ve kral mezarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Erzen, 1974a: 549; Erzen, 1975: 51-52; Erzen, 1976b: 49-52; Tarhan, 1985: 179-203; Tarhan, 1986b: 297-335; Tarhan, 1988: 206-207; Tarhan, 1989: 369-428; Tarhan, 1994: 22-57; Tarhan, 2000: 191-200; Tarhan, 2003: 85-101; Tarhan, 2010: 288-335; Tarhan-Sevin, 1990: 355-375; Tarhan-Sevin, 1991: 429-456; Tarhan-Sevin, 1992: 1081-1100; Tarhan-Sevin, 1993a: 843-861; Tarhan-Sevin, 1993b: 407-429; Konyar, 2011: 409-428.

[317] Zira III. Rusa'ya ait olduğu düşünülen bir metinde, kral kendini *"güçlü kral, büyük kral, Tuşpa kentinin hâkimi"* olarak tanımlamaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 46). III. Rusa'nın Urartu'nun son krallarından biri olduğu göz önünde bulundurulursa, bu durum devletin kuruluşundan yıkılışına kadar, Urartu krallarının Tuşpa'ya verdikleri önemi gösterir.

[318] Toprakkale'de bulunmuş Urartu kralı II. Rusa'ya ait bir tablette, bu dönemde Urartu sarayında bulunan saray görevlilerinin listesi ve sayıları yer almaktadır. Kinneir-Wilson, 1972: 116; Aynı tablete göre, belki de asiller sınıfına mensup bir görevliden daha bahsedilmektedir. Diakonoff, 1964: no. 12.

[319] II. Rusa'nın kil tabletine göre, M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında Toprakkale sarayında sayıları on bini bulan görevliler bulunmaktaydı. UKN: no. 286; Sevin, 1979: 151, dpn. 50.

Urartu saraylarının teşkilatlanması böyleyken, sarayların mimari, idari ve yönetimsel yapılanmalarında da bazı özelliklerinin ön plana çıktığı bilinmektedir[320]. Kazısı yapılan Urartu şehirlerinin birçoğunda rastlanan sarayların imar planları standart olmadığı gibi, yeryüzü şartları da bu saray planlarına etki etmekteydi. Bilinen en erken Urartu sarayı Başkent Tuşpa'da ya da Patnos yakınlarında ki Giriktepe'de idi. Ayrıca Urartu sarayları arasında ön plana çıkanlar, başka özellikleri yanında dini işlevlere sahip oldukları da bilinen Altıntepe[321] ve Çavuştepe saraylarıdır[322] (Çilingiroğlu, 1997: 74 vdd).

Urartu saraylarının sayısı çok olmakla beraber Asur Devleti'nin saraylarından farklı olarak iki katlı yapılmıştır. Sarayın üst katında kabul salonu ve harem dairesi bulunurken, alt katında mutfak, depolar ve kiler yer almaktaydı. Yine alt katta salonun tabanına üç derin mahzen oyulmuştu. Bunlar, yazın soğuk hava deposu, kışın ise yağmur sularının doldurulması işini görmektedir (Sevin, 2003a: 223-225).

Urartu yerleşmelerinde yapılan arkeolojik kazılarda Urartu saraylarının üst katına ulaşılamamıştır. Bunun yanında M.Ö. 7. yüzyıl saray mimarisinde, bodrum katları ve yüzlerce anıtsal depo küplerinin bulunduğu mekânlar vardır. Bu depo küplerinin çokça ele geçmesi Krallığın ülkesini emniyete almak için her türlü malzemenin stoklanması amacını güttüğünü gösterir (Çilingiroğlu, 1997: 77).

Tüm bu yapısal özelliklerinin yanında Urartu saraylarının iç mekânları ve duvarları fresklerle süslüdür[323]. Urartu Krallığı'nda sarayın iç kısmındaki duvar süslemeleri yaygın ve gösterişlidir. Süslemeler üzerinde betimlenen konular, hayat ağacı simgesi, boğa ve aslan çiftlerinin armalarıdır. Bunların yanı sıra

---

320 Urartu saraylarının mimarisi ve bunların örnekleri için bkz, van Loon, 1966: 55-56.

321 Özgüç, 1966: 2 vdd; Klein, 1974: 77 vdd.

322 Çavuştepe Yukarı Kale Tapınağı tanrı Haldi için, Aşağı Kale Tapınağı ise İrmuşini için yapılmıştır.

323 Urartu saraylarının iç süslemeleri ve bu süslemelerde yer alan konuların içeriği hakkında bkz, Salvini 2006: 149-150. Ayrıca bu süslemelerdeki konular arasında yer alan hayat ağacı inancı ve bunun süslemelere yansıması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Belli, 1982c: 237-247. Çevik, 1999: 335-367.

bazı saraylarda insan gövdeli kanatlı aslan tasvirine de rastlanır (Salvini, 2006: 149).

2.3.3. Ordu

Krallık öncesi konfederasyonlar şeklinde ve feodal beyler tarafından yönetilen Doğu Anadolu'daki her feodal yapılanmanın kendi sınırı ve ordusu bulunuyordu. Asur kaynaklarından anlaşıldığı kadarı ile bu feodal beyliklerden en güçlüsü Arame'nin başında bulunduğu yapılanma idi. III. Salmanassar'ın bu beyliğin şehirlerinden Sugunia ve Arzaşkun'u ele geçirdiğini belirten yazıtlarında (LAR I: 614; LAR I: 605) ve Balavat Kapı rölyefinde (Belli, 1982a: 151-152; Çilingiroğlu, 1994: 29.) bu yapılanmanın ordusuna ait önemli bilgiler mevcuttur. Feodal yapıdan krallığa geçiş aşamasındaki bu ordunun piyade ve süvarilerden oluşan askerlerinin, giysileri, silahları[324], bazı askeri donanımlarının Asurlularla olduğu kadar Hurrilerle de yakınlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Arame'den sonra yavaş yavaş merkezi devletin oluşmaya başladığı I. Sarduri döneminde, Urartu ordusu hakkındaki kaynaklar oldukça yetersizdir, ancak İşpuini ve Menua döneminde Urartu Devleti'nin tüm alanlarında olduğu gibi ordu yapılanması konusunda da bazı gelişme ve farklılıkların oluştuğu bilinmektedir. Arame dönemine ait olduğu bilinen ve Balavat Kapı rölyefinde karşımıza çıkan silah ve kıyafetlerin İşpuini ve Menua dönemine ait benzeri eserlerle karşılaştırılması sonucu Urartu askeri yapılanmasında bariz değişikliklerin olduğu görülmektedir. Nitekim bu değişimin göstergesi olarak, tek tutamaklı kalkanların yerini çift tutamaklı kalkanlar, sorguçlu miğferlerin yerini konik miğferler ve kısa giysilerin yerini uzun giysiler almıştır. İşpuini ve Menua döneminde yapılan bu değişikliklerin sebebi, Van merkezli oluşan krallığın hâkimiyetini daha geniş coğraf-

[324] Urartu Silahları konusunda yapılan çalışmalar için bkz., Yıldırım, 1987: 441-496; Yıldırım, 1988: 217-228; Yıldırım, 1989b: 279-289; Sevin, 2003b: 220-225; Ayrıca Urartu silahlarından kılıç, hançer ve bıçaklar ve bunların terminoloji ve tipolojileri ile ilgili yapılmış en ayrıntılı çalışmalar için bkz., Biber, 2005; Belli, 2003d: 129-246; Çilingiroğlu, 1984: 50-64.

yalara ulaştırmak istemesidir (Sevin, 1979: 144; Çilingiroğlu, 1984a: 60-61).

Nitekim bu durum bir süre sonra sonuç vermiş ve Urartu ülkesinin sınırları genişlemeye başlamıştır. Urartu sınırlarının genişlemesine bağlı olarak savaş aletleri ve yöntemlerinde de bazı yenilikler görülmeye başlamıştır.

Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın daha çok arızalı ve dağlık bir alanda yer alması krallığın bu bölgeye has savaş yöntemleri geliştirmesine sebep olmuştur. Urartu ordusunun meydan savaşlarında başarısız olmasının sebebi de yaşadığı coğrafyadan kaynaklanıyordu. Urartu ordusunun zaman zaman Asur ordusu karşısında yenik duruma düşmesi bu tür meydan savaşlarına alışkın olmadığını, yeteri kadar eğitim almadığını ya da askeri gereksinimlerden yoksun olduğu konusunu akla getirmektedir (Burney-Lang: 1971: 148). Genellikle Asur ordularının tercih ettiği meydan savaşlarının en önemli silahı süvariler ve savaş arabaları[325] idi. Çok erken zamanlardan beri Mezopotamya'da kullanılan savaş arabaları Urartu ordusunu diğer savaş aletlerinde olduğu gibi bu konuda da etkilemişti. Menua ile artan Urartu seferlerinin sonucunda Urartu'da I. Argişti zamanında savaş arabaları ile tanışmış ve ilerleyen yıllarda sıklıkla kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1984a: 54, lev. VII: res. 1-2; lev. VIII: res. 1-3).

Savaş araç gereçlerindeki bu gelişmelerin yanında Urartu ordusu söyenebilecek bir başka husus asker ihtiyacının karşılanmasına yöneliktir.

İşpuini ve Menua dönemlerinde ele geçirilen topraklardan Urartu ülkesine getirilen halklardan bir kısmı krallık geliştikçe yapılanması da gelişen bu orduya asker olarak alınmışlardır (Balkan, 1960: 150; Dinçol, 1976: 26). Ele geçirilen yerlerin genişlemesi ile askeri yapılanmada bazı gelişmeler olmuş, zamanla

[325] Savaş arabalarının Urartu'da ortaya çıkışı, kullanılışı, kökeni, bunların Asur'la olan benzerlikleri ya da farklılıkları ve müzelerde karşılaşılan örnekleri hakkında bkz., Çilingiroğlu, 1984a: 50-60, lev. VI-IX. Ayrıca savaş arabalarının savaş sahnelerine yansıması hakkında bkz, Belli, 1998a: 77 vdd; Ayrıca savaş arabalarının Urartu ordusu tarafından kullanılmaya başlaması ile Urartu askeri seferlerinin zaferle sonuçlanması hakkında bkz., Salvini, 2006: 188.

biri eyaletlerde diğeri ise merkezde olmak üzere iki ordu ortaya çıkmıştır.

Söz konusu askeri sistem, krallığın gelişmesinde çok önemli bir yere sahipti. Zira İşpiuni ve Menua döneminden itibaren teşkilatlanmasını tamamlayan Urartu ordusunun bu gücü, krallığın kısa sürede gösterdiği siyasal gelişmelerle ve krallıkta bu dönemden itibaren uygulanmaya başlayan merkezi devlet yönetimi ile yakından alakalıdır.

Bu merkezî sistemin yerleşebilmesi için kralların iyi bir savaşçı olması gerekiyordu. Urartu Kralları toplum ve ordu üzerindeki otoritesini ancak böyle kurabilirdi. Güçlü bir askeri sisteme sahip olan Urartu Devleti'nde ordu, süvariler, arabalı savaşçılar ve piyadelerden oluşan sınıflara ayrılmıştı[326].

Ayrıca bu sınıflardan piyadelerin okçular, mızrakçılar ve kalkancılar olarak bir alt sınıfa daha ayrıldığı da bilinmektedir. Urartu ordusundaki bu yapılanma ordudaki düzenin bir göstergesiydi (Sevin, 2003b: 211).

Urartu ordusu için söylenebilecek en önemli konulardan birisi de teokratik yapının bir gereği olarak, başka özelliklerinin yanında Urartu baş tanrısı Haldi'nin savaşçı özelliğidir.

Urartu inanışına göre Haldi ordunun en başında elinde mızrak ve kılıçla, orduya galibiyeti getiren bir tanrıdır[327] (Çilingiroğlu, 1997:161). Yukarı Anzaf Kalesi'nde ele geçen ve M.Ö.9. yüzyıla tarihlenen bir Urartu kalkanında baştanrı Haldi'nin yanı sıra diğer tanrılar betimlenmiştir (Figür-40). Bu kalkanda Haldi silahı ile ateş demeti içinde resmedilmiştir[328] (Belli, 1998a: 35-40, res. 42-50, çiz. 18).

---

[326] Urartu ordusundaki bu sınıflardan başka, ordu sisteminde yer alan yüksek rütbeli bir komutan yada EN.NAM benzeri bir idareci olarak karşımıza çıkan "šaknu" hakkında bkz., Postgate, 1980: 72 vd.

[327] Bu çalışmada Haldi'nin Urartu savaşlarında üstlendiği role değinilmekle beraber, Haldi'nin savaşlarda gösterdiği başarılarının Urartu sanatına etkisi konusuna değinilmeyecektir. Takdir edilir ki bu konu üzerinde başlı başına çalışmalar yapılması oldukça olasıdır.

[328] Adı geçen Haldi betimlemesi birçok çalışmanın konusunu oluşturduğu gibi, bizim çalışmamızın da kapak resmindeki, Urartu temasını oluşturmuştur.

Urartu kralları için Haldi çoğu kez bir asker ya da bir savaşçıdır. Haldi, sefere çıkan bir Urartu kralını kutsar ve onun zafer kazanmasına yardım eder (Piotrovskii, 1965: 42).

Haldi'nin savaşçı yönü Urartu yazıtlardaki bilgilerle ve Urartu kazılarında elde edilen ok ucu, miğfer ve kalkan gibi silahlarla kanıtlanmıştır (Çilingiroğlu, 1998: 232).

2.3.4. Eyalet Yönetimi

Urartu Krallığı kuruluşunu tamamladıktan sonra devlet yönetiminde bazı yenilikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Başka birçok konuda olduğu gibi devlet yönetimi konusunda ilk yenilikler Menua döneminde gerçekleşmiştir.

Menua merkeziyetçi devlet yönetimini oluşturarak, Urartu Krallığı'nın sürekliliğini sağlamak istemiştir.

Urartu Krallığı'nın merkezinde kral, eyaletlerde ise merkezden atanan valiler söz sahibiydiler. Öyle anlaşılıyor ki bu yeni sistem bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştı. Zira Menua döneminde çeşitli ülkelere düzenlenen seferlerin zaferle sonuçlanması ve ülke sınırlarının genişlemesi Menua'yı yönetim düzeninde bir değişikliğe götürmüştü.

Bu yeni sistemle ülke toprakları, üretim durumuna ve stratejik konumuna göre bazı idari birimlere ayrılmış ve yine eyaletlere bağlanmıştı. Bu eyaletlere feth edilen ülkeler de dâhildi. Önceleri feodal beyler tarafından yönetilen bu topraklar, zamanla Asur ve yakındoğuda görüldüğü gibi merkezden atanan valiler[329] tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Tarhan, 1986a: 291).

Merkezden atanan eyalet yöneticilerinin yapmakla yükümlü oldukları bazı sorumlulukları vardı. Bunlar üretim fazlasını merkeze gönderiyorlar, bulundukları bölgenin emniyetini sağlıyorlar, tanrılara kurban vererek dini görevleri yerine getiriyorlar ve beslemeleri gereken ordularla sefere katılıyorlardı (Belli, 1982a: 189).

[329] (LÚ. GAR. MEŠ = šaknūti) ve (LÚ. EN. NAM. MEŠ =bēlē pahāti) konusunda bilgi edinmek için bkz., van Loon, 1966: 14; Kinneir-Wilson, 1972: 12, 101 vdd.

Urartu krallarından Menua'nın, uzak sınır bölgelerine, bu toprakları idare etmek üzere EN.NAM adı verilen idareciler görevlendirdiği Urartu yazıtlarından anlaşılmaktadır.[330]

Eyaletlerin merkezden atanan idareciler tarafından yönetilmesi, bu sistemi kuran Menua döneminden sonrada devam etmiştir. I. Argişti, II. Sarduri ve I. Rusa'ya ait yazıtlar, bu durumu kanıtlar.

I. Argişti, Diauehi ülkesi yakınlarındaki bazı bölgelere dört ayrı EN.NAM görevlendirmiştir[331]. Bu durum bu dönemde, Diauehi ülkesinin dört küçük bölgeye ayrıldığını gösterir (Sevin, 1979: 151).

II. Sarduri döneminde de eyaletlerin EN.NAM'lar vasıtasıyla yönetildiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır.[332]

Son olarak I. Rusa, Urartu eyaletlerine görevlendirdiği iki EN.NAM'dan birini Gökçe Göl (Sevan) yakınlarına,[333] diğerini ise Musasir'e[334] atamıştır.

Urartu eyalet sisteminde, eyalet yöneticilerinin yakın bir bölgeden olabildiği gibi, kral soyundan ya da kraliyet ailesinden gelen kişiler tarafından yönetildiğine dair kayıtlarda bulunmaktadır.

Son olarak Urartu Krallığı'nın eyalet yönetimi de, devlet yönetiminde olduğu gibi güçlü bir mekanizmaya sahipti. Merkezi yönetim insiyatifi elinden bırakmamak için eyaletlere gönderdirdiği valileleri direk olarak bağlıyordu. Bu özelliği ile eyalet yönetimi merkezden görevlendirilen memurlar vasıtasıyla yönetiliyordu. Bu durum Urartu Krallığı'nın bir nevi memur devleti gibi yönetildiğini gösteriyordu (Tarhan, 1986a: 293).

Tüm bunlardan başka eyalet yönetimi ile doğrudan bağlantısı olmasa bile Urartu devlet yönetimini ilgilendirdiği için

330 UKN: no. 42 A; HChI: no.73.
331 UKN: no. 128 B1; HChI: no.82.
332 UKN: no. 155 IV; HChI: no. 103.
333 UKN: no. 265; HChI: no.119.
334 UKN: no. 264; HChI: no. 122.

krallığın uyguladığı iskân politikasına[335] ya da toplu nüfus aktarımları konusuna [336] değinmekte fayda var.

Urartu ülkesinde yaşanan birçok gelişme de olduğu gibi başka memleketlerden Urartu ülkesine nüfus aktarılması politikası da ilk kez Menua döneminde başlamış ve kendisinden sonraki krallar döneminde de devam etmiştir.

Menua, Hate ülkesinden iskân politikasına tabi tuttuğu[337] pek çok insanı Urartu topraklarına getirerek bunlardan faydalanmıştır. Kendisinden sonra başa geçen I. Argişti ve II. Rusa'nın da, Urartu ülkesi için tartışmasız birçok avantajı olan bu politikayı sürdürdükleri yazıtlardan anlaşılmaktadır[338].

Eski doğuda sıklıkla karşımıza çıkan bu politikanın pek çok avantajı vardı. Bunlardan biri krallığın kendisine karşı ayaklanan toplulukları cezalandırmak ve bunlara karşı önlem almak içindi. Bir başka avantajı sanatçı ve işçi ihtiyacını karşılamak noktasında karşımıza çıkarken, bir diğer faydası askeri konularda karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1983: 311 vdd).

Urartu Krallığı'nın çeşitli ülkelere yaptığı seferler sonucunda bu bölgelerden getirilen binlerce insan yeni kurulan kentlere yerleştiriliyordu. Böylece hem savaşlarda ortaya çıkan insan kaybı önlenmiş oluyor hem de bunlardan asker olarak faydalanılıyordu. Yerleştirildikleri kentlerde tarımsal faaliyetlerde de bulunan bu topluluklar, Urartu'nun üretim ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunarak ülkedeki üretim fazlasının oluşmasını sağlıyorlardı (Belli, 1982a: 189-190).

---

[335] Urartu Krallığı'nın bu politikası bazı kaynaklarda "iskân politikası" olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarhan, 1986a: 297-298.

[336] Urartu Krallığı'nın muhtemelen Asur'dan örnek alarak uyguladığı bu politika, bazı kaynaklarda "toplu nüfus aktarımları" şeklinde ele alınmaktadır. Çilingiroğlu, 1983: 311-317 (İng. 319-323); Çilingiroğlu, 1994: 68-70; Çilingiroğlu, 1997: 35. Menua'dan II. Sarduri'ye kadar bu politikanın uygulanışı, Urartu ülkesine katkısının başlıklar şeklinde ele alınışı, Urartu yazıtların da geçtiği yerler ve nüfus aktarımına tabii tutulan insanların rakamları ile bunların yapması gerekenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Çilingiroğlu, 1983: 311-317 (İng. 319-323).

[337] HChI: no. 16; UKN: no. 28.

[338] HChI: no. 27, no. 80, no. 128; UKN: no. 127, no. 128.

Urartu topraklarına yerleştirilen bu insanlar arasında çeşitli meslek gruplarına[339] mensup olanlar olduğu gibi, işçiler ve kölelerde bulunuyordu. Köleler ve esirlerin Urartu ülkesine katkısı iş gücünün sağlanması noktasındaydı (Tarhan, 1986a: 299, dpn. 74). Köleler ve esirler, bayındırlık faaliyetlerinde zor ve kaba işlerde çalıştırılıyorlardı. Köle ve tutsakların çalıştırıldığı bu bayındırlık faaliyetleri arasında yol, baraj, sulama kanalları, kale, saray, tapınak, kült merkezleri ve kaya mezarları gibi anıtsal yapıların inşası yer almaktaydı (Belli, 1978: 48-49).

2.4. Urartu Dini

Urartu dini krallığın merkezi toprakları olan Doğu Anadolu'ya has, yerli bir karakter gösterdiği gibi, komşu olduğu coğrafyalardaki dini öğelere de sıkı sıkıya bağlıdır. Urartu dininde, Hurri ve Hitit gibi Anadolu, Asur ve Babil gibi Mezopotamya ve sınırlar genişledikçe Urartu topraklarına katılan İran öğelerine de sıkça rastlanılmaktadır (Piotrovskii, 1965: 48). Urartu dininin birçok öğeyi beraberinde bulundurması bu dinin çok tanrılı[340] olmasını beraberinde getirmiştir.

Çiviyazılı Urartu yazıtları ile kabartma sanatı Urartu Krallığı'nın dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklardır. Bunlar dışında Urartu dini hakkında bilgi alabileceğimiz herhangi bir kaynak yoktur. Çiviyazılı kaynaklardaki sınırlı dini bilgileri, ka-

---

[339] Bunlar arasında madenciler ve taş ustaları ile zanaatkârlar bulunuyordu. Ayrıca Urartu taş ocakları ve bunların işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Belli, 1982b: 115 vdd; Belli-Dinçol, 1978: 168 vdd.

[340] "Urartular genellikle tanrılarını insan biçiminde betimlemiş, bazen de bunların ilkel hallerine, yani hayvan ve kuşların bazı organlarına benzeterek kutsamışlardır. Urartu tanrılarının başındaki başlıklar genellikle boynuzludur. Ancak Hitit ve Asur tanrılarının başında, önemlerine göre boynuz sayısı artmakta ve azalmakta iken, Urartu tanrılarının hemen hepsi tek boynuzludur. Urartu tanrıları kanatlarını korumuş kuş biçiminde betimlenmiştir. Bazı tanrı motifleri ise ya insan gövdeli hayvan başlı ya da insan başlı hayvan gövdeli karışık yaratık biçiminde gösterilmiştir. Bütün bunlar başlangıçta yaygın olan hayvan ve kuş biçimli tanrı motiflerinin çeşitli insan biçimliğinin aşamalarıdır. Bazı tanrılar ise dış görünüşleri bakımından başlangıçtaki hayvan biçimi ile sanki bir ilgisi yokmuş gibi betimlenmiştir. Dolayısıyla daha önce kendileri tanrı sayılan hayvanlar, tanrıların insan biçimciliğinden sonra onlara sunulan hayvanların görevini yerine getirmeye başlamıştır". (Piotrovskii, 1965: 44 vd; Belli, 1982a: 191; Belli, 1998a: 38 vdd).

bartma ve resim sanatında karşılaşılan kült konularını yansıtan sahneler tamamlanmaktadır (Piotrovskii, 1965: 37). Bunun yanında tapınak türü dini yapıların inşa edilmesi sonucu Urartu mimarisinin bu konuda sağladığı bilgiler ile kralliğın ölü gömme gelenekleri, Urartu dininin anlaşılmasına büyük ölçüde katkıda bulunur (Salvini, 2006: 196).

Bu zamana kadar gerçekleştirilen Urartu kazılarında çok az kil tablet ele geçmiştir. Bu kil tabletlerde tanrı ve krallar, rahipler ve halk arasındaki ilişkilere pek değinilmediği gibi, tapınak ya da kutsal alanlarda gerçekleşen dini törenlere ait bilgilere de pek rastlanmaz. Urartu Devleti'nin çeşitli bölgelerinde ele geçen, Urartu çiviyazısı ile yazılan taş ve anıtsal kaya yazıtlarında ise daha çok, Urartu krallarının siyasi zaferleri ile imar faaliyetleri anlatılmakta ve dini konular bunların içerisinde ele alınmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 153).

Birleştirici bir özelliğe sahip olan Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, yani krallık tarafından desteklenen bir devlet dini[341] olarak karşımıza çıkar. Urartu dininin ortaya çıkmasında krallık öncesi geleneklerin etkili olduğu bilinmektedir. Ancak Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıydı. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmişti. Ancak bu devlet dininin kurumsallaşması hemen değil İşpuini'nin saltanatı sırasında şekillenecekti (Çilingiroğlu, 2010a: 199).

---

[341] Resmi bir karakter gösteren Urartu dininin bu görünümü için bkz., König, 1953: 142 vdd; Piotrovskii, 1965: 38; Piotrovskii, 1966: 317 vdd; van Loon, 1966: 11; *"Urartu Krallığı, egemenliği altında bulunan ve çok geniş coğrafi bölgede yaşayan birbirinden ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip Urartulaştırmak amacıyla bir devlet dini oluşturmuştur. Resmi devlet dinindeki tanrılar birliğine, fethedilmiş ülkelerin ve kentlerin tanrı ve tanrıçalarının yanı sıra, eski totem inançlarını temsil eden tanrılar da katılmıştır. Böylece Urartu dini, Doğu Anadolu yüksek yaylasını, Kafkasötesi'ni ve Kuzeybatı İran Bölgesi'ni birbirine bağlayan kültürel ve siyasal öğeleri bünyesinde toplamış ve bunları eski yerel inançlarla birleştirmiştir"*. (Belli, 1982a: 191).

Urartu dininin bir devlet dini olduğunun göstergesi, Urartu krallarının bıraktıkları yazıtlarla da sabittir. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak (Figür 36-38) ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin en açık göstergesidir (Tarhan, 1986a: 301).

Urartu yazıtlarının ilk cümlesi tanrılara hitapla başlar. Ele geçirilen metinlerin çok büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu gösterir. Ayrıca pek çok metinde Haldi ile beraber Teişeba ve Şiuini'nin de adı geçer. Böylece tanrılar Urartu panteonunun üst sırasında yer alan tanrılar olarak karşımıza çıkarlar (Piotrovskii, 1965: 37).

Buradan anlaşıldığı kadarı ile Urartularda bir tanrı üçlüsünün (Figür 40-44) varlığı söz konusudur. Bunlardan, Haldi birinci, Teişeba ikinci ve Şiuini üçüncü sırada yer alır (Melikishvili, 1965: 441 vd).

2.4.1. Urartu Tanrı Üçlüsü

2.4.1.1. Haldi

Urartu tanrılarının başında, krallığın milli tanrısı Haldi[342] (Figür.42) yer alıyordu (Belli, 1998a: 39) Başlangıçta çeşitli boy ve ulusların oluşturduğu konfederasyonlar tarafından kutsanan Haldi, merkezi devlet düzeni kurulduğunda krallığın tümü tarafından benimsenmiştir (Belli, 1982a: 191).

Urartu dini hayatında merkezi bir rol oynadığı bilinen Haldi'nin kökeni gibi isminin etimolojisi de kesin değildir. Yukarı Mezopotamya'da tapınım gördüğü, kutsal kentinin Musasir (Ardini) olduğu belirtilmekte (Salvini, 2006: 196) ve Urartu Krallığı'nı kuran topluluklarla beraber Doğu Anadolu'ya geldiği önerilmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 46). İsminin etimolojisi konusu da kesin olmamakla beraber, "Hal" kelimesinin Batı Kafkasya

[342] Urartu baş tanrısı Haldi'yi kıyafetlerinden yüz özelliklerine, savaşçı olarak tanıtılmasından ışık demeti saçmasına kadar tüm özellikleriyle tasvir eden ayrıntılı çalışma için bkz., Belli, 1998a: 39-44.

dillerinde "gök" olarak anıldığı ve Urartu baş tanrısının isminin buradan geldiği belirtilmiştir (Piotrovskii, 1965: 41-42).

Urartu yazıtlarından anlaşıldığı kadarı ile Haldi ismine ilk defa İşpuini dönemi yazıtlarında rastlanır[343] ve devletin yıkılışına kadar da tüm yazıtlarda adı geçer. Bu durum Haldi'nin krallık üzerindeki egemenliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Baş tanrı Haldi'nin adı birkaç Urartu yazıtında ise, eşi Arubani ile beraber anılır. Tanrıçalar listesinin en önünde yer alan Arubani ismi krallığın ilk yıllarında Bagbartu olarak karşımıza çıkar (Piotrovskii, 1965: 41).

Kutsal hayvanı aslan olan Haldi[344], başka birçok özelliğinin yanında öncelikle bir savaş tanrısıdır. Urartu ordularının en başında o vardır. Krallığın düşmanlarını yenen ve onlara boyun eğdiren de odur. Urartu kralları güçlerini tanrı Haldi'ye borçludurlar ve onun sayesinde meşruiyet sahibidirler (Salvini, 2006: 198). Ayrıca, genellikle asker görünümünde olan Haldi, sefere çıkan Urartu kralını kutsar ve çoğu kez kazanılan zaferler Haldi eseridir.

Urartu baş tanrısı Haldi genellikle silahları ile anılmıştır. *"Haldi šurisi[345] ile yola çıktı..."* ifadesi pekçok sefer yazıtında yer almıştır (Çilingiroğlu, 1998: 232).

Haldi'nin savaşçı özellikleri tapınaklara da yansımış ve tapınaklar kalkan evi olarak isimlendirilmiştir (Piotrovskii, 1965: 42). Kalkan evi ya da silahlar evi olarak isimlendirilen bu tapınaklara, kalkan ve silahların adak olarak sunulması bir gelenek haline gelmiştir (Sevin, 2003b: 222-223).

Savaşçı özelliğinden başka Haldi, Urartu kralları tarafından başka şekillerde de önemseniyordu. Urartu kralları Haldi

---

[343] İşpuini dönemine ait bir inşa yazıtında Haldi ismine şu şekilde rastlanır; *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu görkemli binayı inşa ettirdi."*, (UKN: no. 371).

[344] Urartu tanrılarının kutsal hayvanları, bunların ikonografileri ve Urartu resim sanatında karşılaşılan tanrı figürleri için bkz., Eichler, 1984: 28 vd; Urartu tanrı ikonografyasında Haldi'nin kutsal hayvanı aslan ve Haldi arasındaki bağlantı için krş., van Loon, 1991: 22 vd.

[345] Birçok metinde geçen "šuri" terimi ile kastedilen kelimenin "silah" olduğu konusu için bkz., Çilingiroğlu, 1997: 142.

adına inşa ediyorlar, yılın belirli günlerinde tanrı Haldi'ye kurbanlar kesiyorlardı (Salvini, 2006: 198).

Sonuç olarak milli bir karakter gösteren ve Urartu Krallığı'nın baş tanrısı olan Haldi, krallıkla birlikte ortaya çıkmış, adı krallıkla birlikte anılmış, birçok konuda krallığın kimliğini ifade eder hale gelmiş, (Burney, 1993: 110) ve yine krallığın yıkılışına kadar da bu özelliğini korumuştur.

Haldi'nin bu önemi Meher Kapı yazıtında da karşımıza çıkmaktadır (UKN: no. 27). Meher Kapı yazıtında diğer Urartu tanrılarına nazaran Haldi için ne kadar kurban adanması gerektiğinin açıkça belirtilmesi ve bunun sayıca fazlalığı, Haldi'nin Urartu tanrıları arasındaki yeri ve önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Taşyürek, 1978: 940 vdd).

2.4.1.2. Teişeba

Urartu tanrıları arasında ikinci sırayı Teişeba alır (Figür 43). Fırtına tanrısı Teşup olarak uzun süreden beri Anadolu'da kutsanan Teişeba'nın Urartu Krallığı'ndaki bu ayrıcalıklı konumu Meher Kapı Yazıtı'nda isminin Haldi'den sonra anılmasından anlaşılmaktadır (Belli, 1998a: 44). Hurri kökenli Teişeba, Meher Kapı Yazıtı'na göre, Haldi'den sonra kurban sayısı en yüksek olan tanrıdır (UKN: no. 27).

Urartu kralları baş tanrıları Haldi gibi Teişeba için de kentler kurmuşlardır. Bunun en güzel örneği II. Rusa'nın yaptırdığı Teişebai URU şehridir (Salvini, 2006: 198).

Tanrı Teişeba[346], genellikle boğa üzerinde ayakta duran insan biçiminde betimlenmiştir. Teişeba'nın kutsal hayvanının boğa olması bir tesadüf değildir. Hurri ve Hitit Fırtına tanrısı Teşup'un kutsal hayvanı olan boğa, Urartu tanrısı Teişeba'ya da mal edilmiştir. Teişeba'nın karısı ise, Hurri tanrıçası Hepat'ın karşılığı olan tanrıça Huba'dır. (Çilingiroğlu, 1997: 161; Belli, 1982a: 191).

[346] Fırtına tanrısı Teişeba, Karmir-Blur'da bulunan bronz bir heykelcikte sakalsız, uzun elbiseli ve başında tanrılara has boynuzlarla süslü bir başlıkla betimlenmiştir. Sol elinde bir harp baltası, sağ elinde tepesi disk şeklinde bir sopa vardır. Teişeba'nın eşi Huba ise bir mühürde kollarını kaldırmış vaziyette, sağında bir oğlak, solunda bir ağaç ile tasvir edilmiştir (Piotrovskii, 1965: 43).

Teişeba'nın kutsal hayvanının boğa olduğu gösteren bir başka buluntu, Adilcevaz Kalesi'nde ele geçen bir kabartmada karşımıza çıkmaktadır. (Figür 39).

Urartu baş tanrısı Haldi gibi savaşçı özellikleri ile de bilinen Teişeba, Eridia (İrdia) kentinin kapısında savaşçı tanrı olarak resmedilmiştir (Piotrovskii, 1965: 43).

Tüm bu özelliklerinden sonra Teişeba, gök ve savaş tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Salvini, 1995: 186). Urartu çiviyazılı metinlerinde Asur tanrısı Adad'ın ideogramı (Piotrovskii, 1965: 43) ile yazılan bu tanrı, M.Ö. III. binden beri kutsanmakta ve yakın doğuda köklü bir geçmişe sahipti.

2.4.1.3. Şiuini

Urartu tanrıları arasında üçüncü sırayı alan güneş tanrısı Şiuini'nin (Figür 44) adı, Asur'un en büyük tanrısı olan Şamaş'ın Asurca ideogramı[347] ile yazılmaktadır (Piotrovskii, 1965: 43).

Her iki tanrının, Şamaş ve Şiuini'nin simgesi de kanatlı güneş diski ya da kanatlı güneş kursudur. Nitekim Urartu kazılarında ele geçen birçok eserde Şiuini'nin kanatlı güneş kursu ile resmedilmesi bu durumun en güzel örneğidir (Piotrovskii, 1967: 49). Güneş tanrısı Şiuini, Meher Kapı Yazıtı'nda (UKN: no.28) Haldi ve Teişeba'dan sonra gelmektedir, (Belli, 1998a: 48).

Şiuini'nin erkek tanrılar listesinde üçüncü sırada yer aldığı gibi, tanrıçanın eşi Tuşpea'da tanrıçalar listesinde üçüncü sırada yer alır. Böylece erkek tanrı üçlemesine tanrıçalarda dâhil olur. Tuşpea'nın başkent Tuşpa'ya adını verdiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Buna göre, Güneş tanrısı Şiuini'nin eşi Tuşpea, aralarındaki ses benzerliğinden ötürü, Tuşpa şehri ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre Tuşpa, Güneş Tanrısı'nın Kenti anlamına gelir (Salvini, 1995: 188; Salvini, 2006: 200).

Hurrilerle kültür birlikteliği[348] olduğu bilinen Urartuluların, bir diğer kültür birlikteliği, tıpkı Fırtına tanrısı Teişeba'nın eşi

[347] Asur çiviyazısında olduğu gibi Urartu çivi yazısında da Şiuini ideogramı, güneşi, günü ve aydınlığı ifade etmektedir (Piotrovskii, 1965: 43).

[348] Hurri ve Urartuların kültür birliktelikleri hatta akrabalıkları konusu için bkz., Piotrovskii, 1969: 66 vd; Melikishvili, 1954: 150 vd; Tarhan, 1978: 57 vd.

Huba'nın Hurri tanrısı Hepat'la olan benzerliği gibi, Şiuini'nin de Hurrilerde kutsanan güneş tanrısı Şimigi ile benzerliği ya da aynı tanrı olduğu noktasında karşımıza çıkar (Belli, 1982a: 191).

Görüldüğü gibi merkezi Urartu bölgesinde kutsanmakta olan tanrıların başında Haldi, Teişeba ve Şiuini üçlüsü gelmektedir. Birbirine bağlı bu üç tanrının birbirini tamamladığı anlaşılmaktadır. Karmir-Blur'da bulunan bir kemer parçası üzerinde bir aslan üzerinde duran Haldi, bir boğa üzerinde duran Teişeba ve kanatlı güneş diski şeklinde betimlenen Şiuini'nin yer alması bu durumun en belirgin örneğidir (Piotrovskii, 1967: 72).

Bu üç tanrının dışında sembolleri belli olmayan ancak Meher Kapı Yazıtı'nda isimlerine ve kurban sayılarına rastlanan birçok Urartu tanrısı daha vardır[349].

2.4.2. Anıtsal Kaya Kapıları

Urartu Krallığı'na has bir gelenek olan ve anıtsal kaya kapıları içine yazılan çiviyazılarından Doğu Anadolu'daki toplulukların tanrı, tanrıça ve dini inançları konusunda bilgi sahibi

---

[349] Belli'ye göre bu tür tanrılar Urartu'nun konfederasyon dönemindeki eski totem inançlarını temsil eden tanrılardır. *"Bunların en önemlileri, yurt ve toprak tanrısı Ebani, deniz ve sular tanrısı Suinina, yukarı yurt tanrısı Babania, tepeler ve dağlar tanrısı Arni, yollar tanrısı Hara, mağaralar tanrısı Aiaini'dir. Eski Doğu toplumları dininde olduğu gibi, Urartu dininin de en yaygın biçimlerinden biri canlıcılık, yani animist inanıştır. Canlıcılık, maddi olmayan doğaüstü erk ve yetiye sahip, iyi ve kötü güçlere inanmaktır. Ancak totemcilik ayırıcı, dağıtıcı bir örgütlenme biçimidir. Bu nedenle büyük boy ve budunlar konfederasyonundan oluşan Urartu Krallığı'nda totemcilik boyları birleştirmez ayırır. Oysa Urartu Krallığı boylar konfederasyonunu oluşturan eski feodal beylerin yapılarını dağıtıp yok etmeğe, onları kendi çevresini yeni biçimlerde bir araya katmaya çalışır. Urartu Krallığı bu amaçla, tarımsal üretim bakımından hayati önemi olan baraj ve sulama sistemini geliştirerek, taşra eyaletlerindeki işlenmemiş verimli ovalarda yeni toplumsal, ekonomik ve askeri yönetim merkezleri kurarak, merkeziyetçi devletin egemenliğini güçlendirip, vurucu gücünü arttırır. Krallığın egemenlik ve denetimini arttıran büyük sulama sistemi ve yollarının yapılması ile eski feodal beylik gittikçe güçsüzleşir ve merkezi yönetimin kurmuş olduğu devletin adını almaya başlayarak, onları birbirinden soyutlayan totemciliklerinden uzaklaştırır. Dolayısıyla merkeziyetçi Urartu Krallığı özünde ve temelinde totemci olan boyların totemlerini unutturmaya çalışır. Böylece toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip, Urartulaştırmak amacıyla oluşturulan resmi devlet dininin özünde de totemci olmayan nitelik önemli bir rol oynar"*. (Belli, 1982a: 192-193; Belli, 1981: 37-51).

olmaktayız. Bu tür kaya nişleri, kayalıkların ön yüzünün oyularak dikdörtgen biçimde düzeltilmesiyle oluşturulmuşlardır. Bu tür kapı biçimli kaya nişlerinin[350] benzerlerine Anadolu'da rastlanılmamaktadır[351]. Bu yüzden bu anıtsal kaya kapıları[352] Urartulara özgü bir gelenektir (Beran, 1961: 634).

Bu tür kaya nişleri Urartu Krallığı tarafından *Haldi Kapısı* olarak, günümüzde ise *Taş Kapı, Kör Kapı, Yalancı Kapı, Çoban Kapısı* veya *Hazine Kapısı* olarak isimlendirilmiştir (Salvini, 1994: 205).

Bir çerçeve içine alınan ve dikdörtgen biçimli olan bu kaya nişleri gerçektende kapı görünümündedirler. Kaya nişleri bu görünümleriyle içinde tanrı yontusunun bulunduğu Urartu tapınak kapılarının benzerini oluştururlar (Tarhan-Sevin, 1975: 395 vd). Urartu Krallığı dönemindeki inanca göre dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapıdan görüleceği ve içinden tanrının çıkacağına inanılmaktaydı[353]. (Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64).

Çiviyazılı Urartu kaya nişlerinin sayısı üç tanedir ve bunların üçü de günümüze kadar gelmiştir. Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan ve Van Bölgesi'nde yer alan bu kaya nişleri,

---

[350] Kaya nişlerinin ölü tapınımlarıyla olan ilgisi ve Urartu mezarlarında karşılaşılan örnekleri için bkz., Çevik, 2000: 50 vdd.

[351] Meher Kapı, Yeşilalıç ve Hazine Piri gibi Urartu anıtsal kaya kapılarının tümü Van ve yakın çevresindedir. Üzerinde yazıt olmayan ama Urartu ile ilişkilendirilen tek örnek Erzincan'da Sırataşlar Kalesi'nde tespit edilmiştir (Ceylan, 2008: 73-74).

[352] Belli, kayalara oyularak elde edilen anıtsal taş kapıların özelliklerini şöyle açıklar: *"Urartular tarafından kutsal sayılıyordu. Dişli çerçeveli tapınak kapıları ile bazı mezar kapılarının benzeri olan taş kapılar üzerine, Urartu kralları tanrılara sunulacak kurban tüzüğünü yazdırmışlardı. Örneğin Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, bu tür kapıların tipik örneğini oluşturmaktadır. Eski Doğu toplumlarında Urartular'a özgü bir gelenek olduğu anlaşılan bu tür kaya nişlerinden tanrıların çıkacağına inanılıyordu. Kuzeybatı İran'da Revanduz yakınlarındaki Herir Batas ve Malazgirt'te içlerinde birer tanrı kabartması bulunan anıtsal kaya nişlerinin varlığı da, kapıların içinden tanrıların çıkacağı biçimindeki düşünceyi doğrulamaktadır. Bu tür kaya kapılarının yılın belirli günlerinde açıldığına günümüzde bile inanılmaktadır"*. (Belli, 1982a: 195).

[353] Bu kapıların içinden tanrıların çıkacağı ya da tanrılara sunulan adakların bu kapılar aracılığı ile tanrıya ulaşacakları düşüncesinden doğmuş olmalıdır. Kaya nişleri ile tapınak kapıları bu açıdan benzerlik gösterir (Işık, 1999: 1-34).

Meher Kapı (Figür-25), Yeşilalıç (Figür-26) ve Hazine Piri Kapısı'dır (Figür 29-30).

2.4.1.1. Meher Kapı

Urartu Krallığı'nın resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren, Meher Kapı[354] kaya yazıtıdır (HChI: no. 10; UKN: no. 27). Bu yazıt, Urartu Krallığı'nın resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir (Belli, 1982a: 191).

Meher Kapı Yazıtı, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, İşpuini ve Menua'nın krallıkları döneminde inşa edilmiş anıtsal bir kaya nişidir. Ana kayanın oyulması ile biçimlendirilen kapı biçimli nişin çevresi, çerçeve içine alınmıştır. İki kez yinelenen yazıtta, toplam olarak 79 kadar tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunların 1'den 63'e kadar olanları erkek tanrıları, 64'ten 79'a kadar olanları ise tanrıçaları oluşmaktadır. Bir başka deyişle, tanrıların dörtte üçünü erkek tanrılar, 16 tanesini tanrıçalar, bir kısmını baş tanrı Haldi'nin soyut ve somut özellikleri, bir kısmını ise eski totem inancında karşılaşılan dağ, göl, ülke tanrıları oluşturur (Belli, 2003c: 111).

Ayrıca yazıtta adı geçen tanrı ve tanrıçalara, önem ve niteliklerine göre hangi hayvandan kaç adet kurban verileceği de belirtilmiştir (Melikishvili, 1954: 369-374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd).

İşpuini ve Menua dönemine tarihlenen, Urartu kaya nişlerinin en önemlilerinden birini oluşturan ve Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri edindiğimiz Meher Kapı yazıtı şöyle başlamaktaydı[355];

"Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardı-

[354] Gerek yazıtın içeriği gerekse konu hakkında yapılan yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 10; UKN: no. 25; Melikishvili, 1954: 369-374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd; Salvini, 2006; 155 vdd; Belli, 1998a: 30 vdd; Belli, 2000d: 391 vd; Belli, 2003c: 109 vd; Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64.

[355] HChI: no. 10; UKN: no. 25; Yazıtın tamamının Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 42-46.

lar:...Tanrı Haldi'nin, tanrı Teişeba'nın, tanrı Şiuni'nin ve bütün tanrıların...".

Zımzım Dağı kayalıklarının güneybatı kesiminde ve Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van kalesi) 7 km. kuzeydoğusunda yer alan (Belli, 2000d: 391; Belli, 2003c: 110) Meher Kapı Yazıtı'nda tanrılar listesi ile bunlara sunulan kurbanların sayı ve cinsleri şöyledir:

TANRILAR LİSTESİ

Tanrıların adı	Sunulan kurbanın cinsi ve adedi
1. Haldi	17 boğa, 34 Koyun
2. Teişeba	6 boğa, 12 Koyun
3. Şiuini	4 boğa, 8 Koyun
4. Hutuini	2 boğa, 4 Koyun
5. Turani	1 boğa, 2 Koyun
6. Ua	2 boğa, 4 Koyun
7. Nalaini	2 boğa, 4 Koyun
8. Şebuti	2 boğa, 4 Koyun
9. Arsimela	2 boğa, 4 Koyun
10. Anapşa	1 boğa, 2 Koyun
11.Diduaini	1 boğa, 2 Koyun
12. Selardi	1 boğa, 2 Koyun
13. Haldi'nin silahlarına	1 boğa, 2 Koyun
14. Atbini	1 boğa, 2 Koyun
15. Kuera	1 boğa, 2 Koyun
16. Elipri	1 boğa, 2 Koyun
17. Taraini	1 boğa, 2 Koyun
18. Adaruta	1 boğa, 2 Koyun
19. İrmuşini	1 boğa, 2 Koyun
20. ILU aluse urulilue siuali	1 boğa, 2 Koyun
21. Alaptuşini	1 boğa, 2 Koyun
22. Erina	1 boğa, 2 Koyun

23. Siniri	1 boğa, 2 Koyun
24. Unina	1 boğa, 2 Koyun
25. Aiaini (Mağaralar Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
26. Zuzumaru	1 boğa, 2 Koyun
27. Hara (Yollar Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
28. Araza	1 boğa, 2 Koyun
29. Ziukuni	1 boğa, 2 Koyun
30. Ura	1 boğa, 2 Koyun
31. Artsibedini	1 boğa, 2 Koyun
32. Arni	(Tepeler ve Dağlar Tanrısı) 1 boğa, 2 Koyun
33. Haldi'nin Gençliğine (iniriasie)	1 boğa, 2 Koyun
34. Haldi'nin Erişkinliğine (alsuisie)	1 boğa, 2 Koyun
35. Haldi'nin Yaşlılığına	(dirisie) 1 boğa, 2 Koyun
36. Haldi'nin Savaşçılığına	2 boğa, 4 Koyun
37. Teişeba'nın Savaşçılığına	2 boğa, 4 Koyun
38. Artuaraş	2 boğa, 4 Koyun
39. Ardini (Musasir) Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
40. Qumenu Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
41. Tuşpa Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
42. Haldi Kenti Tanrılarına	1 boğa, 2 Koyun
43. Artsuniuini Kenti Tanrılarına	1 boğa, 2 Koyun
44. Haldi'nin deise'sine	1 boğa, 2 Koyun
45. Şuba	1 boğa, 2 Koyun
46. Haldi Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
47. Eridia Kentinde Teişeba Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
48. Uişini Kenti Şiuini Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
49. Elia	1 boğa, 2 Koyun
50. Haldi'nin arnie'sine	1 boğa, 2 Koyun
51. Haldi'nin Gücüne	1 boğa, 2 Koyun
52. Haldi'nin susi'lerine	1 boğa, 2 Koyun
53. Talapura	1 boğa, 2 Koyun

54. Qilibani	1 boğa, 2 Koyun
55. Ebani (Ülkelerin Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
56. Dağlar (Sınırların) Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
57. Suinina (Göller-Denizler Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
58. Athananau (Kurbanlar Tanrısı)	2 boğa, 14 Koyun
59. ... Tanrısına	2 boğa, 14 Koyun
60. İLANİ Gamruti (tüm tanrılara)	4 boğa, 18 Koyun
61. Haldi'nin nirible'sine	4 Koyun
62. Nişi Kentindeki Ua Kapısına	2 Koyun
63. Babania (Dağlar-Yüksek Ülkeler Tanrısı)	10 Koyun

Tanrıçaların adı	**Sunulan kurbanın cinsi ve adedi**
64. Arubani	1 inek, 1 Koyun
65. Huba	1 inek, 1 Koyun
66. Tuşpea	1 inek
67. Aui	inek
68. Aia	1 inek
69. Sardi	1 inek
70. Şinuiardi	2 Koyun
71. İphari	2 Koyun
72. Bartşia	2 Koyun
73. Silia	2 Koyun
74. Ara	2 Koyun
75. Adia	2 Koyun
76. Uia	2 Koyun
77. Ainau	4 Koyun
78. Ardi	2 Koyun
79. İnuanau	17 Koyun

Anıtsal bir görünüme sahip olan Meher Kapısı, günümüzde Akköprü Mahallesi içinde kalmıştır (Sevin, 2003b: 200).

Yerden ortalama 17-18 m. yükseklikte bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip kalker kayalığın güney yüzünün yontulmasıyla yapılan Meher Kapı, aynı zamanda bir açık hava kült merkezidir (Belli 1998a: 30, res. 35-37).

Güney cepheli olan Meher Kapı Yazıtı 2.60 m. genişliğinde ve 4 m. yüksekliğinde olup diğer kaya kapıları gibi kutsal sayılmıştır (Belli, 2005: 90). Toplam 47 satırdan oluşan yazıtta, Urartu krallığı tarafından bu zamana değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanırları da olmak üzere resmi panteonun tüm tanrıları yer almıştır. Bu yüzden Meher Kapı Yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu Krallığı'nın politik ve dini haritasını canlı bir şekilde yansıtmaktadır (Belli, 2003c; 110).

Urartu Krallığı'na ait tüm tanrıların yer aldığı bu yazıtta, başkent Tuşpa'da hangi zaman ve hangi tür hayvandan kaç adet kurban kesileceği tek tek belirtilmiştir[356]. Yazıtta, tanrı ve tanrıçalara önem ve niteliklerine göre, boğa ve koyun gibi hayvanlardan ne zaman ve kaç adet sunulacağı[357] belirtilmiştir (Belli, 2000d: 392).

---

[356] Belli, tanrılara kurban sunmanın nedenlerini şöyle açıklar: *"Urartular'da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine verimliliğin artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden kurbanlar ve adaklar sunulmaktaydı. Tüm eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunun insanı da tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine bazı hayvanlarını adamakla kalmaz, onlara sık sık kurbanlar da sunardı. Ehlileştirilen hayvan türlerinin bir bölümünün tanrılara ve ruhlara adanmasıyla, o hayvan türünden oluşan sürünün bereketinin artacağı, kurbanlarla da doğaüstü erk ve yetiye sahip güç sahiplerinin yardımlarının sağlanması, hiç değilse salgın hastalık, kıtlık, kuraklık gibi zararların önlenmesi beklenirdi. Meher Kapı yazıtında tanrıların kademe ve niteliklerine göre hangi tür hayvandan kaç adet kurban kesileceği titizlikle listeler halinde belirtilmesine karşın bu kurbanların ne zaman, nasıl ve ne gibi törenlerle yerine getirileceği ne yazık ki aynı titizlikle belirtilmemiştir"*. (Belli, 1982a: 193).

[357] Meher Kapı yazıtında yer alan ve tanrılara sunulan kurbanların günde mi, ayda mı, yoksa yılda mı kesilecekleri konusunda hala çözüm bekleyen sorular vardır. Belli'ye göre bu konunun izahı şu şekildedir: *"Tanrılara kurban olarak sunulacak hayvanların yıllık mı, aylık mı, yoksa günlük mü kesilecekleri günümüze kadar çözümlenmeyen sorunlardan biri olmuştur. Bilim adamlarının bazıları bu kurbanların yıllık, bazıları aylık, bazıları ise günlük kesildiklerini savunmuştur. Ancak sunulan kurbanların tümü toplandığında, ortaya büyük sayılar çıkmaktadır. Örneğin yalnızca Meher Kapı yazıtında 79 tanrıya sunulan kurban sayısı yaklaşık olarak 104 boğa ve 302 koyundan oluşmaktadır. Eğer bu kurbanların aylık kesileceklerini düşünecek olursak, o zaman yılda 1.320 adet büyükbaş hayvan ile 3.696 adet küçükbaş hayvanın, yani toplam olarak yılda*

Meher Kapısı kaya yazıtında, tanrılar listesinin başında Haldi, ikinci sırada Teişeba, üçüncü sırada ise Şiuini yer almaktadır. Bu durum Urartu dinindeki tanrısal üçlüyü ortaya koyar. Birçok Urartu yazıtında bu üç tanrının adı birlikte anılır (Melikishvili, 1965: 441 vd).

Urartu Krallığı'nın resmi dini konusunda bilgi veren çiviyazılı kaya nişleri gerek Doğu Anadolu gerekse Urartu Krallığı için büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca anıtsal bir görünüme sahip olan bu kaya nişleri Anadolu'nun en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadırlar (Belli, 1998a: 34).

2.4.1.2. Yeşilalıç Kaya Kapısı

Başkent Tuşpa'nın yaklaşık 60 km. kadar doğusunda yer alan, yeni adı ile Yeşilalıç eski adı ile Pagan köyü sınırları içerisindedir. Bu bölge ve yakın çevresi, yoğun bir Urartu yerleşmesine sahne olmuştur (Belli, 2000d: 389-390).

Yeşilalıç Kaya Kapısı, kutsal alanı ve kalesi deniz seviyesinden 2546 m. yüksekliğindeki Nazarabad Dağı'nın kalkerden oluşan kayalıklarında bulunmaktadır. Bu alan Pagan Çayı tarafından ikiye bölünmüş durumdadır. Sarp ve dik kayalıklar üzerinde bulunan kalenin duvarları, büyük ölçüde tahrip olmuştur, ancak kalker kayalık içine oyulan erzak çukurları, merdiven biçimli duvar yatakları ve büyük su sarnıcı, günümüze değin ko-

5.016 adet hayvanın kesilmesi gerekmektedir. Eğer bu kurbanların aralıksız günlük kesildiklerini düşünecek olursak, o zaman yılda 40.150 adet büyükbaş hayvan ile 112.420 adet küçükbaş hayvanın, yani toplam olarak yılda 152.570 adet hayvanın kesilmesi gerekmektedir. Görüldüğü gibi öteki kült merkezlerinin dışında, yalnızca Meher Kapı yazıtında Urartu Krallığı tarafından 79 tanrıya kurban edilecek hayvan sayısı, insanı şaşkına çevirecek nitelikte büyük sayılara ulaşmaktadır. Oysa hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin olmadığı bir ekonominin düşünülemeyeceği Urartu toplumunda, büyük sayılara ulaşan hayvanların aylık ya da günlük kesileceklerini savunmak, o çağlardan günümüze değin Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki acımasız yaşam koşullarının zorluğunu önemsememek ve halk yığınlarının geçimlerinde hayvan besiciliğinin oynamış olduğu can alıcı rolü küçümsemek olur. Bu nedenle Urartu kralları büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı yönünden oldukça zengin olan Kafkasötesi bölgesine yılda iki kez yağma seferleri düzenliyorlardı. Öne sürülen bu nedenlerden dolayı, tanrılara kurban edilecek hayvanlar, ancak yılın belirli günlerinde kesilmiş olmalıdır". (Belli, 1982a: 193). Ayrıca konu ile ilgili olarak krş., (Belli, 1979: 65-68).

runmuştur. Burada yer alan kale Yeşilalıç Kaya Kapısı gibi, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır (Sevin-Belli 1977: 376).

Yeşilalıç Kaya Kapısı aynı isimdeki kalenin 100 m. kadar doğusunda, bulunmaktadır. Halk tarafından Taş Kapı olarak adlandırılan kaya nişi, kutsal sayıldığı için herhangi bir tahribata uğramadan günümüze değin özgün biçimini korumuştur. Sarımtırak bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne büyük bir özenle yapılan kapı, oldukça anıtsal bir görünüme sahiptir. Dikdörtgen biçimli kapının çevresi, iki kademeli bir çerçeve içine alınmıştır (Belli, 2003c: 108).

Yeşilalıç kaya nişinin çevresindeki kayalıklar büyük bir özenle işlenerek burada geniş bir platform oluşturulmuştur. Bu platform ve kaya nişine kayalıkların düzeltilmesiyle oluşturan kaya basamaklarından ulaşılmaktadır. Yeşilalıç Kapısı biçim, büyüklük ve güneyindeki kaya basamaklarıyla Meher Kapı'ya benzemesine karşın, önündeki kaya platformunun olmasıyla ayrıcalık göstermektedir. Kaya kapısının çevresindeki platforma altı adet stel yuvası açılmıştır (Figür-27). Yan yana açılan bu stel yuvalarına Meher Kapı Kaya nişinde rastlanmaz (Belli, 2000d: 391).

Yeşilalıç Kaya nişinde yer alan steller, bu alanın bir açık hava kült merkezi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir (van Loon 1966: 54). Bu tür stellere, Altıntepe tapınak avlusunda da rastlanmıştır (Özgüç 1969: res. 29).

Urartu Kaya Kapılarının en büyüğünü oluşturan Yeşilalıç Kaya Kapısı 2.40 m. genişliğinde ve 5.10 m. yüksekliğindedir. Kaya yüzeyinin düzeltilmesiyle oluşturulan bu kaya kapısının içinde 10 satırlık çiviyazısı ile yazılmış bir yazıt bulunmaktadır.

"Sarduri oğlu İşpiuni ve İşpuini'nin oğlu Menua tanrı Haldi'nin Haldi'nin su-si'sini yaptırdı. Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, bir ferman çıkardı:... Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani'ye

bir inek, Haldi Kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun"[358].

Yeşilalıç Kapısı ve kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde yaptırılmıştır (Belli, 2005: 90). Her ne kadar Yeşilalıç Kaya Kapısı ile Meher Kapı kaya nişi aynı tarihlere ait gibi görünüyorlarsa da, bunlardan Yeşilalıç belki biraz daha erken bir tarihte yapılmış olmalıdır. Her iki kapının inşası noktasında karşılaşılan bu farklılık yazıtlarda geçen ve tanrılara sunulan kurbanların sayısında da karşımıza çıkar. Bu durum başkent ve diğer kentlerin kurban sayısının farklı olması ile açıklanır (Sevin-Belli 1977: 379).

2.4.1.2. Hazine Piri Kaya Kapısı

Hazine Piri Kaya Kapısı, Van Kalesi'nin yaklaşık 12 km. kadar güneyinde yer alan Elmalı (Zivistan) köyü sınırları içerisindedir. Köyün yakınlarında Urartu Kralı İşpuini dönemine tarihlenen Aşağı-Yukarı Zivistan Kaleleri ve Azab Göleti bulunmaktadır. Köyün yakınlarında Urartu döneminde kullanıldığı sanılan ve geniş bir alana yayılan zengin kalker taşı yatakları bulunmaktadır (Belli, 2000d: 387-388).

Bu zamana kadar ortaya çıkarılan en eski Urartu kaya kapısı olduğu düşünülen Hazine Piri kaya nişinin halk tarafından bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni, içinde bulunduğu zannedilen hazinenin günün birinde, kapı açılarak içinden çıkacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Belli, 2003c: 106).

Kalkerden bir kayalığın batı kenarının düzeltilmesiyle oluşturulan Hazine Piri Kaya Kapısı, 6 m. genişliğinde ve 2.80 m. yüksekliğindedir. Yeşilalıç kaya nişi gibi burada da stel yuvalarına rastlanılmaktadır. Diğer kaya kapılarından farklı olarak Hazine Piri Kaya Kapısı tek çerçeve ile biçimlendirilmek istenmişsede bu gerçekleşmemiştir. Çerçevenin yapılamamasının nedeni belki de bu tür anıtsal kapıların ilk örneği olmasında aranmalıdır. Bir baş-

[358] UKN: no. 25; HChI: no. 8; Sevin-Belli 1977: 371 vd; Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 46-47.

ka ifade ile Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, Hazine Piri Kaya Kapısı'na göre daha geç bir tarihte inşa edilmişlerdir. Bu durum kaya kapısının içine yazılan dört satırlık çiviyazısından da anlaşılmaktadır. Diğer kaya kapıları İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları dönemine tarihlendirilirken Hazine Piri Kaya Kapısı yazıttan da anlaşılacağı üzere İşpuini'ye aittir (Belli-Dinçol 1982: 176). Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

> *"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı".*

Hazine Piri Kaya Kapısı, Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları'na göre daha erken bir dönemde yapıldığı için anıtsal kaya nişlerinin öncülerindendir Ancak içerik olarak onlardan daha az bilgiler verir. Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, Urartu dini ve tanrılara sunulacak kurbanlar hakkında bilgi verirken, Hazine Piri kaya nişi birkaç satırdan oluşmaktadır ve İşpuini'nin faaliyetlerinden bahseder (Belli-Dinçol 1982: 177).

2.4.3. Urartu Tapınakları

Urartu Krallığı'nda dini törenlerin uygulandığı alanlar içinde ilk akla gelen yerler tapınaklar, açık hava tapınım alanları ve kutsal mekânlardır. Anıtsal bir mimari gösteren Urartu dini mimarisinin en güzel örnekleri tapınaklardır[359].

[359] *"Urartu kralları tarafından tanrılar adına inşa edilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı yontusunun bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve odalardan oluşmaktaydı. Köşeleri rizalitli olan kare planlı cellaların en eski örneği, İÖ 9. yüzyılda Urartu kralı Menua tarafından yaptırılan Patnos-Aznavurtepe tapınağıdır. Kafkasötesi Bölgesi'nde yer alan İrpuni kalesindeki dikdörtgen planlı tapınak dışında, bugüne değin kazılar sonucunda ortaya çıkarılan tüm Urartu tapınakları köşeleri rizalitli olan kare plana sahiptir. Görünüşte ve nitelikte hep aynı olan Urartu tapınaklarının uyandırdığı bütünsel izlenim, standart cepheli ve tek düze olmasıdır. Tapınakların ön kapı cephesi, siyah bazalt taşlarından özenli bir işçilikle yapılmıştır. 1,5-2 m. yüksekliğindeki taş duvarın üzerinde ise kerpiç duvar yükselmektedir. Yaklaşık olarak 10-12 m. Arasında yüksekliği olduğu sanılan tapınak cellasının çatısı, semerdam biçiminde bir çatı ile örtülüydü. İçerisi karanlık olan tapınağın duvarları, tamamen çok renkli duvar resimleri ile süslüydü. Tapınağın dış duvarlarında ise üzerinde aslan ve boğa resimlerinin olduğu kalkanlar asılıdır. Dinsel törenlerin düzen-*

Urartu tapınakları genellikle kare planlı ve kare cellalı kule tipli bir plana sahiptir[360]. Bu plana sahip olan Kule Tipli ve Standart Kare Planlı tapınakların tipik Urartu mimarisini oluşturduğu düşüncesi, Urartu kalelerinde gerçekleştirilen kazılar sonucu ortaya çıkarılan tapınakların neredeyse tamamının bu plana sahip olmasından kaynaklanır.

Kare cellaya genellikle dar bir koridor ve üç kademeli bir kapı ile geçilir[361]. Bunlardan başka Urartu tapınak mimarisinde şimdiye kadar üç farklı plan tespit edilmiştir. Kule Tipli Urartu tapınaklarından günümüze sadece taş temelleri kalmıştır. Taş temel kerpiç duvar sistemi ile yapılan bu tapınakların temellerinde genellikle kireç taşı nadiren de bazalt kullanılmıştır[362]. Standart Planlı Tapınakların ise krallığın başından sonuna kadar değişmeden kullanıldığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 67).

Bu söylenenlerin ışığında son yıllarda Urartu yerleşmelerinde artan kazı ve araştırmaların sonucu olarak, Urartu tapınak mimarisi konusunda önemli sonuçlar ortaya çıkarılmıştır. Anzavurtepe, Kayalıdere, Toprakkale (Figür-33), Çavuştepe (Figür 31-32) ve Altıntepe'de tespit edilen tapınakların tümü[363], yukarıda bahsedildiği gibi, tipik Urartu tapınak mimarisi olarak bilinen kare cellalı ve kare planlı tapınaklardır (Tarhan-Sevin, 1975: 390).

---

lendiği tapınak avlusunda üçayaklı tunç kazanlar, tanrıya sunulan armağan ve adakların konduğu kerpiçten yapılan küçük masa biçimli bir sunak (altar) ile kurbanların kesilip kanının akıtıldığı ortası delik sunak taşı bulunmaktadır". Belli, Urartu tapınaklarının genel özelliklerini bu şekilde açıklar (Belli, 1982a: 193).

360 Kule tipli tapınaklar tabirini karşılayan terim olarak "susi" önerilmiştir (Salvini, 1980: 249 vd; Salvini, 2006: 198).

361 Tarhan-Sevin'e göre, bu plana sahip tapınaklardaki cellaya açılan bir kapı vardır ve bu tapınak kapıları, Urartu kaya nişlerini hatırlatacak şekilde abartılı yapılmıştır (Tarhan-Sevin, 1975: 397, res. 6-7). Bunun yanında hem tapınak kapıları hem de kaya nişleri "Haldi Kapıları" olarak anılmıştır (Salvini, 1995: 184).

362 Çavuştepe Aşağı Tapınak ve Ayanis Tapınakları, temelinde, sadece bazı durumlarda bazalt (andezit) taşının kullanıldığı tapınaklara örnek teşkil eder (Çilingiroğlu: 1997: 67).

363 Anzavurtepe, Kayalıdere, Toprakkale, Çavuştepe ve Altıntepe kare planlı Urartu tapınaklarının plan ve kapı genişlikleri hakkında bkz., (Tarhan-Sevin, 1975: 391 (tablo), res. 1-3).

Urartu tapınaklarının mimarisinde, planlarından başka bazı özelliklerde göze çarpmaktadır. Urartu tapınakları görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla büyük bir külliyeyi andırırlar (Sevin, 2003a: 215-216). İçinde tanrı yontusunun bulunduğu cella bölümü tapınakların en kutsal kesimidir. Anlaşıldığı kadarı ile tapınaklarda görsellikte önemlidir[364].

Urartu tapınaklarının kullanım amaçları konusunda ise karşımıza bazı belirgin noktalar çıkmaktadır. Bunlardan biri tapınakların depo olarak tabir edilecek kısımlarında çok sayıda silahın saklanmasıdır. Urartu dininin en önemli elemanlarından biri olan silahlar yine bu dinin önemli mekânları olan tapınaklarda ele geçmiştir. Nitekim Yukarı Anzaf ve Ayanis kazılarında bu durumu kanıtlayan ve Haldi'ye adanan silahların muhafaza edildiği depo alanlarına rastlanmıştır (Belli, 1998a: 29; Belli, 2000a: 209; Çilingiroğlu, 2003: 413-420).

Bilinen ilk Urartu tapınağı İşpuini döneminde karşımıza çıkan Musasir (Ardini)'dir[365]. Urartu tapınakları arasında dikkate değer bir yere sahip olan Musasir Tapınağı[366] Urartu ile ortak özellikler gösterdiği gibi onlardan ayrılan yönleri de vardır. Bunlardan biri, Musasir Tapınağı'nın bir platform üzerinde yükselmesidir (Kleiss, 1964: 2 vd). Ancak şurası gerçektir ki Musasir Tapınağı da pek çok Urartu tapınağı gibi baş tanrı Haldi'ye adanan tapınaklardandır (UKN: no. 27).

Urartu kralları tarafından krallığın çeşitli kalelerinde inşa edilen bu tapınaklar, Yukarı Anzaf Tapınağı[367], Arin-berd Tapı-

---

[364] Planlarının yanı sıra doğrudan tanrılarla ilişkili mimari yapılar olan Urartu tapınakları ve tapınak alanları, görselliğe önem verilerek oluşturulmuşlardır. Görsellik tapınakların kaidelerinde başlar ve duvarlarının boyanması ile devam eder. Bu duruma en güzel örnek Ayanis Tapınağı'dır (Çilingiroğlu, 2001: 37 vd).

[365] UKN: no. 27; Musasir'deki bu tapınak, burada önceden var olan bir tapınağın sonraları İşpuini tarafından Haldi'ye adanması noktasında karşımıza çıkar.

[366] Musasir (Ardini) Tapınağı'nın önemini Belli'nin şu sözleri ile belirtir: *"Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde bu iki kralın yaptığı bir tek ziyaret sırasında, 1.112 adet büyükbaş hayvan ile 21.500 adet küçükbaş hayvan bağışlanmıştır. Bağışlanan bu hayvanların bir bölümü tapınak yönetiminin sürdürülmesi, bir bölümü de tanrılar içindi"*. (Belli, 1982a: 194).

[367] Menua tarafından inşa edilen tapınaklar için bkz., Balkan, 1960: 99 vd; Balkan, 1964: 235-245; Dinçol, 1976: 19 vdd; Dinçol-Kavaklı, 1978: 30-34; Belli, 2000a: 207-209; Belli, 1998a: 25-25.

nakları[368], Kayalıdere[369] ve Çavuştepe Tapınağı[370], Altıntepe Tapınağı[371], Ayanis[372] ve Toprakkale Tapınağıdır[373].

Bu tapınaklardan Arin-berd tanrı İvarşa'ya, Çavuştepe tanrı İrmuşini'ye diğerleri ise Haldi'ye adanan tapınaklardır.

Urartu baş tanrısı Haldi'nin adının verildiği tapınaklar, kapılar ve kentler neredeyse, tüm Urartu ülkesinde yer almaktaydı. Krallığın her yerinde Haldi'ye adanan steller bulunmaktaydı. Tapınaklarda ele geçen kalkan, sadak, miğfer, şamdan ve ok ucu gibi çok sayıdaki tunç eserin üzerinde Haldi'ye adandığını gösteren adak yazısı bulunmaktaydı. En güzel ifade ile Haldi Urartu toplumu ve devletin her yerindeydi (Salvini, 2006: 198).

Urartular dini törenlerini, tapınaklardan başka, açık hava kutsal alanlarında da yapıyorlardı. Bunlardan biri Yeşilalıç kutsal alanı, bir başkası Altıntepe'de mezarların yakınında tespit edilen kutsal alan ve bir başkası ise Van Kalesi sitadelinin kuzeydoğu yamacındaki Analı Kız kutsal alanıdır.

Bir önceki başlıkta incelenen ve Haldi Kapıları olarak ta bilinen anıtsal kaya nişlerinden birinin bulunduğu Yeşilalıç (Sevin-Belli 1977: 376), aynı zamanda Urartu'nun açık hava kutsal alanlarından birini bünyesinde bulunduruyordu.

Yeşilalıç'ı, Meher Kapı ve Hazine Piri Kapısından ayıran özellik, etrafındaki stel yuvaları idi. Bilindiği gibi Urartular dini inanışlarında stellere tapmaya özel bir önem veriyorlar ve bu tür

---

368 I. Argişti tarafından inşa edilen tapınaklar ve bunların özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., van Loon, 1966: 48.

369 Kayalıdere tapınağı için bkz., Barnett, 1954: 3 vd;

370 II. Sarduri tarafından inşa edilen Kayalıdere ve Çavuştepe tapınaklarının temel özellikleri hakkında bkz, Erzen, 1964: 98-101: Erzen, 1965: 141-146; Erzen, 1966: 55-57; Erzen, 1968: 77-90; Erzen, 1970: 103-108; Erzen, 1978: 10.

371 Kuzeyden gelen kavimlerin geri dönme ihtimaline karşı inşa edilen Altıntepe kalesi ve tapınağı Için bkz., Özgüç, 1966: 3 vdd; Karaosmanoğlu et al, 2008: 497-514; Karaosmanoğlu et al, 2009: 119-138; Karaosmanoğlu et al, 2010: 17-34; Karaosmanoğlu et al, 2011: 164-177; Karaosmanoğlu et al, 2012: 303-317.

372 Ayanis Tapınağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Çilingiroğlu, 2001: 37-67. II. Rusa döneminde inşa edilen Ayanis kalesi ve tapınağı için bkz., Çilingiroğlu, 1991: 201 vdd; Çilingiroğlu, 1993: 431 vdd; Çilingiroğlu, 1996: 363 vdd;

373 Toprakkale Kalesi ve tapınağı için bkz., Erzen et al, 1960: 5-22, lev. I-XVI; Erzen et al, 1961a: 30-32; Erzen et al, 1961b: 33-35; Erzen et al, 1962: 19-20; Erzen et al, 1963: 34-36: Erzen, 1980b: 45-58.

ibadetlerini açık havada yapmayı tercih ediyorlardı (Sevin 2003a: 215). Yeşilalıç Kaya Kapısı'nın yakınında yer alan steller, bu alanın bir açık hava kült merkezi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir (van Loon 1966: 54; Belli, 2000d: 391, fig. 7; Belli, 2003c: 108).

Bu tür stellere, Urartu'nun sınır kalelerinden biri olan Altıntepe tapınak avlusunda da rastlanmıştır. Altıntepe'de yer alan bu açık hava kutsal alanında Urartu sanatında çoğu kez karşılaşılan Hayat Ağacı inancı[374] ile ilgili belki de bir kült töreni icra edilmektedir(Özgüç 1969: 28, res. 29).

Urartu açık hava kutsal alanlarından literatürde yer alan bir başkası ise II. Sarduri dönemine ait Analı Kız kutsal alanıdır.

Ana kayanın işlenmesi ya da oyulması ile oluşturulan bu kutsal alan, halk arasında Hazine Kapısı ya da Analı Kız olarak anılır. Bu kutsal alan, iki anıtsal niş ve bunların içine yazılan II. Sarduri'ye ait yıllıklardan[375], dini merasimlerin yapıldığı bir platformdan, oturma sekilerinden, bazalt kaide üzerinde yükselen iki anıtsal stelden, kurbanların sunulduğu ve kanlarının akıldığı kanallardan oluşmaktadır. (Tarhan, 2000: 197-198, fig. 9; Tarhan, 2003: 97; Tarhan 2010: 320-323). Urartu'nun en önemli kutsal alanlarından biri olan Analı Kız açık hava tapınağı anıtsal nişleri ve bazalt stelleri (Tarhan, 2007: 761-766) ile Urartu Krallığı'nın dine ne kadar önem verdiğini gösterir. Gerek Yeşilalıç gerekse Analı Kız, dini törenlerin ve kurban sunularının yapıldığı kutsal mekânlardır ve bunlar açık hava tapınım yerleri olarak yorumlanırlar (Salvini, 2006: 155, 158-159).

2.5. Urartu Krallarının Dini Faaliyetleri

Urartu krallarının dini faaliyetlerini, askeri, imar ve tarımsal faaliyetler olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmamızın bu kısmında Urartu krallarının dini faaliyetlerine değinirken, krallıkta hüküm süren kralların başa geçiş

[374] Urartu sanatının en beğenilen motifi olan Hayat Ağacı inancı ve bu inancın dinsel ve koruyucu bir sembol olarak yansıması konusu için bkz., Belli, 1982c: 237-247; Çevik, 1999: 335-367.

[375] II. Sarduri'nin askeri sefer ve zaferlerini anlatan kronik için bkz., HChI: no. 102-103; UKN: no. 155-156, 294.

tarihleri esas alınacaktır. Bir başka ifade ile krallığın kuruluşundan yıkılışına kadar Urartu tahtına geçen kralların faaliyetleri kronolojik bir sıra ile aktarılacaktır. Kralların faaliyetleri üzerinden hareket edilmeyecektir.

Urartu Krallığı kuruluşunu tamamlar tamamlamaz her açıdan gelişmeye başlamıştır. Krallık askeri açıdan güçlendikçe dini açıdan da bir gelişme içine girmiştir.

2.5.1. I. Sarduri (M.Ö. 840–830)

İşpuini'den önce başa geçen Lutipri (Tarhan, 1982: 92 vdd), Arame (LAR I, 461) ve I. Sarduri (Tarhan, 1978: 61; Tarhan, 1982: 86; Sevin, 1979: 5.) döneminde krallığın dini ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak şurası bir gerçektir ki, adı geçen krallar döneminde Urartu'da merkezi sisteme yönelik ve devlet olma yolunda ilk adımlar atılmıştır.

Genellikle reformcu bir kral olarak bilinen İşpuini'nin (Çilingiroğlu, 1994: 41) başa geçişi ile Urartu Krallığı'nda köklü değişiklikler yaşanmıştır. İşpuini'nin gerek din gerekse başka alanlardaki en önemli faaliyetlerini kendisine ait yazıtlardan öğrenmekteyiz.

2.5.2. İşpiuni (M.Ö. 830–810)

İşpuini dönemine ait yazıtlar iki gruba ayrılır. Bunlardan ilki, sınırlı bilgiler veren kuruluş yazıtları, diğerleri ise daha geniş içeriğe sahip kült, imar ve savaş yazıtlarıdır. Bu yazıtların neredeyse tümünde kendisinden sonra Urartu Krallığı'nın başına geçecek olan ve bir süre ortak krallık sürdürdükleri oğlu Menua'nın adı da geçer. Nitekim krallığın her alanda gösterdiği ilerleme iki kralın beraber hüküm sürdükleri yıllardır. (Salvini, 2006: 47).

İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait yazıtlar genellikle yapı kitabeleridir. Bunlar, Patnos, Zivistan ve Anzaf kitabeleridir. Patnos'ta ele geçen bu kitabelerden birinde şu ifadeler yer alır[376];

[376] Hem bu konu, hem de Patnos'taki yapılanmanın ilk defa bu kral döneminde başladığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 5/b; UKN: no. 14-16.; Bal-

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpıini bu... yaptırdı. Bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti".

Bu ifade, hem İşpuini'nin dine bakış açısını, hem de krallıkta din ile ilgili yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından önemlidir.

İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait bir başka yazıt, Van ilinin 12 km. güneyinde, Zivistaṇ (Elmalık) köyünde yer alan bir kaya nişi içine yazılmış yazıttır.

Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir[377];

"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendisine bu yazıtı yaptırdı".

Bu yazıtta da "Efendi" ifadesi ile kastedilen Tanrı Haldi'dir. Buna göre İşpuini, Urartu Krallığı'nın başına geçtikten sonra yaptığı her işi Haldi adına gerçekleştirmiştir. Yazıttaki ifade bu durumun kanıtıdır.

Konumuza dâhil ettiğimiz İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait yapı kitabeleri, Anzaf Kalesi'nin güney surlarında ele geçmiştir. Biz burada Aşağı Anzaf Kalesi'nde tespit edilen kitabelerden sadece birinin içeriğine yer vereceğiz.

Yazıtta birbirini tekrar eden ifadelerden biri şöyledir[378];

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral, Surili Ülkesi'nin kralı ve Biainili Ülkesi'nin kralıdır".

---

kan, 1960: 133-158; Balkan, 1964: 235-245; Sevin, 1979: 2, dpn. 4; Yazıtın Türkçesi İçin bkz., Payne, 2006: 22.

377 Dinçol-Dinçol, 1980; 173 vdd; Sevin, 1979: 2, dpn. 4.173-189; HChI: no. 2-4; UKN: no. 4-12; Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 25.

378 Burney, 1957: 45, fig. 2/b, 3; Hulin, 1960: 205-207; Belli, 1998b: 10; Anzaf kalelerinde gerçekleştirilen ve benimde birkaç sezon Atatürk Üniversitesi ekibinde yer aldığım kazıların sonuçları için bkz., Belli, 1992: 13-27; Belli, 1993: 3-32; Belli, 1998b: 543-569; Belli, 1999: 507-525; Belli-Ceylan, 2000: 449-466; Belli-Ceylan, 2001: 385-398; Belli-Ceylan, 2002: 275-286; Belli-Ceylan, 2003a: 311-324; Belli-Ceylan, 2004: 175 vdd; Yazıtın Türkçesi İçin bkz., Payne, 2006: 26; Ayrıca krş., Belli, 1998b: 10.

Bu yazıtların tümü İşpuini döneminde gelişmeye başlayan krallık dininin en büyük göstergeleridir. Bu yazıtlardan başka sadece İşpuini'nin adının geçtiği ve birkaç kelimeden oluşan yazıtlar da vardır.

Bilindiği gibi İşpuini krallığının ilerleyen yıllarında oğlu Menua'yı da yönetime katmıştır. Menua'nın yönetime ortak olmasıyla Urartu Krallığı birdenbire gelişip büyümeğe başlamıştır. Bu dönemden itibaren egemenlik alanının yayılmasına bağlı olarak, krallığın kültürel yapısında ve merkezi otoritesinde hızlı bir reform hareketi başlamıştır. İki kralın beraber hüküm sürdürdükleri bu yıllardaki gelişmeler Urartu yazıtlarına da yansımıştır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları döneme tarihlenen pek çok yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Tanrı Haldi'nin yönetimdeki üstünlüğü artarak devam etmiştir. Ayrıca bu döneme tarihlenen yazıtlardan anlaşıldığı kadarı ile krallık tarafından kutsanan tanrıların arasına, Haldi'nin dışında başka tanrı ve bazı tanrıçalarda katılmıştır.

Çalışmanın bu kısmında, İşpuini ve Menua döneminde krallığın dini yapılanmasına örnek teşkil etmesi açısından önemli bazı yazıtların içeriği verilecek, bu döneme ait tüm yazıtlara değinilmeyecektir.

Urartu krallarından İşpuini ve Menua döneminden itibaren kutsal sayılan diğer tanrı ve tanrıçalarında isimlerinin yer aldığı yazıtlar, Kalatgah, Eski Van Şehri (Surp Pogos Kilisesi), ve Kelişin Yazıtları'dır. İşpuini ve Menua döneminin kayda değer yazıtları olan Meher Kapı[379] ve Yeşilalıç[380] yazıtlarının içeriğine çalışmanın önceki kısımlarında yer verildiği için tekrar değinilmeyecektir.

---

379 Gerek yazıtın içeriği gerekse konu hakkında yapılan yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 10; UKN: no. 25; Melikishvili, 1954: 369-374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd; Salvini, 2006; 155 vdd; Belli, 1998a: 30 vdd; Belli, 2000d: 391 vd; Belli, 2003c: 109 vd; Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64; Yazıtın tamamının Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 42-46.

380 UKN: no. 25; HChI: no. 8; Sevin-Belli 1977: 376; Belli, 2005: 90; Belli, 2000d: 391Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 46-47.

Bu yazıtlardan biri Kalatgah Yazıtı'dır. Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir[381];

"Tann Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili 'nin kralı ve Tuşpa şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua , Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, bu ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırdılar. ...şehrini Tanrı Haldi için onun Uise Şehir olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısal ağaçları olarak ayırdılar...taşıdılar".

Urartu'nun bu iki kralının ortak krallıkları zamanına tarihlenen yazıtta, Urartu baştanrısı Haldi'nin yanında Urartu tanrı üçlüsünden biri olan ve ikinci sırada yer alan Teişeba'nın adı da geçer. Bu yazıt, Urartu dinine yeni tanrıların katıldığını göstermesi açısından dikkate değer bir yazıttır.

Bu döneme tarihlenen bir başka yazıt Eski Van Şehri'ndeki (Surp Pogos Kilisesi) yazıttır. Bu yazıtta Tanrı Haldi ve Tanrı Teişeba'dan başka Tanrı Şiuini'nin adı da geçer. Bu yazıtın içeriğine kısaca değinmekte fayda var[382].

Neredeyse tüm Urartu yazıtlarında karşılaşıldığı şekliyle Tanrı Haldi ile başlayan yazıt; *"Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiterihu boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür..."*. lanet ifadelerinin olduğu ve diğer tanrıların anıldığı kısım ile son bulur; *"Her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey "Ben yaptım" derse; tanrı Haidi, tanrı Teişeba ve Tanrı Şiuini onu bırakmasınlar, Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde..."*

Bu yazıt şimdiye kadar değerlendirilen diğer Urartu yazıtlarından bir yönüyle ayrılır. O da, Urartu tanrı üçlüsünün bir arada zikredildiği ilk yazıtlardan biri olmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Urartu Krallığı'nın sınırlarının genişlemesiyle ya da krallıkta

---

[381] van Loon, 1975: 201 vdd; Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 35.
[382] HChl: no. 6; UKN: no. 22; Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 35-37.

resmi devlet dininin şekillenmesiyle kutsanan tanrıların sayısı artmış ve bunların arasına Tanrı Şiuini de katılmıştır.

Bu durumun en güzel örneklerindęn biri Musasir (Ardini)'in Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin[383] Yazıtıdır. Bu yazıt askeri içerikten çok dini bir seremoni ile alakalıdır ve en az Meher Kapı Yazıtı kadar önemlidir. Urartu dini konusunda çok önemli bilgilere sahiptir. Yazıtın içeriği şöyledir[384];

> *"Güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ü.kesi'nin kralı ve Tuspa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Ardini şehrine, tanrı Haldinin huzuruna geldikleri zaman bir tapınak yaptırdılar ve. Tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ...sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. Bunları Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü getirilen dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna Ardini şehrine geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle bu tarla... Bunlar tanrı Haldinin kapısı önünde yola kondu. Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır getirsinler. Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldiye büyükbaş hayvan kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar, her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa... çalmış olanı kopartacak... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanını Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa, bunu saklarsa, tanrı Haldi soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya herkim bir başkasına bunları yaptırırsa ve "gel tahrip et" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şiuini ve Ardini Şehri'nin tanrıları soyunu yeryüzünden yok etsinler."*

---

383 Kelişin Geçidi, Türkiye, İran ve Irak sınırının birleştiği noktada yer almaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 28).

384 HChI: no. 9; UKN: no. 19; Yazıtın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 55-56.

Bu yazıta göre, İşpuini ve oğlu Menua, M.Ö. 9 yüzyıldan itibaren kutsal bir şehir olduğu bilinen Ardini kentini zor kullanmadan ele geçirmişlerdir. İşpuini'nin bu faaliyeti ile Ardini şehri, tekrar Asur hâkimiyetine gireceği M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht[385] merkezi olmuştur. Aslında krallığın başından beri ihtiyaç duyduğu kült ve taht merkezine, İşpuini'nin güney ülkelerine karşı düzenlediği seferler sonucu, sınırların genişlemesine bağlı olarak ulaşılmıştır.

Ardini, İşpuini'nin ele geçirdiği tarihlerde Asur egemenliğinde bulunuyordu.

İşpuini'nin bu kenti silah kullanmadan Urartu egemenliğine dâhil etmesi, belki de bölge insanının Asur'dan ziyade Urartu koruması altına girmek istemesi ile açıklanabilir. Hatta bazı görüşlere göre, onu buraya bu kutsal kentin koruyuluğunu yapması için bölge halkı davet etmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 43). Ayrıca İşpiuni'nin bu kenti zor kullanmadan ele geçirmesi Ardini'deki zenginliğin yok olmasının da önüne geçmiştir. Kent ele geçirildikten sonra, yazıtta geçtiği gibi binlerce büyükbaş hayvan kurban edilmiş ve Haldi için anıtsal bir kapı yapılmıştır. Bu durum, Urartu kralı İşpuini'nin itibarını artırdığı gibi, Urartu krallığında yaşanan dini gelişmeleri ve Haldi'ye verilen önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İşpuini bu kenti ele geçirdikten sonra, Urartu dini ile ilgili bazı düzenlemeler yapmıştır. İşpuni'nin yaptığı düzenlemerle bu tarihten itibaren Urartu sınırları içindeki farklı inanç ve bunlarca kutsanan tanrılara da önem verilmeye başlanmıştır. Ayrıca önceki başlıkta ayrıntılı olarak incelenen, İşpuini ve oğlu Menua'ya ait Meher Kapı yazıtında görüldüğü şekliyle geniş bir coğrafyaya yayılan ve Urartu toplumunda tapınım gören tüm tanrı ve tanrıçaların yer alması Urartu'nun nasıl bir devlet dini kurmaya çalıştığının en bariz göstergesidir.

İşpuini'den sonra Urartu'nun genişleme politikasını sürdüren oğlu Menua krallığın başına geçmiştir.

---

385 Asur kaynaklarından anlaşıldığına göre, Musasir'de tahta çıktığı bilinen Urartu kralları arasında I. Argişti, II. Sarduri ve I. Rusa bulunmaktadır (LAR II: 171; Sivas, 1991: 139).

2.5.3. Menua (M.Ö. 810–786)

Menua döneminde Urartu sınırları çok geniş bir coğrafyaya ulaşmış ve kazanılan zaferlerin tümü yazıtlardan da anlaşıldığı kadarıyla baştanrı Haldi'ye mal edilmiştir. Öyle ki, Urartu Krallığı'nın güç kazanması ile Haldi'de güç kazanmıştır.

Menua başa geçtikten sonra Urartu merkezi topraklarının kuzeydoğusuna ve kuzeybatı İran'a askeri seferler düzenlemiş ve ülkenin her tarafında imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Askeri seferlerinin güzergâhları ele geçirdiği topraklarda diktirdiği yazıtlardan anlaşılır. Menua gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden ötürü ise bazı bilim adamları tarafından büyük mimar olarak adlandırılmıştır.

Menua askeri seferler ve bayındırlık faaliyetlerinin yanında tarımsal faaliyetlerde de bulunmuştur. Bu dönemde krallığın en büyük tanrısı olan Haldi'nin gücü tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkar. Hatta tarımsal faaliyetler sonucunda gelen zenginlikler bile Haldi'nin sayesinde elde edilmiş gibidir. Bu durum Menua'nın sulama faaliyetleri ile ilgili yazıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Menua dönemi dini faaliyetleri çeşitli coğrafyalarda askeri, imar ve tarımsal faaliyetler sonucu diktirdiği yazıtların içeriğinde görülebilir. Biz çalışmanın bu kısmında Menua'nın tüm yazıtlarından ziyade, yukarıda adı geçen imar, tarımsal ve askeri faaliyetlerinin yer aldığı yazıtlardan sadece birer örnek vererek bu dönem krallığın dini faaliyetlerini açıklamaya çalışacağız.

Bu noktadan hareketle konumuza dâhil ettiğimiz ilk yazıt, Palu Yazıtıdır. Bu yazıt hem askeri bir seferden hem de burada Haldi adına yapılan bir tapınaktan bahsetmektedir.[386].

> *"Tanrı Haldi, kendi mızrağı ile sefere çıktı, Sebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi, Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi ve Supa şehrinide ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua sefere çıktı...".*

[386] HChI: no. 9; UKN: no. 19; Yazıtın bütünün Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 70-71.

"...Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı..."

Bu yazıta göre, sefere çıkan ve ülkeleri ele geçiren tanrı Haldi'dir. Yazıtta geçen, *"Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı"* ifadesi bu durumun en somut göstergesidir. Yazıtın ilerleyen ifadelerinde sefere önce Haldi'nin çıktığını, ardından Menua'nın gittiği de anlaşılmaktadır. Bu yazıtta olmamakla birlikte bu döneme tarihlenen birçok yazıtta, *"Tanrı Haldi önden gitti"* ifadesi ile karşılaşılır. Bu ifadeler krallık için Haldi'nin öneminin ne derece arttığını gösterir.

Urartu krallarının yazıtlarında belirttikleri şekli ile eğer Urartu seferleri zaferle sonuçlanmışsa, bu zafer ya tanrı Haldi'nin kudretiyle kazanılmıştır ya da zaferi kazanan bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir.

Yine yazıttan anlaşıldığına göre, Urartu kralı Menua ele geçirdiği bölgelerde sadece askeri amaçlı kaleler yaptırmamış aynı zamanda dini amaçlı tapınaklarda yaptırmıştır. Ele geçirilen şehirlerin Haldi'nin kudretiyle alınmış olması, Haldi için yapılacak tapınak ve benzeri dini yapıların yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu ve diğer Urartu yazıtlarının çoğunda karşımıza çıkan, tanrı Haldi ile ilgili bir ifade dikkati çekmektedir. Bu yazıtın ilk cümlesi olan *"Tanrı Haldi, kendi mızrağı ile sefere çıktı"* ifadesi Haldi'nin kutsal silahının mızrak olduğu fikrini akla getirmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 161).

Menua'nın dini faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz ve değinmeden geçemeyeceğimiz bir diğer yazıt, içerik itibari ..e farklı bazı bilgilerin olduğu Anzavurtepe Yazıtı'dır[387].

"Tann Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri şehrinde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman...".

[387] UKN II: no. 372; Balkan, 1960: 150, res. 31-34; Yazıtın bütünün Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 77-79.

Anzavurtepe Yazıtı bize Urartu krallarının nasıl tahta geçtiği konusunda bilgi verir. Yazıttan anlaşıldığı gibi, krallığın asıl sahibi tanrı Haldi'dir ve yönetilmesi için Menua'ya verilmiştir. Aslında bu durum sadece Menua için geçerli değildir. Tüm Urartu kralları, krallığın kendilerine tanrı Haldi tarafından verildiğine inanmaktadır. Bu durum yazıttan oldukça net olarak anlaşılmaktadır.

Bu yazıttan edindiğimiz bir başka önemli konu daha vardır. Urartu kralları tanrı Haldi adına sadece tapınak yapmamışlardır. Yazıta göre, örneklerine çokça rastlanan ve "Haldi Kapıları" adı verilen, anıtsal kaya nişleri de inşa etmişlerdir.

Menua'nın bir başka yazıtı tarımsal faaliyetlerle ilgilidir. Günümüzde Şamram Kanalı olarak ifade edilen bu yazıtta, Haldi'nin tarımsal faaliyetlerdeki rolü hakkında bilgi bulunmaktadır[388].

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Minua Kanalı'dır". Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey "Ben bu kanalı açtım" derse, Tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve bütün tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler."*

Burada bizim için önemli olan nokta, Haldi'nin krallığın siyasi ve askeri konularının yanında tarımsal faaliyetlerinde de söz sahibi olmasıdır[389]. Menua'nın bu kanalı Haldi'nin kudretiyle

[388] HChI: no. 29c; UKN: no. 45; Yazıtın bütünün Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 77-79.

[389] Her coğrafyada olduğu gibi Urartu Krallığı'nda da tarımsal faaliyetlerin gerçekleşebilmesi ve daha fazla ürün elde edilebilmesi için sistemli sulama tesislerine ihtiyaç duyulmaktaydı. Menua döneminde krallığın farklı coğrafyalarında Haldi adına pek çok sulama kanalı inşa edilmişti. Buradan anlaşıldığı kadarıyla da Haldi krallıkta gerçekleşen sulama ve kanal işlerinde de söz sahibi idi (Taffet-Yakar, 1998: 147).

yaptığını belirtmesi, tüm Urartu kralları gibi Menua'nın da yaptığı her şeyi Haldi'ye dayandırması ile açıklanır. Ayrıca Haldi'nin tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkması ve onun sayesinde bir sulama kanalının yapılması, Haldi'nin savaşçı özelliklerinin yanında bir verimlilik simgesi olarakta görüldüğünü ve krallıkta gerçekleşen her icraatta üstün bir rol oynadığını gösterir. Urartu ülkesinde Haldi adına bağ ve bahçelerin de yapılmış olması yine Haldi'nin verimlilik simgesi ile alakalıdır.

Urartu Krallığı'nın imar faaliyetlerine bakıldığında en fazla adı geçen kral Menua'dır. Menua tanrı Haldi adına yukarıda bahsedilenlerden başka, sirsini[390], asihuse[391], barzudibidu[392], tarmanili[393], ve steller[394] de yaptırmıştır.

Menua'dan sonra Urartu Devleti'nin başına I. Argişti geçmiştir. I. Argişti döneminde Urartu seferleri krallığın en uzak noktalarına kadar ulaşmıştır.

2.5.4. I. Argişti (M.Ö. 786–764)

I. Argişti dönemi ile beraber krallıkta yeni bir yazıt grubu ortaya çıkar. Yıllık adı verilen ve Urartu Krallığı'nın icraatlarının anlatıldığı bu metinlere sadece I. Argişti ve II. Sarduri döneminde rastlanır. Bu yıllıklarda farklı bir giriş bölümü ve birbirini defalarca tekrarlayan ifadeler yer almaktadır. Her bölüm bir askeri olaya veya bir takvim yılına dayanmaktadır.

I. Argişti'nin yıllıkları (Horhor Yıllığı), Van Kalesi'nde I. Argişti'ye ait kaya mezarına girişte kayalara oyulmuş yazıtlardır. Bunlar Urartu'nun en büyük kaya yazıtları olup, Urartu anıtsal yazıt mimarisinin en güzel örneklerindendir (Salvini, 2006: 66-67).

Yıl yıl Urartu kralı I. Argişti'nin faaliyetleri'nin anlatıldığı ve bu zamana kadar ki Urartu Kralları'nın bıraktıkları yazıtlardan

---

[390] Kesilecek hayvanların bekletildiği mekân.
[391] Tapınaklarda bulunan bir tür depo olarak yapılan yer.
[392] Urartu kralının yaşadığı ev olarak bilinir.
[393] Bir nevi su pınarıdır.
[394] Urartu dini inancında stellere de tapılıyordu. Stellere tapma genellikle açık havada gerçekleşiyordu. Bu duruma en güzel örnek Analı Kız kutsal alanındaki bazalt stellerdir (Sevin, 2003a: 215).

farklı bir başlangıç bölümüne sahip olan, özel bir anlamının olup olmadığını biledįğimiz Horhor Yıllıklarının giriş kısmı şöyledir[395];

> *"... Argisti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şiuini'ye, yalvardım...".*

Buradan anlaşıldığı kadarı ile İşpuini ve Menua'nın yazıtlarında genellikle son kısımda verilen Haldi'nin dışındaki diğer tanrılar bu yıllıklarda başlangıçta verilmiştir.

Bu ifadeden sonra I. Argişti askeri faaliyetlerinden bahseder. Yıllıklardan anlaşıldığı kadarı ile bu dönemde Aras Ovası ve İran Yaylası'na askeri seferler düzenlenmiştir. I. Argişti, babası Menua döneminde başlayan kuzey seferlerini devam ettirmiş ve Aras Ovası'nı ele geçirerek burada Argiştihinili adını verdiği bir şehir kurmuştur. Yıllıklarda bu kısım şöyle geçer;

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve onları Argisti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argisti der ki:...Argistihinili şehrini yaptım. Ve Muna Irmağından Aza Ülkesine kadar bir kanal açtım... Onların ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şiuini'ye ve Biainili Ülkesi'nin bütün tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler...".*

I. Argişti, burada bir kanal yaptırarak ve Argiştihinili adını verdiği bir şehir kurarak Aras Ovası'nın ekonomik zenginliklerinden faydalanmak istemiştir[396]. Bizi ilgilendiren kısım ise bu

---

[395] HChl: no. 80-81; UKN: no. 127; I. Argişti'ye ait yıllıkların Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 150-175.

[396] I. Argişti, Aras Vadisi'nde Argiştihlnili'den birkaç yıl önce Erivan yakınlarında Arin Tepesi'nde İr(e)puni/Er(e)punl adında bir şehir daha kurmuştur. Bu şehrin kuruluşu bölgede gerçekleştirilen seferlerin daha sağlıklı yapılmasına İmkân sağlamıştır. Er(e)punl şehrlnde kazılan tapınağın yazıtında kalenin yerel tanrı lubsa'nın koruması altına verildiğl yazılıdır. Bu durum blze Urartu'nun ele geçirdiğl toplumları krallığa bağlı kılabilmek için onların tanrılarını da kutsal saydığını gösterir (Salvini, 2006: 70).

imar faaliyetlerini gerçekleştirirken tanrılarla kurduğu iletişimdir. Tanrılardan yardım istemiş, hatta yalvarmış ve onlarda I. Argişti'yi dinlemişlerdir. Her zaman olduğu gibi I. Argişti döneminde ki bu imar faaliyetleri tanrıların yardımı ile gerçekleşmiştir.

I. Argişti, belki de Asur krallarından etkilenerek yıl yıl icraatlarını anlattığı yıllıklarının bir yerinde şu ifadeleri kullanır;

> *"...Argisti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları tek bir yıl içinde yaptım...".*

Yıllıkların bu kısmından Haldi'nin, I. Argişti döneminde de üstünlüğünü sürdürdüğünü görmekteyiz. Ayrıca yıllıklarda geçen *"Haldi'nin büyüklüğü"*, *"Tanrı Haldi uğruna"*, *"Tanrı Haldi önden gitti"* ve *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle"* gibi ifadeler bu üstünlüğün devam ettiğinin en önemli göstergesidir.

Daha önce ifade edildiği gibi yıllıkların birçok yerinde Haldi, Teişeba ve Şiuini'nin anıldığı kısımlar tekrar tekrar verilmiştir. I. Argişti'nin bu ifadeleri tekrar tekrar kullanmasının nedeni belki de krallıkta gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetlerin tanrıların yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumun bir başka örneği yine yıllıklarda geçen *"bütün tanrılarına yalvardım"* ifadesidir.

I. Argişti'nin bu yıllıklardan başka birçok imar yazıtı bulunmaktadır. İmar yazıtlarının bulunduğu yapılar arasında kaleler, susi'ler[397] ve tahıl depoları yer alır. I. Argişti'nin imar yapılarından olan susi'lerden biri Arin-berd'de yapılmıştır[398].

I. Argişti'nin dine bakışını gösteren başka buluntularda vardır. Bunlar, Kalkan, miğfer, okluk, okucu ve zırh göğüslüğü gibi eserlerin üzerine yazılmış, kısa metinlerden oluşan küçük buluntulardır.

---

[397] Kule tapınak.

[398] *"Minua oğlu Argisti bu susi'yi tanrı İvarsa'ya yaptırdı. Argisti der ki: O yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı..."*. (UKN II: no. 397; Payne, 2006: 195).

I. Argişti'ye ait bu küçük buluntular arasında bir kalkan dikkate değerdir (Piotrovskii, 1967: 17). Karmir-Blur'da ele geçen bu tunç kalkan üzerinde *"Minua oğlu Argişti, bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye İrebuni şehrinde adadı..."* ifadesi yer almaktadır. Yine bu küçük buluntulardan bir miğfer üzerinde ise *"Minua oğlu Argişti, bu miğferi efendi tanrı Haldi'ye adadı"* şeklinde bir ifade vardır. Bir başka örnek ise bir ok ucu üzerinde yazılı olan *"Argişti, efendi tanrı Haldi'ye adadı"* ifadesidir (Payne, 2006: 201). Tüm bunlar Urartu krallarının tanrı Haldi'ye sadece tapınak ve benzeri yapılar yapmakla kalmadıklarını bazı silahlarıda baştanrılarına adadıklarını gösterir.

I. Argişti'nin saltanatının sonlarına doğru Urartu Devleti gücünün en üst seviyesinde idi. Krallık Van Gölü bölgesinden Kafkas ötesine kadar üstünlüğünü kabul ettirmiş, Batı İran'a kadar ilerlemişti. Öyle anlaşılıyor ki I. Argişti öldüğünde oğlu II. Sarduri'ye büyük ve güçlü bir ülke bırakmıştı.

2.5.5. II. Sarduri (M.Ö. 764–735)

Urartu ülkesinin en güçlü olduğu bir dönemde tahta II. Sarduri geçmiştir. Bir başka ifade ile II. Sarduri babası I. Argişti'den görkemli bir uygarlık devralmıştır.

Urartu Krallığının bu II. Sarduri dönemine ait bilgileri I. Argişti döneminde ilk defa karşılaşılan kral yıllıklarından ve farklı coğrafyalarda ele geçen yazıtlardan elde edilir.

II. Sarduri'ye ait yıllıklar[399] da Van Kalesi'nde yer almaktadır. Analı Kız açık hava tapınağında[400] yer alan bu yıllıklar uzun metinler halinde bu dönemi aydınlatır.

[399] II. Sarduri'nin askeri sefer ve zaferlerini anlatan bu yıllıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., HChI: no. 102-103; UKN: no. 155-156, 294; Metnin tamamının Türkçesi için Payne, 2006: 208-237.

[400] Ana kayanın işlenmesi ya da oyulması ile oluşturulan bu kutsal alan, halk arasında Hazine Kapısı ya da Analı Kız olarak anılır. Bu kutsal alan, iki anıtsal niş ve bunların içine yazılan II. Sarduri'ye ait yıllıklardan, dini merasimlerin yapıldığı bir platformdan, oturma sekilerinden, bazalt kaide üzerinde yükselen iki anıtsal stelden, kurbanların sunulduğu ve kanlarının akıldığı kanallardan oluşmaktadır. (Tarhan, 2000: 197-198, fig. 9; Tarhan, 2003: 97; Tarhan, 2010: 320-323).

II. Sarduri'nin yıllıkları şu şekilde başlar;

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argisti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür".*

II. Sarduri'nin yıllıklarında geçen *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı... Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür"* ifadesi tüm Urartu krallarının kayıtlarında karşılaşılan bir ifadedir ve krallık gücünü sürdürdükçe de bu ifade kayıtlarda yer almaya devam etmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki. II. Sarduri'de krallıkta gerçekleştirdiği faaliyetlerde gücünü tanrı Haldi'den almaktadır. Ayrıca söz konusu ifade II. Sarduri'nin askeri seferlerinin anlatıldığı bu yıllıklarda belki onlarca kez tekrarlanmaktadır. Bu ifade sadece II. Sarduri'nin yıllıklarında değil çeşitli coğrafyalarda ele geçen yazıtlarında da karşılaşılan bir ifadedir. Zira II. Sarduri de diğer Urartu kralları gibi Tanrı Haldi'nin sayesinde bu seferleri gerçekleştirebilmiş ve krallığın gücünü koruyabilmiştir.

Yıllıkların bir başka yerinde ise II. Sarduri'nin tanrılara olan güveni ortaya çıkmaktadır;

> *"...Onların ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şiuini'ye ve Biainili Ülkesi'nin bütün tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler...".*

Burada geçen *"Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler"* ifadesi[401] aslında II. Sarduri'nin şahsında tüm Urartu krallarının ortak tavrıdır. Tanrıların yardımı olmaksızın Urartu kralları ne zafer kazanabilirdi ne de krallık ayakta durabilirdi.

Urartu şehirlerine, II. Sarduri döneminde bir yenisi daha eklenmiştir. Sardurihinili (Çavuştepe) adı verilen bu şehirde II.

---

[401] Bu ifade bazı kaynaklarda *"Tanrılar beni duydular, yolu açtılar"* şeklinde okunmuştur (Salvini, 2006: 78).

Sarduri'ye ait pek çok yazıt bulunmuştur. Çavuştepe de ele geçen yazıtların çoğu tarımsal faaliyetlerle ilgilidir ve içerik olarak tahıl depolarının yapılmasından bahsederler. Çavuştepe'de ele geçen yazıtlardan birinin içeriği şöyledir.[402]

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argisti oğlu Sarduri bu tahıl depasunu yaptırdı...".*

Bu metinde dikkati çeken hususlardan biri daha önce de ifade edildiği gibi Tanrı Haldi'nin tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkmasıdır. Yazıtta karşılaşılan bir başka husus ise krallığın geleceğini sürdürebilmesi için tarımsal faaliyetlere olan ihtiyacı ve Urartu krallarının bu ihtiyaca göre hareket etmeleridir.

Tarımsal faaliyetler konusunda bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir başka yazıt Erciş Karataş Yazıtı'dır[403].

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argisti ağlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman atalarımın tahtına çıktım. Aynı yıl bir bağ diktirdim. Adı Sarduri Bağı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argisti ağlu Sarduri, güçlü kral..."*

Krallığın tüm faaliyetlerinde tartışmasız Haldi yer almaktadır. Bu yazıttan anlaşıldığı üzere Haldi, krallığın başına nasıl geçileceğinden, tarımsal faaliyetlerin nasıl gerçekleştiğine kadar her şeyden sorumludur.

Tarımsal faaliyetler konusunda bilgi sahibi olmamızı sağlayan, içerik olarak şimdiye kadar verilenlerden ayrılan ve bu konuda değinilecek son yazıt taş blok üzerine yazılmış Molla Beyazıt Yazıtı'dır[404].

> *"...şehirde yeni bağlar ve bahçeler kurdum. ...Orada güçlü işler yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından, Argisti ağlu*

[402] Dinçol, 1978: 96.
[403] HChI: no.109; UKN: no. 168; Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 250.
[404] HChI: no.116a-116b; UKN: no. 172; Metnin Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 252.

Sarduri'ye yaşam, büyüklük, ...hoşluk, güç, sevinç, ...ve mutlu, sevinçli, ... günler verilsin. Sarduri güneşin altında ... düşman ülkelerine karşı güçlü yaptı".

Yazıtın içeriğine göre Tanrı Haldi Urartu Krallığı'nın sadece askeri ve tarımsal faaliyetlerinden sorumlu değildir. Yaşamın kaynağıdır. Urartu Kralı II. Sarduri'ye hayat, neşe ve büyüklük veren yegâne güçtür.

II. Sarduri'ye ait yazıtlar bunlarla da sınırlı değildir. Diğer Urartu kralları gibi II. Sarduri'de Tanrı Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunmuş ve dini amaçlı bazı eserler yaptırmıştır. Bunlardan biri Bahçecik Yazıtı'nda karşımıza çıkar[405].

"Argisti oğlu Sarduri bu susi'yi ve kusursuz bir şekilde bir kale tanrı Haldi'ye yaptırdı. Tanrı Haldi ...Ona "Sardurihinili" adını verdi...".

Diğer Urartu kralları gibi II. Sarduri'de krallık içerisinde Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunarak hem Haldi'nin hoşnutluğunu kazanmak hem de tanrılarına olan minnettarlığını göstermek istemiştir. Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla başka birçok eser gibi, Urartu şehirleri de Tanrı Haldi adına yapılıyordu. Hatta Sardurihinili şehrine bu ismi veren bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir.

Babası I. Argişti gibi, II. Sarduri döneminde gerçekleşen imar ve tarımsal faaliyetlerde Haldi'ye adanmıştır. Bunların yanında Tanrı Haldi'ye adanan, çeşitli yerleşmelerde ele geçen küçük buluntularda vardır. Bunlar, tunçtan yapılmış kalkanlar, miğferler, okluklar ve ok uçlarıdır. Bu küçük buluntuların tümündeki ifade neredeyse ortaktır ve hepsinde *"Argisti oğlu Sarduri bu... (okluğu-miğferi-kalkanı)... kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye adadı"* şeklindedir (Payne, 2006: 256-258).

2.5.6. I. Rusa (M.Ö. 735-714)

II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına I. Rusa geçmiştir. I. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dö-

[405] Payne-Sevin, 2001: 111 vdd; Payne, 2006: 255.

nemle ilgili bilgi veren yazıtlarda[406] iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır (Piotrovskii, 1967: 92-94).

I. Rusa, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş ve II. Sargon tahtı zorla ele geçirmiştir. II. Sargon bir süre sonra Urartu topraklarına, Sargon'un 8. Seferi[407] olarak bilinen bir sefer düzenlemiştir. Asur ve Urartu tarihi için büyük bir önem taşıyan bu sefer (LAR II, 154-155) Musasir kentinin tekrar Asur hâkimiyetine girmesi ile sonuçlanmıştır (LAR II: 172). Bu yenilgi sonucunda Urartu tarihinde önemli değişikliler olmuştur. I. Rusa hayatını kaybetmiştir[408].

Musasir (Ardini)'deki Haldi Tapınağı yağmalanmış, tapınaktaki Urartu hazineleri ile tanrı heykelleri Asur'a götürülmüştür.

I. Rusa'nın faaliyetleri hakkında bilgi veren en önemli yazıt çift dilli Topzava Steli'dir. Yazıtın tarihi ve dini öneminden ötürü burada tamamını vermeyi uygun buluyoruz[409].

> *"Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin Kralı Urzana önüme (huzuruma) çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim (besledim). Bu iyilik (merhametim) sebebiyle, tanrı Haldi'nın buyruğuyla ve Rusa'nın başarılılığı için anayol üzerinde tapınaklar yaptırdım. Urzana'yı vali atadım ve Ardini Şehri'ne yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini Şehrine geldim. Urzana'yı krali atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum ... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak ve onun ilahi gücüne bir konut yaptırdım. Urzana bana yedek kuvvet ... ona özgü bir*

---

[406] UKN: no. 265-266.

[407] Büyük tarihi öneme sahip olan bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., LAR II: 40-178; Çilingiroğlu, 1977: 235-251; Salvini, 2006: 101-109; Çilingiroğlu, 1994: 94 vdd; Çilingiroğlu, 1997: 42-43; Belli, 1982a: 169-170.

[408] I. Rusa'nın nasıl öldüğü hakkında açık bilgi olmamakla birlikte muhtemelen Asur yenilgisinin verdiği üzüntü ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Çilingiroğlu, 1994: 98.

[409] Yazıtın doğu ve güney yüzü Urartuca, batı ve kuzey yüzü Asurca'dır. HChl: no. 122; UKN: no. 264; Yazıtın tamamının ve kopyasının Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 267-269;

tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur Ülkesi'nin şehirleri ile karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım ... onu krallık tahtına oturttum. Ardini Şehri'nin halkı bu törendeydiler. Buyurduğum bağışların tümünü Ardini Şehri'ne verdim. Ardini Şehri'nin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim. Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkın sadık çobanı, Rusa, tanrı Haldi'nin kudretiyle ve orduların gücüyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili Ülkesi'ni yönettim ve düşman ülkesini bastırdım. Bundan sonra, güneyde barış sağlanmıştır. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bunlan yaparsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini ve bütün tanrılar soyunu ve adını bırakmasınlar".

Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Ardini şehri ve burada bulunan Urartu tapınağı, krallık için çok büyük öneme sahiptir. Ardini'nin bu önemi İşpuini zamanında ele geçirildiği tarihten itibaren başlar ve artarak devam eder. Ardini ele geçirildikten sonra krallığın kült ve taht merkezi olmuştur. Kült ve taht merkezi olarak Ardini'nin seçilmesi tesadüf değil tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmışlardır. Şuda unutulmamalıdır ki, Ardini Şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır.

Böyle bir kült merkezine sahip olmanın önemi, krallık içinde farklı toplumların olduğu düşünülürse daha iyi anlaşılacaktır. Ardini, Urartu hâkimiyetinde kaldığı süre içerisinde farklı toplumların farklı inançlarını birleştirme noktasında önemli bir merkez olmuştur. I. Rusa ve ondan önceki Urartu krallarının aralıklarla bu kente gelip törenler yapmaları, bu kentin krallık tarafından ne kadar önemsendiğinin bir başka göstergesidir.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla I. Rusa'da diğer Urartu kralları gibi tüm faaliyetlerini Haldi için yapmıştır. Metinde geçen "...*Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkın sadık çobanı...*" ifadesi, I. Rusa'nın da diğer Urartu kralları gibi düşündüğünü gösterir. Ayrıca bir başka ifade "...*Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi...*", ifadesidir. I. Rusa bu ifade ile krallığı

kendisine tanrı Haldi'nin verdiğini söyler. Yine bu ifadeye göre Haldi I. Rusa'ya sadece hükmetme yetkisi değil aynı zamanda güç ve neşe de vermiştir. Yani Haldi burada belki de her şeyin kaynağı olarak düşünülmüştür.

I. Rusa'nın Ardini'de yaşadıklarını kendisine ait bir başka yazıtta da buluruz. Topzava Stelini destekleyen ve Ardini'deki olaylar hakkında biraz daha ayrıntı veren ifadelerin yer aldığı bu yazıt Movana Steli'dir.[410]

I Rusa'nın askeri faaliyetlerinde karşılaştığımız dini bakış açısına krallık içerisinde gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinde de rastlanır. Buna göre, I. Rusa Gökçe Göl kıyısında iki önemli kale inşa ettirmiştir.

Bizim için önemli olan, bu kalelerin kuzeyden gelen tehlikeleri önlemekten ziyade, almış oldukları isimlerdir. Kalelerin birinin adı Haldi diğerinin adı ise Teişeba'dır. Söz konusu kalelere Urartu panteonunun üst sıralarında yer alan tanrı ikilisinin isimlerinin verilmesi I. Rusa'nın dine yaklaşımını gösterir.

Kuzeyde inşa edilen kalelerden Haldi adı verilen kalenin yazıtının içeriği şöyledir[411];

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki; Uelikuhi Ülkesi'nin kralını yendim, esir ettim ve ülkesinden

---

[410] Movana Steli'nin içeriği şöyledir; *"...Musasir'e getirdiğim şey ... kalaydan bardak ... koyunlar ... Aziqi kentine ... ben Rusa tanrı Haldi'nin hizmetkarı ... Haldi ... beni dinledi ... Kült sunularının koruyucusu olan babam Musasir kentine ... babalarım ve atalarım krallar bunlardan Musasir'e getirmemişlerdi. Ben bir seferde tüm krallardan daha fazla getirdim. Bütün krallardan daha sık ben Musasir Kenti'ne indim. Urzana tanrıların evini benim yüzüme kapadı ve Asur'a kaçtı. Efendim Haldi onun kapısını tekrar açtı ve ben buradan içeri girdim. Urzana'nın arkasından ordumla gittim. Urzana savaşmak için karşıma çıktı. Haldi'nin izniyle ben, Rusa Andaratu Dağı'na çıktım; ona bir yenilgi tattırdım. Urzana'yı kendi ellerimle yakaladım. Ve onu alt ettim. Krallığını yapması için onu yerine yerleştirdim. 14 (veya 15) gün Musasir'de kaldım. Musasir Kenti'nde temiz kurbanlar kurban ettim. Musasir'in insanları için hergün bir ziyafet düzenledim. Ben Rusa Haldi'nin hizmetkârı, insanların hakiki çobanı, dövüşten korkmayan Haldi kalesinin koruyucusu. Haldi bana iktidar gücü, güç ve baht verdi. Benim günlerimde Urartu Ülkesi daha da büyüdü, düşman ülkesini daralttım. Tanrılar bana mutluluk günleri verdi..."*. Salvini, 2006: 93-94.

[411] Haldi Şehri'nin kuruluş yazıtı, Nor-Beyazıt yakınlarında bulunan kalenin köşe taşındadır. (HChI: no. 119; UKN: no. 265).

sürdüm. Orada vali bıraktım kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı ve bir kale yaptırdım. Oraya "Haldi Şehri" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için yaptırdım. Sarduri oğlu Rusa, Biaiili Ülkesi'ni yöneten güçlü kraldır".

Adı Teişeba olan kalenin yazıtında ise şu ifadeler bulunmaktadır[412];

"Tann Haldi'nin tanrısal kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim ... Toplam 23 kralın hepsini tek bir yıl içinde yendim. Erkek ve kadınları Biainili ülkesi'ne sürgün ettim. Haraç toplama yılına geldim. Bu kaleleri bu ülke için yaptırdım... Tanrı Teiseba'nın kalesini kusursuz bir şekilde yaptırdım oraya "Teiseba Şehri" adını verdim. Biainili ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için yaptırdım. Rusa der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse...".

Her iki yazıtta adı geçen tanrılar Urartu krallığının resmi devlet panteonunun en üst sırasında yer almaktadırlar. Bilindiği gibi Urartu kralları bu zamana kadar yaptıkları tapınak, Haldi kapıları, kale ve şehir gibi imâr faaliyetlerini sadece tanrı Haldi adına yapmışlardır.

I. Rusa yaptığı birçok faaliyeti tanrı Haldi'ye adamıştır. Ancak I. Rusa'nın yazıtlarından birinde ele geçirilen bölgedeki bir kaleye Teişeba Şehri denmesi, ya Teişeba'nın bu bölgede fazlaca kutsandığı ile ya da Urartu tanrı üçlemesinden biri olan Teişeba'nın isim olarak yansıması ile alakalı olmalıdır.

I. Rusa'ya ait imar faaliyetleri arasında dikkatimizi çeken bir yazıt daha vardır. Mahmut Abad Yazıtı olarak bilinen bu yazıtın içeriği şöyledir[413];

---

[412] Tsovinar yakınlarındaki bir Urartu Kalesi'nde bulunmuş yazıtta Teişeba Şehri adı geçmektedir (HChI: no. 118; UKN: no. 266).

[413] Salvini, 1977: 16-26 vdd; Salvini 1989: 90. Mahmut Abad Yazıtı'nın Türkçesi için bkz., Payne, 2006: 271.

> "Sarduri oğlu Rusa der ki: Burada kurban kurallarını buyurdum: Krallar sefere çıkacakları zaman tanrı Sebitu'ya bir boğa ve bir koyun, tanrı Artu'arasau'ya bir koyun ve Sebitu kapısına bir koyun kurban edilsin. Yeni temeller olduğu zaman tanrı Sebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Susi'nin bir şeyi yıkıldığı zaman aynı kurban edilsin. Kült kapısı yeni yapıldığı zaman tanrı Sebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa tanrı Sebitu'nun hizmetçisi ve tanrı Sebitu karşısında vasaldır. Rusa her zaman onun vasalı olsun...".

Urartu panteonunun üst sıralarında yer alan tanrılara çeşitli kurban sunumlarının yapıldığı bilinmektedir. Bu yazıtta geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarı ile Urartu kralları yerel tanrıları da önemseyip onlara da kurban sunmuşlardır.

I. Rusa'nın bu yazıtında İran coğrafyasında tapınım gören, tanrı Sebuti'nin adının geçmektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarı ile I. Rusa, bu coğrafya da güçlü olabilmek için bu tanrıya da kurban sunmuştur. I. Rusa'nın bu faaliyeti hem bu bölgenin yerel tanrılarına duyduğu saygıyı hem de dini politikaya alet ettiğini gösterir.

Yazıtta geçen bir başka önemli konu *"krallar sefere çıkacakları zaman"* ifadesidir. Biz bu ifadeden Urartu krallarının askeri seferlere çıkarken bile kurban sunumu gibi bazı ritüelleri yerine getirdiklerini anlıyoruz. Bu tür kült uygulamaları belki de seferin zaferle sonuçlanması için yapılıyordu. Buradan hareketle sefer sonuçlandığında da uygulamanın devam edeceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

I. Rusa'nın yukarıda bahsedilen kayıtlarından başka, Tanrı Haldi'ye adanan ve Karmir-Blur'dan ele geçen tunçtan yapılmış bir kalkan üzerinde *"Sarduri oğlu Rusa bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye yaşam için armağan etti. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle..."* ifadesi ile başlayan, küçük buluntu olarak değerlendirebileceğimiz bir eserine daha rastlanmıştır.

Tüm bunlar I. Rusa'nın dine bakışını ve bunu politikalarına nasıl yansıttığını gösterir.

2.5.7. II. Argişti (M.Ö. 714–685)

I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına II. Argişti geçmiştir. II. Argişti'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii, 1969: 125 vd; Çilingiroğlu, 1994: 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN: no. 275-277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgiler vardır.

En önemli imar faaliyeti kuşkusuz, Urartu'nun en batıdaki kalesi Altıntepe'nin[414] yapımıdır (Özgüç, 1966: 2 vdd; Klein, 1974: 77 vdd). Bu kalede iyi korunmuş bir susi, II. Argişti'ye ait kaya mezarı ve stellerden oluşan açık hava tapınım alanı bulunmaktadır. Tüm bu özellikleri ile Altıntepe Urartu anıtsal mimarisinin eşsiz örneklerinden biridir.

Bu dönemin yazılı kaynaklarında II. Argişti, oldukça etkin bir kent kurucusu ve mimari eserlerin sahibi olarak karşımıza çıkar (Salvini, 2006: 113). Bu durumun en güzel örneği az önce bahsedildiği gibi Altıntepe'dir.

Bunlardan başka II. Argişti döneminde gerçekleşen faaliyetler hakkında bilgi sahibi olduğumuz az sayıdaki kaynaklardan biri, Topraklı Steli'dir[415].

Bu stelin içeriğinden, II. Argişti döneminin inanç sistemi bariz bir şekilde anlaşılmaktadır.

> *"Rusa oğlu Argisti bu steli efendi tanrı Haldi'ye yaşam için diktirdi. Tanrılar bana merhamet gösterdikleri ve güç verdikleri gibi, tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argisti'ye iyilikle birlikte, mutluluk, yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin.*

---

[414] Altıntepe Kalesi Erzincan'ın yaklaşık 20 km. doğusunda yer almaktadır. Prens mezarlarında ele geçen tunç yazıtlara göre II. Argişti zamanında yapılmıştır. Tapınak ve taş mezar odasının da yer aldığı bu kale anıtsal bir mimariye sahiptir. Ayrıca Urartu'da ilk defa rastlanan fresk parçalarının bu yerleşme de ele geçmesi Altıntepe'nin önemini daha da arttırır. Urartu sanatının eşsiz örneklerinden olan fildişi küçük buluntuları yerleşmedeki mükemmel eserler arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Özgüç, 1966; Özgüç, 1969; Barnett-Gökçe, 1953: 121-129.; Son yıllarda gerçekleşen kazıların sonuçları için bkz., Karaosmanoğlu et al, 2008: 497-514; Karaosmanoğlu et al, 2009: 119-138; Karaosmanoğlu et al, 2010: 17-34; Karaosmanoğlu et al, 2011: 164-177; Karaosmanoğlu et al, 2012: 303-317.

[415] HChI: no. 124; UKN: no. 276; Stelin tüm metninin Türkçesi için bkz. Payne, 2006: 278-279.

Tanrı Haldi'nin ilahi büyüklüğüyle tanrı Haldi'nin hizmetçisi Rusa oğlu Argisti der ki: Tanrı Haldi bana hükümranlığı verdi ve bana güçlü bir krallık verdi. İlahi gücüyle ... krali tahtlara çıktım...".

Bilindiği gibi Urartu kralları stellere tapma geleneğinin bir örneği olarak tanrı Haldi'ye çeşitli stellerde adamışlardır. Bu stelde bunlardan biridir ve II. Argişti'nin krallığı, tahta çıkışı ve dini bakış açısı ile ilgili bilgi verir.

Metinden anlaşıldığı ve örneklerine diğer Urartu krallarının yazıtlarında rastlandığı gibi tanrı Haldi yaşam kaynağıdır. Tanrı Haldi krallığın tek hâkimidir. Tanrı Haldi güçlüdür. Dilediğine yetki, iyilik, mutluluk, yaşam, sevinç, büyüklük ve güç verir. İşte II. Argişti'ye tüm bunları veren Haldi'dir. Kendisine tüm bunları veren bir tanrıya II. Argişti'nin bir stel diktirmiş olması gayet normaldir. Stelde yer alan *"Tanrı Haldi bana hükümranlığı verdi ve bana güçlü bir krallık verdi"* ifadesi hükmetme yetkisinin tanrı Haldi'ye ait olduğunu gösterir. Aslında bu ifade Haldi'nin baştanrı olarak Urartu panteonuna girdiği zamandan itibaren tüm Urartu kralları tarafından dile getirilmiştir.

Bu stelden başka II. Argişti ve Haldi arasındaki iletişim Aşağı Anzaf Kalesi'nde ele geçen tunçtan yapılmış kalkan üzerindeki kısa bir adak metninden anlaşılır[416].

"Rusa oğlu Argisti bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye sundu. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Rusa oğlu Argisti, güçlü kral, Tuspa şehrinin kahramanıdır".

Küçük buluntularda karşımıza çıkan bu ifadelere sadece II. Argişti'ye ait olan eserlerde rastlanmaz. Bu ifadeler birçok Urartu kralının kullandığı ifadelerdir.

Tanrı Haldi'ye bazı küçük buluntu ve silahların adak olarak sunulması Urartu krallığında köklü bir gelenektir. Yukarıdaki

[416] Tunç Kalkan üzerinde bulunan kısa metnin çevirisi ve konu hakkında bilgi için bkz, Payne, 2006: 281.

ifadeden bu geleneği II. Argişti'nin de sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Her ne kadar II. Argişti dönemine ait kaynaklar sınırlı sayıda olsa da, bunlar II. Argişti'nin faaliyetlerinin ve dini politikalarının an aşılmasına engel değildir. Diğer Uratu kralları gibi II. Argişti'de krallığı boyunca gerçekleştirdiği eylemlerini Haldi'ya bağlamış ve adeta bu eylemlerini onunla bütünleştirmiştir.

Urartu tahtına II. Argişti'den sonra II. Rusa geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir.

II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Argişti'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Tabi bizim için önemli olan II. Rusa'nın siyasi faaliyetleri değil, bu siyasi faaliyetlerini gerçekleştirirken dine olan yaklaşımıdır. Ayrıca bu döneme ait veriler de zaten askeri metinlerden ziyade çok sayıda adak ve imar yazıtıdır. Bunun sebebi belki de az önce ifade edildiği gibi, askeri faaliyetler yerine barışçıl yöntemleri tercih etmesidir.

II. Rusa dönemi tıpkı Menua gibi oldukça yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Ancak II. Rusa, Menua'dan farklı olarak sadece yapı yazıtları bırakmamış, aynı zamanda beş yeni kent kurmuştur. Bu kentler, Toprakkale (Rusahinili)[417], Adilcevaz/Kef Kalesi[418], Ayanis[419], Teişeba/Karmir-Blur[420] ve Bastam'dır[421].

[417] Erzen et al, 1960: 5-22, lev. I-XVI; Erzen et al, 1961a: 30-32; Erzen et al, 1961b: 33-35; Erzen et al, 1962: 19-20; Erzen et al, 1963: 34-36: Erzen, 1980b: 45-58.

[418] Bilgiç-Öğün, 1964: 102-105; Bilgiç-Öğün, 1965: 119-121; Bilgiç-Öğün, 1967: 45-50; Bilgiç-Öğün, 1974: 31-35.

[419] Ayanis/Ağartı kalesinde yürütülen kazıların sonuçları için bk., Çilingiroğlu, 1991: 201 vdd; Çilingiroğlu, 1993: 431 vdd; Çilingiroğlu, 1996: 363 vdd; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1997: 363-378; Çilingiroğlu-Derin, 1998: 591-606; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1999: 527-540; Çilingiroğlu-Derin, 2000: 397-408; Çilingiroğlu-Abay-Derin, 2002: 287-296; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 2003: 465-472; Çilingiroğlu, 2001: 37-67; Çilingiroğlu, 2004: 413-420.

[420] Barnett-Watson 1952, 132 vd.

[421] Kleis, 1979; Kleis, 1988; Salvini, 2006: 117; Çilingiroğlu, 1994: 106, dpn. 312.

II. Rusa dönemi dini faaliyetlerini açıklayabilmek adına örnek oluşturması için yukarıda adı geçen şehirlerden sadece Karmir-Blur'da inşa edilen susi'nin kapısında bulunan yazıtın içeriğine değinilecektir.

Uzunca bir metin olan bu yazıtın içeriği şöyledir[422];

> *"Argisti oğlu Rusa bu susi'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza Ülkesi'nin Teişebaini şehrinin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman, bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından güçlü kral ve Surili Ülkesi'nin ve Biainili Ülkesi'nin kralı Argisti oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin. ... Rusa der ki: Haldi kapısı konusunda ferman çıkardım, gerçekten: Yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teiseba'ya bir koyun ve tanrı Şiuini'ye bir bir koyun kurban edilsin. ... tanrı ... Tanrıça 'Arubani'ye bir inek, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı İvarsa'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa der ki: Tanrı Haldi ... burada kursunlar, ... toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan ... inşa etsinler. Törenler yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa ... ve tanrıça 'Arubani'ye bir inek kurban edilsin ... yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin. Tanrı Haldi Tapınağına oğullar getirdikleri zaman, tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin. Tapınakta hizmet etmek istemeyen, yerine, toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan, çorak topraklardan taş toplasın ... Haldi kapısındaki her bir sununun karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin. Kral Teişeba şehrinde bulunduğu zaman sunulan et ve parçalardan karaciğer krala verilsin. ... hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın ... dana vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın. Bunları gerçekten buyurdum. Argisti oğlu Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, ... , her kim ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şiuini ve tanrı Marduk onu yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında bulunsun ..."*

[422] UKN II: no. 448, 450; Yazıtın çevirisi için bkz., Payne, 2006: 286-288.

II. Rusa yukarıda içeriği verilen bu imar faaliyetiyle Haldi'ye olan şükran ve minnettarlığını göstermek istemiştir. Bunun nedeni yazıtta da ifade ettiği gibi, Tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına çıkarmasıdır. II. Rusa'da bunun bir göstergesi olarak, kendi tabiriyle Haldi'ye "kusursuz" bir yapı sunmak istemiştir. Metne göre, bu yapıyı karşılıksız yaptığı da biraz tartışmalıdır. Çünkü karşılığında tanrısından iyilik, yaşam, sevinç, büyüklük yetki, güç ve kudret beklemektedir.

Metinden anlaşılan bir başka husus, tapınakta gerçekleşecek olan törenlerde, Haldi ve diğer tanrılara sunulacak kurbanların cins ve adedinin belirtilmesidir. Bu durum muhtemelen yeni inşa edilen kutsal yapıların kurbanlar sunularak kutsanması ile alakalıdır. Bir başka ifade ile tapınak ve benzeri dini yapılar inşa edilirken buna uygun törenler eşliğinde bu yapılar yapılmıştır. Belki bu durum günümüzde olduğu gibi bir açılış seramonisi ile alakalıdır. II. Rusa Haldi adına yaptırdığı bu tapınağın açılışında Haldi ve diğer tanrılara kurbanlar sunarak bu kutsal mekânların açılışına mistik bir hava katmak istemiştir.

Ayrıca bu törenlerde kesilen kurbanların iç organlarının krallara verilmesi, Urartu krallarının bilinmeyen bir özelliklerini akla getirir. Belki de Urartu kralları bu törenlere başkanlık ediyor ve bir nevi rahiplik görevi üstleniyorlardı. Bu söylenenler metinde *"Haldi kapısındaki her bir kurbanın karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin"* ifadesi ile örtüşse bile bu konuda net şeyler söylemek için daha fazla örneğe ihtiyaç duyulmaktadır.

II. Rusa'nın dini faaliyetleri konusunda bilgi veren bir başka yapı, yine bu döneme tarihlenen Ayanis Kalesi'dir. Ayanis Kalesi'nin susi kapısında bulunan yazıtta, Karmir-Blur'da gerçekleştirilen törenlere benzer uygulamaların gerçekleştirildiği yazılıdır. Tüm bunlar bize, II. Rusa'nın dini yapılar yapmakla kalmadığını, bu mekânlara mümkün olduğu kadar kutsal bir hava vermeye çalıştığını ve her zamanki gibi tüm bunları Haldi'nin büyüklüğü ile yaptığını gösterir.

Urartu tapınaklarının silahlarla donatıldığını daha önce ifade etmiştik. Ayanis kazılarında elde edilen buluntular bu durumu kanıtlar niteliktedir. Nitekim bu yerleşmeden çıkan tunç

kalkanlar ve bunların Haldi'ye adandığına dair adak yazıları, Urartu baştanrısı Haldi'nin ve Urartu krallarının savaşçı özelliklerini göstermesi açısından önemlidir.

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri geçmişse de, bu kralın kısa süren saltanatında herhangi bir başarısına rastlanmaz. Bundan sonraki dönem hakkında Urartu kaynaklarında ve bu zamana kadar krallık hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz.

Sonuç olarak Urartu krallarının dini faaliyetleri ve dine bakış açıları tanrı Haldi ile bir bütünlük oluşturur. Urartu Krallığı'nın tek hâkimi Haldi'dir ve bunu kullanmaları için Urartu krallarına yetki vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla tüm Urartu kralları bu yetkiyi kötüye kullanmamışlar ve tanrı Haldi'ye krallıklarını sürdürdükleri müddetçe sadık kalmışlardır. Ayrıca Haldi'ye olan bağlılıklarını ve minnet duygularını, tapınaklar, steller ve anıtsal kapılar yaparak daha somut bir hale taşımaya çalışmışlardır.

Urartu kralları tanrı Haldi'nin hizmetkârıdırlar ve bunu çoğu kez yazıtları aracılığı ile dile getirmişlerdir. Bu durum yazıtlarda *"tanrı Haldi'nin hizmetçisi"* şeklinde karşımıza çıkar.

Uratu krallarının siyasi, askeri, ekonomik, sosyal, bayındırlık ve tarımsal politikalarına yön veren tek hâkim unsur vardır o da Haldi'dir. İşpuini'den itibaren görülen bu durum zamanla bir devlet politikası, bir devlet geleneği haline gelmiştir. Böylece tüm krallık tarafından kutsal sayılan Haldi kültü tüm Urartu coğrafyasına yayılmıştır.

SONUÇ

Teokrasi, siyasi iktidarın tanrı ya da tanrıların temsilcileri olduklarına inanılan insanların elinde olan toplumsal ve siyasal düzen, din erki olarak tanımlanır. Bu terim daha sade bir anlatımla, dine dayalı yönetim biçimi demektir.

Eskiçağ'da kurulan devletlerin birçoğunda dinin devlet yönetimine olan etkisi bilinmektedir. Hatta bu devletlerin birçoğu dini kuralların etkili olduğu bir sistemle yönetilmekteydi.

Eskiçağ Anadolu uygarlıklarının en önemlilerinden biri olan Hititlerin devlet yapılarında hissedilir derecede dinin etkisine rastlanır. Yerli ve yabancı bilim adamlarına göre Hititlerin idare şekli teokratik monarşidir.

Hitit Devleti M.Ö. II. binin ortalarında Kızılırmak kavsi içinde kurulmuş ve kısa süre içinde büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür.

Bununla beraber geniş bir egemenlik sahası içerisinde uzun süre hâkimiyet kurmak sağlam bir merkezi yapılanma, siyasi ve ekonomik birikim ile dini hoşgörüden geçmektedir. Hititlerin imparatorluk düzeyine ulaşmalarından itibaren merkezi idarenin kudreti de büyümüş ve dinin imparatorluk içindeki etkisi, daha da hissedilir hale gelmiştir.

Hitit teokrasisinde yönetimin başında Tabarna adı verilen kral ile devlet işlerinde ve kült törenlerinde özel bir yeri olan kraliçe (Tavananna) bulunmaktadır. Başlangıçta krallık meşruti bir karakter gösterse de zamanla bu durum değişmiştir.

Hitit devlet yönetiminde yetki, Fırtına Tanrısı'nın yeryüzündeki temsilcisi konumundaki Büyük Kralın elinde toplanmıştır. Hitit kralları yönetim hakkının kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmışlar ve yönetimdeki bütün faaliyetlerinde kendilerini tanrıya karşı sorumlu hissetmişlerdir. Bu anlayış sebebiyle Hitit kralları, önce beylikten meşruti monarşiye daha sonrasında da Eski doğu anlayışındaki gibi tanrısal güçlerle desteklenen mutlak hâkim durumuna gelmişlerdir. Buradan Hitit devlet yönetiminde baş sorumlunun Fırtına Tanrısı'nın yetki verdiği kral olduğu anlaşılmaktadır.

Hitit devlet yönetiminde kraldan sonra en yetkili kişi Tavananna yani egemen kraliçedir. Hitit Kraliçelerinin, bağımsız ve faal olarak din ve devlet işlerinde yasal bir yeri vardır. Hitit kraliçeleri, Eski Anadolu'da üstlendikleri faaliyetlerle, Eski Doğu devletlerinin kraliçelerinden farklı bir görünüm gösteriyorlardı. Eski Doğu devletlerinde kraliçelerin yönetimdeki rolleri sadece dini törenlerle sınırlı iken, Hitit Kraliçelerinin görevleri arasında siyasi, idari ve dini faaliyetlerin tümü yer alıyordu. Hitit kraliçeleri, Mısır ve Mezopotamya kraliçelerinin hak sahibi olamadığı, dış politika ve iç meselelerde Hitit kralının yardımcısıydı. Bir başka ifade ile Hitit kraliçeleri, Hitit devletinde kral kadar olmasa da yine de hükmetme yetkisine sahipti.

Hitit devlet yönetiminde bazı görevler üstlenen prens ve veliahtlar, kral ve kraliçeden sonra gelmekteydi. Hitit veraset sistemine göre meşru kraliçenin büyük oğlu veliaht olarak seçiliyor ve kralın yerini alıyordu. Geleceğin kralı olarak, Hitit prenslerinin her alanda donanımlı yetişmeleri için iyi bir eğitimden geçmesi gerekiyordu.

Hitit prensleri ve bunların arasından seçilen veliahtlar, tahtın varisi olarak krallığın, idari, askeri ve dini faaliyetlerinde yer alarak tahta geçmeden önce Hitit Krallığı'nın idaresinde tecrübe sahibi olmuşlardır. Bu durum krallığın geleceğinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Bir devlet dinine sahip olan Hititlerin dinine bakıldığında, dinin devlet yönetimine ne kadar etki ettiği açıkça görülecektir.

Hitit dini hem çok tanrılı bir inanca, hem de yabancı dinleri birbiri ile kaynaştırma ya da birleştirme yöntemini benimseyen bir yapıya sahipti. Hitit kültüründeki hoşgörü ortamı, Hitit dinini de etkilemiş, böylece çok tanrılı bir inanç sistemi gelişmişti. Hititler, bu çok tanrıcılık inançlarını o kadar ileri götürdüler ki, krallığın ilerleyen dönemlerinde artık binlerle ifade edilen tanrılar âlemine sahip oldular.

Hititler'in gerek devlet yapılarında gerekse toplum hayatlarında dine ne kadar önem verdikleri ele geçen vesikalardan anlaşılmaktadır. Nitekim Hattuşa devlet arşivi vesikalarının çoğu dini niteliklidir. Hitit devlet dinine ait bilgiler sadece devlet vesi-

kalarından değil, aynı zamanda kutsal alanlardaki tasvirlerden, Hitit sanatında karşımıza çıkan buluntulardan ve Hitit yerleşmelerinde ele geçen arkeolojik verilerden de elde edilir. Gerek arkeolojik gerekse yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hitit dini, bir devlet dini görünümündeydi. Hititlerin başka topluluklarla yaptıkları antlaşmalara da dinin yansıması, devlet antlaşmalarında tanrıların şahit olarak belirtilmesi, idari yapıya dinin büyük ölçüde tesir ettiğini göstermekteydi.

Hitit Krallığı'ndaki devlet dininin işleyişi ile alakalı olarak devletin tüm faaliyetleri, ülkede tapınım gören tanrı ve tanrıçalar tarafından neredeyse teminat altına alınmıştı. Hitit krallarının çıkardığı fermanlardan, yaptıkları antlaşmalara kadar her şey tanrı ve tanrıçaların izni ile gerçekleşiyordu. Böylece hem Hitit kralları hem de Hitit krallarının siyasi faaliyetleri tanrıların koruması altına alınmış oluyordu.

Hitit dini, gerek tanrıların karakterleri gerekse Hitit kralları ve toplumunun onlara olan bağlılığı sebebiyle, Hitit sosyal ve siyasal hayatını son derece etkilemiştir. Bunun sonucunda da hem Eski Devlet hem de İmparatorluk Çağı'nda teokratik düzen varlığını belirgin bir şekilde hissettirmiştir.

Devlet yapılanmasında teokrasinin izlerine rastlanan ve konumuza dâhil edilen bir başka devlet ise Urartulardır.

Doğu Anadolu merkezli kurulan ve zamanla büyük bir coğrafyaya hükmeden Urartu Devleti'nin de siyasal faaliyetlerinde dinin etkilerine rastlanır.

Önceleri Doğu Anadolu'da konfederasyonlar şeklinde başlayan bu siyasi yapılanma, sonraları bu konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması üzerine merkezi devlet sistemine doğru yönelmiştir. Böylece M.Ö. 9. yüzyılda konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır.

Başlangıçta, feodal bir karakter gösteren Urartu devlet yönetimi, feodal yapının krallığa dönüşmesiyle merkeziyetçi bir yönetime, yani mutlakıyete dönüşmüştür. Ancak krallığın giderek güçlenmesi ve dini yapılanmanın gelişmesi üzerine siyasi erk, gücünü dine dayandırmıştır.

Yerli ve yabancı birçok bilim adamı Urartu Krallığı'nın idare şeklini teokratik ve merkeziyetçi bir düzen olarak tanımlarlar.

Hititler gibi resmi bir devlet dinine sahip olan Urartu Krallığı'nda gerçekleşen tüm faaliyetlerden, resmi panteonun ilk sırasında yer alan baştanrı Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumluydu. Bu sistemde krallar tanrıların himayesi altındaydılar ve onların hizmetkârıydılar. Yani Urartu Krallığı'nın devlet yapısı Urartu tanrıları ile yakından ilişkiliydi.

Krallığın başında tüm ülkeyi yöneten güçlü ve mutlak hâkim olarak krallar bulunmaktaydı. Krallıkta oğlun babayı takip etmesi veraset sisteminin göstergesiydi. Bir başka ifade ile krallık babadan oğula geçiyor, kral oğullarından birini veliaht olarak seçiyor, veliaht olarak seçtiği oğlunu hatta torununu yanına taht ortağı olarak ta alabiliyordu.

Urartu Krallığı'nda merkezi devlet yapısının ya da kralın gücünü gösteren en önemli olay, kalelerin, tapınakların ve sarayların Urartu kralları ya da tanrılar adına yapılmış olmasıdır. Bu yapıların tümü Urartu kralınındır. Söz konusu inşa yapılarına ait yazıtların bir kaçı dışında kral ve tanrı adından başka isme rastlanmamıştır.

Coğrafyası gereği zor şartlara sahıp olan Urartu ülkesi, artan nüfusu barındırabilmek ve genişleyen sınırlarını ayakta tutabilmek için güçlü bir yönetim düzenine sahip olmalıydı. O günün şartlarında ancak bu sayede düşmanları ile baş edebilirdi. Bu durumun farkına varan Urartu Kralları askeri politikalarının yanında kaleler, kentler, yollar, su kanalları inşa ederek ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunarak merkezi yapıyı güçlü tutmaya çalışmışlardır. Tüm bunları tanrı Haldi adına yaparakta dini yapıyı ayakta tutmaya gayret etmişlerdir.

Urartu Krallığı'nın merkeziyetçi yönetiminin anlaşılması için Urartu dininin bilinmesi gerekmektedir. Zira Urartu dini krallığın başlangıcında olmasa bile krallık geliştikçe merkezi yapıyı oldukça etkilemiştir.

Çiviyazılı Urartu yazıtları ile Urartu kabartma sanatı, krallığın dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklardır. Urartu dini, krallığın merkezi toprakları olan Doğu Anadolu'ya has,

yerli bir karakter gösterdiği gibi, komşu olduğu coğrafyalardaki dini öğelere de sıkı sıkıya bağlıydı. Birçok öğeyi bünyesinde bulunduran bu din, çok tanrılı bir inanç sistemi görünümündeydi.

Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıdır. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmiştir. Birleştirici bir özelliğe sahip olan Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, yani krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkar. Urartu dininin bir devlet dini olduğunun göstergesi, Urartu krallarının bıraktıkları yazıtlarla da sabittir. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin en açık göstergesidir.

Sonuç olarak hem Hitit hem de Urartu Krallıkları'nın tarihi hakkında bilgi sahibi olduğumuz verilerin çok önemli bir kısmını dini kaynaklar oluşturmaktadır. Hitit vesikalarının yarıdan fazlasını dini kaynaklar oluşturur. Urartu yazıtları ise tanrıların anıldığı ifadelerle başlar ve yine bu ifadelerle son bulur. Her iki uygarlığın kralları, gerek siyasal gerekse askeri faaliyetlerini tanrılarının hoşnutluğunu ve memnuniyetini kazanmak için gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Hitit ve Urartu Krallıkları'nın siyasal yapılarında dine ne kadar önem verdiklerini gösterir. Böylece her iki krallığın yönetim sistemlerinde din ön plana çıkmış ve yönetim şekillerini büyük ölçüde etkilemiştir.

KAYNAKLAR

ADONTZ, N. (1946), *Histoire d'Armenie*, Paris.

AKURGAL, E. (1959), Urartäische Kunst, Ankara.

______, (1962), *The Art of the Hittites*, Londra.

______, (1995), *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar, İzmir.

______, (1999), *Anadolu'nun Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara.

______, (2000), *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar, İzmir.

ALBAYRAK, İ. (2000), "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname/Ein neues altassyriches Testament aus Kültepe", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara, 1-27.

______, (2003). "Kaniš-Karum'unun Bir Mektubu", Archivum Anatolicum S:6/1, s.1-9.

______, (2006). Kültepe Tabletleri IV, TTK Yayınları, Ankara.

ALEXANDER, R. L. (1993), "The Storm-God at Yazılıkaya: Sources and Influence", *Aspects of Arts and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ed. M. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1-13.

ALP, S. (1945), Kumarbi Efsanesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

______,(1947), "Hitit Kralı IV. Tuthalya'nın Askeri Fermanı", *Belleten XI/43*, 383-402.

______,(1949), "Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Belleten XIII/50*, 245-270.

______, (1952),"Hitit Devletinin İç Bünyesi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 38-45.

______, (1956), "Die Lage von Šamuha", *Anatolia 1*, Ankara, 77-80.

______, (1979a), "Hitit Dilinde Saray Sözcüğünün Karşılığı" *Belleten XLIII/170*, 169-172,

______, (1979b), "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi I. Cilt*, (11-15 Ekim 1976), Ankara, 165-196.

______, (1982), "Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi tuhhueššar Üzerinde Bir İnceleme", *Belleten XLVI/182*, 247-254.

______, (1997), *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, İstanbul.

______, (1999), *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, No. 6, Ankara.

______, (2000), *Hitit Çağında Anadolu, Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul.

______, (2003), *Hitit Güneşi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

ALPARSLAN, M.D. (2004), "Hitit İnanç Sistemi" *Arkeo Atlas 3*, İstanbul, 37.

______, (2006), "Bin Tanrılı Halk", National Geographic (Ocak 2006), İstanbul, 78-79.

______, (2009), "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş Instrumenta Linguarum Antiquarum I*, (Haz. M. Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 119-127.

ALPMAN, A. (1980), "Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi XIII/24*, Ankara, 115-122.

______, (1982), "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi XIV/25*, Ankara, 283-313.

______, (1998), "Anadolu'da Hurriler", III. Uluslararası Hitotoloji Kongresi Bildirileri, (16-22 Eylül, Çorum), Ankara, 27-37.

ARCHI, A. (1975), "Divinita Tutelari e Sondergötter Ittiti", *SMEA 16*, 89-117.

______, (1979), "Das Kultmahl bei den Hethitern", *VIII. TTKong.*, I. Cilt, 197-213.

______, (1992), "Substrate: Some Remarks on the Formation of the West Hurrian Pantheon", *Sedat Alp'e Armağan*, Ankara, 6-10.

______, (1998), "The Former History of Some Hurrian Gods", III. Uluslararası Hitotoloji Kongresi Bildirileri, (16-22 Eylül, Çorum), Ankara, 39-44.

______, (2007), "The Cult of the Royal Ancestors at Hattusa and the Syrian Practices", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 49-56.

AYDIN, N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten LV/213*, 323-330.

______, (2010), *Anahatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet*, İstanbul.

AZARPAY, G. (1968), Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study, Berkeley and Los Angeles.

BAHAR, H. (1991). *"İsauria Bölgesi Tarihi"*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Konya.

______, (2010). *Eskiçağ Uygarlıkları*, KömenYayınları, Konya.

BALKAN, K. (1960), "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatalia V*, 133-158.

______, (1964), "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, 235-245.

BALTACIOĞLU, H. (2005), Arinna Kenti'nin Suları, Su Yapıları ve Alaca Höyük", Archivum Anatolicum 8/1, 1-33.

______, (2006), "Güneş Kursları, Alaca Höyük ve Arinna", Hayat Erkanal'a Armağan (Ed. by B. Avunç), İstanbul, 129-136.

BAYDUR, N. (1970), *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul.

BAYRAM, S-Çeçen, S. (1995), "6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kanis", *Archivum Anatolicum 1*, Ankara, 1-12.

BARNETT, R. D. (1982), "Urartu", *CAH III/2*, 314-371.

BARNETT, R. D.-GÖKÇE, (1953), "The find of Urartian Bronzes at Altıntepe near Erzincan", *AnSt 3*, 121-129.

BEAL, R. H. (1992), *The Organization of the Hittite Military*, Heidelberg.

BECKMAN, G. (1982), "The Anatolian Myth of İlluianka" *JANES XIV*, 11-25.

______, (1988), "Herding and Herdsmen in Hittite Culture", Fs Otten, 33-44.

______, (1989), "The Religion of the Hittites" *Biblical Archaelogist LII*, 98-108.

______, (1997), "Plague Prayers of Muršili II", CoS I, 156-160.

______, (1998), "Ištar of Nineveh Reconsidered", *JCS 50*, 1-10.

______, (2002), "'My Sun-God', Reflections of Mesopotamian Conceptions of Kingship among the Hittites", (Eds. A. Panaino and G. Pettinato), *Melammu Symposia III*, Ravenna, 37-43.

BELLİ, O. (1977), *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

______, (1978), "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine bir Deneme", *An Ar VI*, 45-95.

______, (1981), "Urartular'da Totemcili Sorunu", *An Ar VII*, 37-51.

______, (1982a), "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 1, 139-208.

______, (1982b), "Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi", *An Ar VIII*, 115-127.

______, (1982c), "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı" *An Ar VIII*, 237-247.

______, (1983), "Urartu Kralı Išpulni'ye Ait Çivlyazılı ve Resimll Tunç Eserler", *An Ar IX*, 325-356.

______, (1989), "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", *An Ar XI*, 65-123.

______, (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolla in the Urartian Perlod. Sllver, Copper and Iron", *Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Ed. B.Merhav, Jerusalem, 16-40

______, (1992), "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Dle Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bel Van", *Arkeoloji ve Sanat 54-55*, 13-27.

______, (1993), "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", *Arkeoloji ve Sanat 58*, (özel sayı) , 3-32.

BELLİ, O. (1998a), *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BELLİ, O. (1998b), "1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 19/1*, Ankara, 543-569.

______, (1999), "1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 20/1*, Ankara, 507-525.

______, (2000a), "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 201-209.

______, (2000b), "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 210-222.

______, (2000c), "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 223-227.

______, (2000d), "Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na ait Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 386-393.

______, (2000e), "Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'na ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 403-408.

______, (2001), *Anadolu Tanrıçaları*, Promote Yayıncılık, İstanbul.

______, (2003a), "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 13-43.

______, (2003b), "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 45-73.

______, (2003c), "Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 103-117.

______, (2003d), "Çiviyazılı Metal Eşya ve Silahlar", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 129-279.

______, (2005), "Anıtsal Kaya Kapıları", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 90.

______, (2007), "Urartularda Kadın Müzisyen ve Dansçılar" *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 87-104.

______, (2010), Urartu Takıları, Türkiye Turing Otomobil Kurumu, İstanbul.

BELLİ, O.-CEYLAN, A. (2000), "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST 21/1*, Ankara, 449-466.

______, (2001), "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", *KST 22/1*, Ankara, 385-398.

______, (2002), "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST 23/2*, Ankara, 275-286.

______, (2003), "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 24/2*, Ankara, 311-324.

______, (2004), "2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 25/2*, Ankara, 29 vdd.

BELLİ, O-DİNÇOL, A. M. (1982), "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", *An Ar VIII*, 167-179.

BERAN, T. (1961), "Urartu", *Kulturgeschichte des Alten Orient* (Ed. H. Schmökel), Stutgart, 605-647.

BERAN, T. (1962), "Bericht über die Ausgrabungen des Deutchen Archaeologischen Instituts und der Deutschen Orient-Gesellschaft in Boğazköy im Jahre 1961", *TAD XI/2*, 21-25.

______, (1967), *Die Hethitische Glyptik von Boğazköy*, Berlin.

BİLGİÇ, E. (1959), "Birkaç Yeni Urartu Kitabesi", *TAD IX/1*, Ankara, 44-48.

BİLGİÇ, E.-ÖĞÜN. B. (1964), "1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında", *TAD XIII /2*, 102-105.

______, (1965), "Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları ", *TAD XIV /1-2*, 119-121.

______, (1967), "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967", *TAD XVI /1*, 45-50.

______, (1974), "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", *TAD XXI /1*, 31-35.

BİLGİÇ et al, (1990), *Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln)*, Ankara.

BİLGİÇ, E.-Bayram, S. (1995), *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Ankara.

BİN-NUN, S. R. (1972), "The Tawananna's Position in the Hittite Kingdom", *Revue Hittite et Asianique 30*, 54-80.

______, (1975), *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom*, Heldelberg.

Blrmlngham, J. M. (1961), "The Overland Route Accors Anatolla in the Eight and Seventh Centuries, B.C." *AnSt XI*, 185–195.

BİTTEL et al, (1941), Bittel, K.-Naumann, R.-Otto, H., *Yazılıkaya*, WVDOG, 61, Lelpzig.

______, (1974), Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, Boğazköy-Hattuša: Ergebnisse der Ausgrabungen, Band IX, Mann Verlag, Berlin.

BİTTEL, K. (1970), Hattusha, The Capital of the Hittites, New York.

______, (1976), "The Great Tempel of Hattusha-Boğazköy", *AJA 89/1*, 66-73.

BOEHMER, R. M. (1973), "Zur Lage von Musasir", *BagMitt* 6, 31-40.

BOSSERT, H. Th. (1948), "Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları", III. TTKong., Ankara, 59-65.

______, (1951), "Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıça Hepat", (Çev. U. B. Alkım), *Belleten XV/59*, 324-332.

BOYSAL, Y. (1961), "Anzavurtepe'de Definecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri", *Belleten XXV*, 199-212.

BRANDAU, B.-SCHİCKERT, H. (2004), Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu, (Ç. N. Mertoğlu); Arkadaş Yayınları, Ankara.

BRYCE, T. (1981), "Hattusili and the Problems of the Royal Succession in the Hittite Kingdom", *An. St. 31*, 9-17.

______, (1998), *The Kingdom of Hittites*, Clanderon Press, Oxford.

______, (2003), *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara, Dost Kitabevi.

BURDE, C. (1974), *Hethitische Medizinische Texte, Studien zu den Bogozköy Texten* 19, Wiesbaden.

BURNEY, C. A. (1957), "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *AnSt VII*, 37-53.

______, (1958), "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AnSt VIII*, 157-209.

______, (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AnSt X*, 157-209.

______, (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AnSt XVI*, 55-111.

______, (1993), "The God Haldi and Urartlan State", *Aspects of Arts and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of*

Nimet Özgüç, (Ed. M. MELLİNK, E. Porada, T. Özgüç), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 107-110.

BURNEY, C. A.-LANG, D. M. (1971), *The Peoples of the Hills:,Ancient Ararot of Caucasus*, London.

BURNEY, C. A.-LAWSON, G. R. J. (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AnSt X*, 176-196.

CARRUBA, O. (1992), "Die Tawanannas des Alten Reiches", *Hittite and other Anatolian Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*, Ankara, 73-89.

CHİLDE, G. (1936), "The Axes From Maikop and Caucasian Metallurgy" *Annals of Archaeology and Anthropology XXIII*, 113–119.

CANER, C. (2007), *Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim*, Uludağ üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.

CAVAIGNAC, E. (1930), "Marija" *Revue Hittite et Asianique I*, 15-17.

______, (1949), "L'Arnuwandas d'Ismirika", Symbolae ad Studia Orientis Pertinentes Frederico Hrozny dedicate (Eds. V. Cihar, J. Klima, L. Matous), Ar Or XVII, 85-87.

CERAM. C. W. (1979), *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

CEYLAN, A. (1991), *M.Ö. II. Binde Anadolu'doki Devletlerarası İlişkiler (Antloşmalar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

______, (1994), *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

______, (1995), "İsmeriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23*, Erzurum, 1-13.

______, (1996), "Arnuvanda-Asmunigal Dua Metni ve Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23*, Erzurum, 1-12.

______, (2001), *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.

______, (2008), Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.

CONTENAU, G. (1934), *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris.

CORNELİUS, F. (1958), "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn des Hethiterreiches" *Revue Hittite et Asianique XVI*, 1–17.

______, (1964), "Zur Hethitischen Landeskunde", *Bi Or XXI /1-2*, 11-15.

______, (1973), *Geschichte der Hethiter*, Dramstadt.

COŞKUN, Y. (1969), Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", DTCFD XXVII/3-4, 1-61.

______, (1990), "Hititlerin İdari Yapısı, *I. Hititoloji Kongresi*, (19-21 Temmuz 1990), Çorum, 94-100

ÇEÇEN, S. (1998), "Yerli Kralların Mabedleri Ziyaretleri ve Çıkan Sonuçlar", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara, 119-124.

ÇEVİK, N. (1999), "Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi", *An Ar XV*, 335-367.

______, (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

______, (2007), "Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 175-194.

ÇİLİNGİROĞLU, A. (1977), "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *An Ar IV-V*, 235-251.

______, (1982), "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)", *An Ar VIII*, 191-194.

______, (1983), "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *An Ar IX*, 311-317, (İng. 319-323).

______, (1984a), Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Bornova-İzmir.

______, (1984b), "Tanrı Asur'a Bir Mektup", Tarih İncelemeleri Dergisi II, İzmir, 1-26.

______, (1991), "Van - Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", *KST 12 /1*, 201-208.

______, (1993), "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991", *KST 14 /1*, 431-440.

______, (1994), *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova.

______, (1996), "Van Ayanis Kalesi Kazıları 1993-1994", *KST 17 /1*, 363-378.

______, (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

______, (1998), "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", (Ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, Ege Yayınları, İstanbul, 229-241.

______, (2001), "Temple Area", *Ayanis I: Ten Years' Excavations in Rusahinili Eiduru-kai* (Ed. A. Çilingiroğlu-M. Salvini), Roma, 37-67.

______, (2003), "Van-Ayanis Kalesi 2002 Yılı Kazısı", *KST 25/2*, 413-420.

______, (2005), "Urartu Dini", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 114-115.

______, (2010a), "Urartu Dini", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul,186-199.

______, (2010b), "Ayanis Kalesi", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul,336-359.

ÇİLİNGİROĞLU, A.- DERİN, Z. (1998), Ayanis Kalesi Kazıları-1996", KST, 19/1, 591-606.

______, (2000), "Ayanis Kalesi Kazıları 1998", KST 21/1, 397-408.

ÇİLİNGİROĞLU, A.-SAĞLAMTİMUR, H. (1997), "Van-Ayanis Kalesi Kazıları 1995", KST 18/1, 363-378.

______, (1999), "Van-Ayanis Urartu Kalesi", KST 20/1, 527-540.

ÇİLİNGİROĞLU, A.-ABAY, E.- DERİN, Z. (2002), "1999-2000 Yılları, Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları", *KST 23/2*, 287-296.

DADDİ, F.-POLVANİ, A. M. (1990), La Mitologia Ittita, Brescia, Paideia.

DARGA, A. M. (1974), "Puduhepa: An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B.C.", Mansel'e Armağan, (Eds. E. Akurgal, U. B. Alkım), 939-961.

______, (1978a), "Hitit Devletinin Ana Hatları" *Arkeoloji ve Sanat 1/1*, Nisan-Mayıs, 6-10.

______, (1978b), "Hitit Devletinin Ana Hatları (II)" *Arkeoloji ve Sanat 1/2*, Temmuz-Ağustos-Eylül, 12-13.

______, (1984), *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul.

______, (1985), *Hitit Mimarlığı /1, Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3221, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

______, (1992), *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56, İstanbul.

DEİGHTON, H. J. (1982), *The Weather-God in Hittite Anatolia: An Examination of the Archaelagical and Textual Sources*, BAR International Series, Oxford.

DE MARTİNO, S. (1991), "Alcune Osservazioni su KBo III27", *Altorientalische Forschungen 18*, 54-66.

______, (2003), *Hititler*, Dost Kitabevi, Ankara.

DE MARTİNO, S. -İMPERATİ, F. (1998), "Sifting Thrugh the Edicts and Proclamations of the Hittite Kings" *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, (16-22 Eylül 1996, Çorum), 391-400.

DE ROOS, J. (1983), "Hittite Prayers", *CANE III*, 1997-2005.

DELAPORTE, L. (1936), *Les Hittites*, Paris.

DİAKONOFF, I. M. (1964), *Urartskiye Pisma Dokumenty*, Moscow-Leningrad.

______, (1989), "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts", *AMI 22*, 77-102.

DİAKONOFF, I. M.-KASKAİ, S. M. (1981), *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

DİNÇOL, A.M. (1976), "Die Neuen Urartaeischen Inschriften aus Körzüt", *İstanbuler Mitteilungen XXVI*, 19-30.

DİNÇOL, A.M. (1978), "Urartäische Inschriften aus Çavuştepe-Sardurihinili", Akurgal'a Armağan, *Anadolu XXI/80*, 95-104.

______, (1982), "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 1, 18-120.

______, (1989), "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *An Ar XI*, 137-148.

______, (2003), "Hititlerin Kimlik Sorunları", Toplumsal Tarih 113, (Mayıs 2003), İstanbul, 74-77.

______, (2004), "Hititler, Son Tunç Çağı", *Arkeo Atlas 3*, 22-49.

______, (2006), "Hititler, Doğu ile Batının Buluşma Noktasındaki İmparatorluk", National Geographic (Ocak 2006), İstanbul, 65-91.

______, (2009), "Hititlerde Devlet İdaresi ve Halk", *Hititolojiye Giriş Instrumenta Linguarum Antiquarum I*, (Haz. M. Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 105-107.

DİNÇOL, A.M.- DİNÇOL, B. (1992), "Die Urartaeische Inschrift aus Hamurk (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 109-117.

DİNÇOL, A. M.-KAVAKLI, E. (1978), Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1, İstanbul.

DİNÇOL, A.M.-YAKAR, J. (1974) "Nerik" Şehrinin Yeri Hakkında", *Belleten XXXVIII/152*, 363-372.

DURMUŞ, I. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten LXI /231*, 273-286.

______, (2012). *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

EDEL, E. (1963). "Zur Schwurgötterliste des Hethitervertrages", *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde XC*, 31-35

EİCHLER, S. (1984), *Götter, Genien und Mischwesen in der Urartöischen Kunst*, Berlin.

EİSELE, W. (1970), *Der Telipinu-Erlass*, Dissertation, München.

ELİADE, M. (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşenceler Tarihi / Cilt I, Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

______, (2004), *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev: M. Aydın), Derya Kitabevi, Konya.

EMRE, K. (2002), "Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi" Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter, Kunst-und Ausstellungshalle, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (18. Januar-28 April 2002), Bonn, 486-491.

ERKMEN et al, (2002), "2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı", *12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, ˉ3-84.

ERKUT, S. (1992), "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", Sedat Alp'e Armağan, Ankara, 159-165.

ERZEN et al, (1960), "1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *TAD X /2*, 5-22.

______, (1961a), "Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa Çalışma Raporu", *TAD XI /2*, 30-32.

______, (1961b), "Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu", *TAD XI /2*, 33-35.

______, (1962), "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu", *TAD XII /1*, 19-20.

______, (1963), "Van Çevresi 1963 Çalışmaları", *TAD XII/2*, 34-36.

ERZEN, A. (1964), "Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları", *TAD XIII /2*, 98-101.

______, (1965), "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD XIV/1-2*, 141-146.

______, (1966), "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD XV/1*, 55-57.

______, (1968), "Van Bölgesi 1968 Çavuştepe Kazısı", *TAD XVII /2*, 77-90.

______, (1970), "Çavuştepe 1970 Kazısı", *TAD XIX/2*, 103-108.

______, (1974b), "Van Kalesi 1973", *AnSt XXIV*, 57.

______, (1974c), "Van Kalesi 1973 Çalışmaları", *Belleten XXXVIII/151*, 549.

______, (1975), "Van Kalesi 1974", *AnSt XXV*, 51-52.

______, (1976a), "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs", *Belleten XL/157*, 93-115.

______, (1976b), "Van Kalesi 1974 Çalışmaları", *TAD XXIII/2*, 49-52.

______, (1978), *Çavuştepe I*, Ankara.

______, (1980a), "Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları", *TAD XXV/1*, 39-44.

______, (1980b), "Toprakkale 1976 Çalışmaları", *TAD XXV/1*, 45-58.

______, (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

ESİN, U. (1969), *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul.

FORBES, R. J. (1950), *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.

FORRER, E. (1931), "Hajasa-Azzi" *Caucasica 9*, 1–24.

FRİEDRİCH, J. (1930), "Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache", *MVAeG 34/1*, Leipzig, 103-161.

GARSTANG, J. (1942), "Šamuha and Malatla", *JNES 1*, 450-459.

______, (1943), "Hittite Milltary Roads in Asla Minor" *AJA 47*, 35–62.

GARSTANG, J.-GURNEY, O. R. (1959), *The Geography of The Hittite Empire*, London.

GOETZE, A. (1925), Hattusilis. Der Berlcht über seine Thronbestigung nebst den Paralleltexten, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.

______, (1930a), "Die Pestgebete des Muršiliš", *Kleinasiatische Forschungen I/2*, 161-251.

______, (1930b), "Bemerkungen zu dem Hethitischen Text", *RHA 1*, 18-30.

______, (1940), *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.

______, (1946), "Hurrians and Subarians", *JNES 5*, 165-168.

______, (1950), "Hittite Prayers", Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament (J. B. Pritchard), 120-128.

______, (1955), "Hittite Dress", *Corolla Linguistica Festschrift (F. Sommer)*, Wiesbaden.

______, (1957a), *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München.

______, (1957b), "On the Chronology of the Second Millennium B.C.", Journal *Of Cuneiform Studies 11*, 53-61; 63-73.

______, (1959), "Treaty between Hattusllis and Ramses II", *ANET*, (Ed. By J.B. Pritchard), Princeton Universty, Prlnceton, 201-203.

______, (1967), *Die Annalen des Mursilis*, Dramstadt.

______, (1975a), "The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", *CAH II/2*, 1-20.

______, (1975b), "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish", *CAH II /2*, 117-129.

GONNET, H. (1979), "La Titulature Royale Hittite au IIe Millénnaire Avant J.C.", *Hethitica III*, 3-108.

GURNEY, O. R. (1940), "Hittite Prayers of Muršili II", *Annals of Archaeology and Antropology 27*, 1-167.

______, (1948), "Mita of Pahhuwa", *AAA XXVIII*, 32-47.

______, (1952), *The Hittites*, Harmondsworth.

______, (1973a), "Anatolia c. 1750-1600 B.C.", *CAH II /1*, 228-255.

______, (1973b), "Anatolia c. 1600-1380 B.C.", *CAH II /1*, 659-685.

______, (1977), *Some Aspects of Hittite Religion*, London.

______, (1995), "The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük" AnSt XLV, 43-71.

______, (2001), *Hititler*, (Çev. P. Arpaçay), Dost Kitabevi, Ankara.

GÜNBATTI, C. (1996), "Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies", *Archivum Anatolıcum 2*, Ankara, 25-37.

______, (1997), "Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet", *Archivum Anatolıcum 3*, Ankara, 131-155.

GÜNERİ, S. (2002), "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, Mersin, 1-58.

GÜTERBOCK, H. G. (1943a), "Etilerde Tarih Yazıcılığı", *TT Kong. 2*, Ankara, 177-181.

______, (1943b), "Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları", *Belleten VII/26*, 273-293, (Alm. 295-317).

______, (1950), "Hittite Religion", Forgetten Religions, (Ed. by V. Ferm), Journal of the American Oriental Society 78, New York, 83-109.

______, (1951), "The Song of Ullikummi. Revised Text of Hittite Version a Hurrian Myth", JCS V, 135-161.

______, (1952), "The Song of Ullikummi. Revised Text of Hittite Version a Hurrian Myth", JCS VI, 8-42.

______, (1954), "The Hurrian Element in the Hittite Emplre", Cahiers d'Histoire Mondiale *2*, 383-394.

______, (1956), "The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", *JCS X*, 41-68, 75-98, 107-1?0.

______, (1958), "The Composition of Hittite Prayers to the Sun", *JAOS 78*, 237-245.

______, (1961), "The North-Central Area of Hittite Anatolla" *JNES XX*, 85-97.

______, (1964), "Religion und Kultus der Hethiter", Historla, Zeitschrlft für Alte Geschichte-Revue d'Histoire Ancienne. Journal of Ancient History (ED. by G. Walser), Wiesbaden, 54-73.

______, (1967), "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", JNES XXVI/2, 73-

______, (1978), "Some Aspects of Hittite Prayers", The Frontiers of Human Language (Ed. by T. R. Segerstedt), Uppsala: Acta Universltatis Upsaliensis, 125-139.

______, (1980), "An Addltlon to the Prayer of Muršili to the Sungoddess and its lmplications", *AnSt 30*, 41-50.

______, (1998), "To Drink a God", XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, (6-10/VII/1987-İstanbul), 121-129.

HAAS, V. (1970), Der Kult von Nerik, Roma.

______, (1994a), *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistick, 15, Lelden-Newyork-Koln.

______, (1994b), "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter*, Kunst-und Ausstellungshalle, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (18. Januar-28 April 2002), Bonn, 438-442.

HAAS, V.-WEGNER, I. (1988), *Die Ritüale der Beschwörinnen ^{SAL}ŠU.GI*, Teil I: Die Texte, Corpus Der Hurritischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band S, Multlgrafica Editrice, Roma.

HAZENBOS, J. (2003), The Organization of the Anatolian Local Cults During the Thirteenth Century B.C. An appraisal of the Hittite cult inventories, Leiden-Boston.

HCHI: F. W. Könlg, Handbuch der Chaldischen Inschriften Graz, 1955-1957.

HELCK, W. (1962), Die Beziechungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.Chr., Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

HERODOTOS, Herodotos Tarihi, (Çev. M. Ökmen), İstanbul, 1991.

HOFFMANN, I. (1984), *Der Erlass Telipinus*, Heidelberg.

HOFFNER, H. A. (1980), "Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites", *Orientalia 49*, 283-332.

______, (1990), Hittite Myths, Atlanta, Georgia.

HOUWİNK TEN CATE, H.J. (1970), The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380 B.C.), İstanbul.

______, (1992), The Hittite Storm God: His Role and his Rule According to Hittite Cuneiform Sources", *Natural Phenomea. Their Meaning, Depiction ond Description in the Ancient Near East* (Ed. by D.J.W. Meijer), Amsterdam-Oxford-New York-Tokyo, 83-148.

______, (1994), "Urhi-Tesub revisted" *BiOr 51*, 233-259.

HULİN, P. (1960), "New Urartian Inscriptions Stones at Anzaf", *AnSt X*, 205-207.

IŞIK, F. (1999), *Doğa Ana Kubaba, Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi Dizisi I, İstanbul, 1-34.

JAHUKYAN, G.B. (1961), "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages" *Archiv Orientalni 29/3*, 353-495.

JORDAN, M. (2004), *Dictionary of Gods and Goddesses*, New York.

KAHRAMAN, A. (1965), *Dinler Tarihi*, Tarih Yayınları, İstanbul.

KARAOSMANOĞLU et al, (2008). "Altıntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST 29/1*, Ankara, 497-514.

______, (2009). "Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *KST 30/1*, Ankara, 119-138.

______, (2010). "Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *KST 31/2*, Ankara, 17-34.

______, (2011). "Altıntepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *KST 32/2*, Ankara, 164-177.

______, (2012). "Altıntepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *KST 33/3*, Ankara, 303-317.

KARAUĞUZ, G. (2001), *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya.

______, (2002), *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya.

______, (2006), Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KELLERMAN, G. (1978), "The King and the Sun-goo in the Old Hittite Period," *Tel Aviv* 5, 199-208.

KILIÇ, Y.- DUYMUŞ, H. H. (2007), "Hititlerde Kadın ve Siyaset", *Tarih Araştırmaları Dergisi 26/42*, Ankara, 85-99.

KINAL, F. (1947), "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri", *Belleten XI /41*, 1-13.

______, (1953), *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, Ankara.

______, (1956), "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Belleten XX/79*, 335-366 (Alm. 367-378).

______, (1964), "İlkçağlarda Kıbrıs", *Belleten 28/111*, 382-417.

______, (1967), "İnanna'nın Cehenmeme İnişi Efsanesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi III/3-4*, 1-21.

______, (1970), "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, Ankara, 4-13.

______, (1974), "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler", Anma Kitabı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 401-424

______,*Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KİNG, L.W. (1915), *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860-825*, (Ed. L.W. King-D. Litt), British Museum, London.

KİNNİER, J.V.-WİLSON (1972), *The Nimrud Wine Lists. A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in the Eighth Century B.C.* (Cuneiform Texts from Nimrud, I).

KLEİN, J. F. (1975), "Urartian Hieroglyphie Inscriptions From Altıntepe", *AnSt XXIV*, 77-94.

KLEİSS, W. (1964), "Zur Rekonstruktion des Urartäischen Tempels", *İstanbuler Mitteilungen 13-14*, (1963/64), 1-4.

______, (1979), Bastam I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975, Berlin.

______, (1988), Bastam II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978, Berlin.

KOÇAK, Ö. (2004), Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri, Kömen Yayınları,

KOÇAK, Ö. BAHAR, H. (2005), Eski Çağ Konya Araştırmaları 2, Kömen Yayınları, Konya.

KONAKÇI, E. (2009), "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 367-381

KONYAR, E. (2011), "Van Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları", *KST 33/3*, 409-428.

KOŞAY, H. Z. (1941), "Türk Tarih Kurumu Alaca Höyük Hafriyatı, 1940 Çalışmaları ve Neticeleri", *Belleten 5/17-18*, 1-8.

______, (1943), "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyük'te Yapılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler", *TTKong. 2*, Ankara, 21-32.

______, (1944), Ausgrabungen von Alaca Höyük (1937-1938), Ankara.

______, (1948), "Alaca-Höyük Hafriyatının Son Safhası", *TTKong 3*, Ankara, 169-177.

______, (1951), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Basımevi, Ankara.

______, (1952), "Alaca Höyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları", *TTKong. 4*, Ankara, 364-367.

______, (1965a), "Alacahöyük 1963 Kazı Ön Raporu" TAD 13/1, 63-95.

______, (1965b), "Alacahöyük Çanak-Çömlekleri Üzerindeki İşaret ve Damgalar", Belleten 29/113, 1-2.

______, (1964), "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)" *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.

______, (1972), "Hitit Tapınağı Šamuha Nerededir?", *Belleten XXXVI*, 461-468.

______, (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.

KOŞAY, H. Z, -AKOK, M. (1966), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Basımevi, Ankara.

______, (1947), "The Pottery of Alaca Höyük", AJA 51, 152-157.

______, (1972), Alaca Höyük Kazısı 1963-1968 Raporu, TTK Basımevi, Ankara.

______, (1973), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1963-1967'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Basımevi, Ankara.

______, (1976), "Alaca Höyük'te 1974 Yılı Kazı Çalışmaları" TAD 23/1, 5-11.

KOŞAY et al (1967), "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu" TAD 14/1-2, 161-216.

KOŞAY, H. Z.-TURFAN, K. (1959), "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten 23/91*, Ankara, 349-413.

KOŞAY, H. Z.-VARY, H. (1964), *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara.

KÖNİG, F. W. (1953), "Die Götterwelt Armenlens zur Zeit der Chalder Dynastle (9-7. Jahrhundert v. Chr)", *Archiv für Völkerkunde 8*, 142-171.

KÖROĞLU, K. (2000), "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten LXIV/241*, 717-748.

______, (2005), "The Northern Border of the Urartian Kingdom", *Anatolian Iron Ages 5*, 99-106.

______, (2007), "new Observatlions on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia", Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 445-456.

______, (2010), "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul, 10-49.

LAR I-II: D. D. Luckenbill, (1968), Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II New York, (ARAB I-II).

LAROCHE, E. (1947), *Recherches sur les noms des dieux Hittites*, Paris.

______, (1949), "Le Voeu de Puduhepa", *RA XLIII*, 55-78.

______, (1953), "Suppiluliuma II", *RA 47*, 70-78.

______, (1969), "Mythologie Anatolienne", *RHA, XXVI/82*, 5-90.

______, (1991), "Tešup and Hepat: The Great Hurrian God and his Consort", Mythologies. A Restructured Translation of Dictionnaire des Mythologies et Religions des Sociétés Tradltionnelles et du Monde Antique (Ed. by Y. Bonnefoy), Volume one Chicago-London, 218-222.

LEBRUN, R. (1980), *Hymnes et Prières Hittites*, Centre D'Hlstoire des Riligions, Louvain-La-Neuve,

LLOYD, S. (1998), *Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara.

LUCKENBİLL, D. D. (1968), *Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II, (ARAB I-II)*, New York.

MACQUEEN, J.G. (1959), "Hattian Mythology and Hittite Monarchy", *AnSt IX*, 171-188.

______, (1980), "Nerik and its "Weather-God", *AnSt XXX*, 179-187.

______, (2009), *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev: E. Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

MCMAHON, G. (1995), "Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia," in *Civilizations of the Ancient Near East* 3 (Ed. J. M. Sason), New York, 1981-1995.

MARDİN, Ş. (2002), *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınlan, İstanbul.

MAXWELL, K. R.-Hyslop, (1974), "Assyrian Sources Of Iron A PreliminarySurvey of Historical and Geographical Evidence" *IRAQ XXXVI*, 139-153.

MELİKİSHVİLİ, G. A. (1954), *Nairi-Urartu*, Tiflis.

______, (1965), "Die Götterpaartrias an der Spitze des Urartäischen Pantheons", *Orientalia 34*, 441-445.

MEMİŞ, E. (1987), "Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri" *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 1*, 113-117.

______, (1990), "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri (Uluslararası I, 1-3 Haziran 1988)*, Samsun, 103-110.

______, (1994a), "Hitit Sarayında kraliçelerin Rolü", *Belleten LVIII/222*, Ankara, 279-293.

______, (1994b), "Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3*, Konya, 367-375.

______, (2005), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevl, Konya.

MERİGGİ, P. (1950), "I Miti di Kumarpi, il Kronos Currico", Athenaeum XXXI, 101-157.

MEYER, E. (1953), *Die Ältesten Geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum Sechzehnten Jahrhundert, Nachtrag: Ältere Chronologie Babloniens, Assyriens und Ägyptens I/II*, Stutgart.

MORRİS, B. (2004), *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, Bir Giriş Metni*, İmge Kitabevi, Ankara.

MURAT, L. (1998), "Hitit Dünyasında Gašgaların Yeri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum 16-22 Eylül 1996), Ankara, 435-443.

MURAT, L. (2009), "Goddess Išhara", *Tarih Araştırmalan Dergisi 45/28*, 159-189.

MÜLLER, A.- KARPE, (1999), "Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış", *KST 20/1*, 445-466.

______, (2000), "Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor", KST 21/1, 309-321.

______, (2003), "Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *KST 24/1*, 437-448.

MÜLLER, A.- KARPE, & MÜLLER, V.- KARPE, (2004), "Kuşaklı-Sarissa" *Arkeo Atlas 3*, 32, 34.

NEVE, P. (1990). "Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa", *An Ar 12*, İstanbul, 21-40.

______, (1992). *Hattuša-Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, (Antike Welt Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte 23. Jahrgang. Sondernummer, Mainz.

______, (1996). "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları Habitat II*, İstanbul, 99-115.

OTTEN, H. (1950),"Mythen von Gotte Kumarbi: Neue Fragmente", Deusche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin Akademie Verlag, Institut für Orientforschung.

______, (1951), "Die Hethitischen "Königslisten" und die Altorientalische Chronologie" MDOG 83, 47-71.

______, (1958), "Keilschrifttexte" *MDOG 91*, 78-84.

______, (1966), "Hethiter, Hurriter und Mitanni", *(Fischer Weltgeschichte III, Die Altorientalischen Reiche II)*, Frankfurt/Main.

______, (1968), *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*, **Mainz Verlag der Akademie der Wissenschaften.**

______, (1969), "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi", *Belleten* XXXIII, 359-369.

______, (1975), Puduhepa: Eine Hethitische Königin in ihren Textzeugnissen, Mainz.

______, (1988), Die Apologie Hattusilis III. StBoT 24, Wiesbaden.

______, (1988), *Die Bronztafel aus Bogazkoy: ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, StBoT Beiheft 1, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

OTTEN, H.-SOUČEK, V. (1965), Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani, StBoT 1.

ÖĞÜN, B. (1967), "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi ", *TTKong. VI*, 68 vd.

______, (1970), Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı.

ÖZBUDUN, S. (1997), Ayinden Törene-Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Süreci,nde Törenlerin İşlevleri, İstanbul.

ÖZGÜÇ, T, (1953), "Kültepe'de 1950 yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor", *Belleten XVII/65*, 101-108.

______, (1954), "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar", *Belleten XVIII, 357-372.*

______, (1955a), "Kültepe 1954 Hafriyatı, Ib Katı Eserleri", *Belleten XIX*, 55-63.

______, (1955b), "Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri", *Belleten XIX*, 445-452.

______, (1956), "Kültepe Kazıları, 1953", *TAD 6/1*, Ankara, 38-39.

______, (1957), "Kültepe/Kanlş Kazıları", *TAD 7/1*, 44-45.

______, (1958), "Kültepe ve Horoztepe Kazıları", *TAD 8/1*, Ankara, 26-27.

______, (1959a), Kültepe/Kanlş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Ankara.

______, (1959b), "1958 Kültepe Kazılan", *TAD 9/1*, Ankara, 26-27.

______, (1962), "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Rapor", *TAD 12/1*, Ankara, 43-44.

______, (1964), "Kültepe-Kaniş Kazıları",*Höyük 1*, Ankara, 11-14.

______, (1966), *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

______, (1969), *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

______, (1978), *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

______, (1988), *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

______, (1999), *Kültepe-Kaniş/Neša Sarayları ve Mabedleri*, Ankara.

ÖZKAN, S. (1995), "Önasya'da Geç Tunç Çağı Ticaret Hayatında Hitit Devleti'nin Yeri" *Tarih İncelemeleri Dergisi X*, 211-217.

ÖZKAN, S. (1998), "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışında Küçük Krallıkların Rolü" *Tarih İncelemeleri Dergisi XIII*, 71-81.

PAYNE, M. (2006), Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PAYNE, M. R.-SEVİN, V. (2001), "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", SMEA 43/1, 111-119.

PAYNE, M. R.-CEYLAN, A. (2003), "A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV /2,* Roma, 191-201.

PEHLİVAN, M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

______, (1991a), "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 2, Cilt 2, Van, 27-50.

______, (1991b), *Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.

______, (1991c), *Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.

______, (1994), "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.

PİOTROVSKİİ, B.B. (1965), "Urartu Dini", (Çev. İ. Kaynak), *DTCFD 23/1-2*, 37-52.

______, (1966), *IL Regno Dı Van Urartu*, Roma.

______, (1967), *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, London.

______, (1969), *Urartu*, Geneva.

POPKO, M. (1978), *Kultobjekte in der hethitischen Religion*, (nach keilschriften Quellen), Warsaw.

______, (1995), *Religion of Asia Minor*, Warsaw.

______, (2003), Das Hehitische Ritual, CTH 447, Warszawa.

______, (2009), Arinna, Eine heilige Stadt der Hethiter, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

POSTGATE, J. N. (1973), "Assyria Texts and Fragments", *Iraq 35*, 23 vdd.

______, (1980), " The Place of the šaknu in Assyrian Government", *AnSt* 30, (Special Number in honour of the seventieth birthday of Professor O. R. Gurney), 67-76.

PRİTCHARD, J. B. (1969), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton.

ROWTON, M.B. (1959), "The Backround of the Threaty between Ramesses II and Hattusilis III", *JCS 13*, 1-11.

SAGGS, H. W. F. (1984), *The Migth that was Assyria*, London.

SALVİNİ, M. (1967), *Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu*, Roma.

______, (1977),"Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud Abad (West-Azerbaidjan)", *AMI 10*, 125-136.

______, (1980), "Das Susi-Heiligtum von Karmir-blur und der Urartäische Turmtempel", *AMF NF 12*, 249-269.

______, (1994), "Thr Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı", Anatolian Iron Age III, 205-207.

______, (1995), *Geschichte und Kultur der Urartöer*, Dramstadt.

______, (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

______, (2010), "Urartu Tarihine genel Bir Bakış", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul, 72-97.

SALVİNİ, M.-WEGNER, I. (1986), *Die Rituale des AZU Priesters*, Teil I: Die Texte, Corpus Der Hurritischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band 2, Multigrafica Editrice, Roma.

SAN, O. (2000), "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", *OLBA III*, Mersin, 19-28.

SANDALGİAN, J. (1917), Histoire Del' Armenie Des Ages du Paganisme, Rome.

SAVAŞ, S. Ö. (1998a), Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları, Ege Yayınları, İstanbul.

______, (1998b), "Hattuša" Adı Üzerine", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum 16-22 Eylül 1996), Ankara, 505-513.

SCHİRMER, W, (1982), *Hitit Mimarlığı*, (Çev. B. Marda), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

______, (2002), "Şehir, Saray, Tapınak: M.Ö. 2. ve 1. Bin Hitit Mimarisinin Özellikleri, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter, Kunst-und Ausstellungshalle, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (18. Januar-28 April 2002)*, Bonn, 481-486.

SEEHER, J. (1999), "Boğazköy-Hattuşa 1997 Yılı Çalışmaları", *KST 20/1*, 417-432.

______, (2000a), "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılanna Toplu Bir Bakış", *TÜBA-AR III*, 15-34.

______,2000b), "Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları", *KST 21/1*, 299-308.

______, (2001), "Boğazköy-Hattuşa 1999 Yılı Çalışmalan", *KST 22/1*, 303-314.

______, (2002), "İmparatorluk Panteonu'na Bir Bakış: Yazılıkaya Tapınağı", Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter, Kunst-und Ausstellungshalle, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (18. Januar-28 April 2002), Bonn, 156-163.

______, (2004), "Hattuşa Hititlerin Başkenti" *Arkeo Atlas 3*, 63-69.

______, (2006), *Hattuşa Rehberi Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İstanbul.

______, (2007a), "Boğazköy / Hattuşa 2004-2005 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *KST 28/2*, 27-42.

______, (2007b), "Eine Kultvase mit der Darstellung des Wettergottes von Halab aus Hattuša", Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 707-720.

______, (2008), *Hattuşa Kerpiç Kent Suru*, Ege Yayınları, İstanbul.

______, (2011), *Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, Ege Yayınları, İstanbul.

SEVER, H. (1991), "Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi", DTCFD 35/2, 247-256.

SEVER, H.-Çeçen, S. (2000), "Naraqqum" Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara, 167-176.

SEVİN, V. (1979), *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

______, (1981), "Menua'nın oğlu İnušpua", *An Ar VII*, 1-5.

______, (1988), "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük 1*, Ankara, 51-64.

______, (2000), "Urartu Bahçeleri", *Belleten LXIV/240*, 395-405.

______, (2003a), *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.

______, (2003b), *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınlan, İstanbul.

______, (2003c), "Doğu Anadolu'nun Kralları, Urartular-Vanlılar", Toplumsal Tarih 113, (Mayıs 2003), İstanbul, 78-81.

______, (2005), "Urartu Tarihi", *Arkeo Atlas 4*, 62-94.

SEVİN, V.-BELLİ, O. (1977), "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *An Ar IV-V*, 367-379.

SİNGER, I. (1994), "The Thousand God of Hattl: Limlts of an Expandlng Pantheon", *Concepts of the other In Near Eastem Rliglons, Israel Oriental Studles XIV*, (Eds. I. Alon, I. Gruenwald, I. Singer), Leiden, 81-102.

______, (1996), *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm of Lightning*, Atlanta.

______, (2002), *Hittite Prayers*, (Ed. by H. A. Hoffner), Society of Biblical Literature, Leiden-Boston-Köln.

______, (2006a), "The failed reforms of Akhenaten and Muwatalli", *BMSAES 6*, The British Museum, 37-58.

______, (2006b). "Pihassassi". *Reallexikon der Assyriologie 10/7–8*, 559-561. Berlin and New York.

SİVAS, H. (1991), *Urartu ile İlgili Asur Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

______, (2000), "Urartu Kandilleri" *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 1/2*, Eskişehir, 321-338.

SOMMER, F. (1947), *Ahhijavafrage und Sprachwissenschaft*, München.

______, (2007), "Tanrı İçmek" Hitit Kült Teriminin Hatti Dili Işığında Yeni Bir Yorumlama Denemesi", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 731-738.

SLATTERY, D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan VIII*, 1-30.

STURTEVANT, E. H.-Brechtel, G. (1935), A Hittite Chrestomathy, Philadelphia.

SÜEL, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara.

______, (1990). "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu", X. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, Ankara, 515-522.

______, (1998a). "Ortaköy-Šapinuva Tabletlerinin Tarihlendirilmesi", TÜBA-AR I, 38-61.

______, (1998b). "Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri", V. Hititoloji Kongresi, (02-08 Eylül 2002, Çorum), Ankara, 679-685.

SÜEL, A.-SÜEL M, (1999). "1997 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazısı Çalışmaları", *KST 20/1*, 433-444.

______, (2000). "1998 Yılı Ortaköy-Şaplnuva Kazısı Çalışmaları", *KST 21/1*, 321-326.

______, (2002). "2000 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazısı Çalışmaları", *KST 23/1*, 413-418.

______, (2006). "Ortaköy/Şapinuva 2004 Yılı Kazı Çalışmaları", *KST 27/2*, 1-8.

ŞAHİN, H.A. (2000), "Kültepe Metinlerine göre, Sin Rahiplerinin Anadolu'daki Faaliyetleri", *Archivum Anotolıcum 4*, Ankara, 237-244.

TAFFET, A.-YAKAR, J. "Politics and Religlon on Urartu", *Bulletin of the Middle Eostern Culture in Japon, Essoys on Ancient Anotolio in the Second Millennium B.C. X*, 133-149.

TAGGAR-COHEN. A. (2006), Hlttite Priesthood, Universitätsverlag Winter Heidelberg, Germany.

TANSUĞ, K. (1949), "Kimmer'lerln Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti", *DTCFD VII /4*, 535-550.

TARACHA, P. (2009), Religions of Second Millennium Anatolia, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

______, (2007), "The Capital Hattuša and other Residental Cities of Hittite Gtreat Kings", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 755-760.

TARHAN, M.T. (1978), M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

______, (1979), "Eskiçağ'da Kimmer Problemi", *T.T.Kong. 8*, 1979, 355-369.

______, (1982), "Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler", *An Ar VIII*, 69-114.

______, (1983), "The Structure of the Urartian State", *An Ar IX*, 295-310.

______, (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *AST 1*, 109-120.

______, (1985), "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar", *AST II*, 179-203.

______, (1986a), "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi I. Cilt*, Ankara.

______, (1986b), "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar", *AST III*, 297-335.

______, (1988), "Recent Archaeological Research in Turkey: Van Castle and old City", *AnSt XXXVIII*, 206-207.

______, (1989), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987", *KST X/I*, 369-428.

______, (1994), "Recent Research at the Capital Tushpa" *Tel Aviv 21/1*, 22-57.

______, (2000), "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. O. Belli), Ankara, 191-200.

______, (2003), "Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 85-101.

______, (2007), Tuşpa Stadeli'ndeki Asurca Yazıtlı Adak Nişinde Yeni Bulgular", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 761-766.

______, (2010), "Başkent Tuşpa", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul, 288-335.

TARHAN. M. T.-SEVİN, V. (1975), "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı", *Belleten 155*, 389-400, (İng. 401-412).

______, (1990), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *KST XI/I*, 355-375.

______, (1991), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989", *KST XII/II*, 429-456.

______, (1992), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten LVI/217*, 1081-1100.

______, (1993a), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten LVII/220*, 843-861.

______, (1993b), "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991", *KST XIV/I*, 407-429.

TAŞ, İ. (2008), *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vasal Krallıklara Yönelik Politikası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

TAŞYÜREK, O. A. (1978), "Darstellungen des Urartäischen Gottes Haldi" *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburstag am 28 Februar 1976, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* (Ed. S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner), 940-955.

TİSCHLER, J. (1978), *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Lief 2, Innsbruck.

TEKİN, O. (1996), "Aşağı Anzaf Kazısında Bulunan İslami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi", *Toplumsal Tarih 36*, 48-50.

TRÉMOUİLLE, M-Cl. (1997), [d]Ḫebat, UNE DIVINITÉ SYRO-ANATOLIENNE, Frenze.

TÜMER, G. (1986), "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* Cilt. XXVIII, Ankara, 213-267.

TÜMER et al (2003), Tümer, G.- Küçük, A.- Küçük, M.A., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara.

TÜRKÇE SÖZLÜK (1998), *Türkçe Sözlük 1, A-J*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 9. Baskı, Ankara.

TKU: W. Kleiss-H.Hauptmann, Topographische Karte Von Urartu, *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, Ergänzungsband 3, Berlin, 5-46.

TYLECOTE, R. F. (1981), "Iron Sands from the Black Sea", *AnSt XXXI*, 137-139.

UMAR, B. (1999), *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul.

URARTU: *Savaş ve Estetik*, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları-1917, İstanbul, 2003.

URARTU: *Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul, 2010.

UNGER, E. (1934), "Yazılıkaya'daki Kabartmaların İzahı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi II*, İstanbul, 168-180.

______, (1959), "Die Verherrlichung des Königs Tuthalla von Hatti im Felsheiligtum von Yazılıkaya", *TAD IX/2*, 9-17.

UKN: G. A. Melikishvili (1960), Urartskie Klinoobraznyne Nadpisi, Moskova.

ÜNAL, A. (1974), Hattušili III. Teil I – Hattušili bis zu seiner Thronbestigung, Band 1: Historischer Abriss, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

______, (1994), "Hethitischen Mythen und Epen" Texte aus der Umwelt des Alten Testaments III/4, (Ed. O. Kaiser), 802-865.

______, (1996), *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Ankara.

______, (1997), "Muvatalli II", *Reallexikon der Assyriologie VII/7–8, 524-527.*

______, (1998). *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy* (Çorum), Central Turkey, Simurg Yayınları, İstanbul.

______, (1999), Hititler- Etiler ve Anadolu Uygarlıkları, Etibank, İstanbul.

______, (2002a), *Hititler Devrinde Anadolu, Kitap 1*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

______, (2002b), "Hititlerde Devlet İdare Sistemi: Kral, Kraliçe, Prensler, Memurlar, Kanunlar ve Fermanlar", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 109-110*, İstanbul, 37-50.

______, (2003), *Hititler Devrinde Anadolu, Kitap 2,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

______, (2005a), *Hititler Devrinde Anadolu, Kitap 3,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

______, (2005b), "Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa, *İdol 24*, 5-15.

VAN GESSEL, B. H. L. (1998), Onomasticon of the Hittite Pantheon I-II, Leiden,

VAN LOON, M. N. (1966), Urartian Art, Its Distinctive Traits In the Light of New Excavations, İstanbul.

______, (1975), 'The Incriptions of Ishpulni and Meinua at Qalatgah, Iran", *JNES 34*, 201-207.

______, (1991), "Urartian Iconography", *Anatolia in the Earlier First Millennium BC*, Leiden, 15-25.

VON SCHULER, E. (1957), Hethitische Dienstanweisungen für Höhere Hof und Staatsbeamte, AfO Beiheft 10, Graz.

______, (1959), "Hethitische Königserlasse als Quellen der Rechtsfindung Ihr Verhaltnis zum kodifizierten Recht", *Festschrift Johannes Friedrich*, Heidelberg, 435-472.

______, (1965a), *Die Kaškäer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin.

______, (1965b), "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge", *An Ar* II/1-2, İstanbul, 445-464.

WEGNER, I, (1981), Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien, Neukirschen-Vluyn.

______, (2000), *Hurritisch*, Eine Einführung.

WEGNER, I.-SALVİNİ, M. (1991), *Die hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (ḫ)išuwa-Festes,* Die Texte, Corpus Der Hurritischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band 4, Multigrafica Editrice, Roma.

WİLHELM, G. (1994), *The Hurrians*, (Translated from German by J. Barnes), Warminster.

WİLSON, J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq XXIV-2*, 90-115.

WEİDNER, E. F. (1923), Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazkoei (BoSt 8-9), Leipzig.

WOOLLEY, L. (1953), *Forgetten Kingdom*, London.

YILDIRIM, R. (1987), "Urartu At Gemleri" *Belleten LI/200*, 441-496.

______, (1988), "Burma Geçit Urartu Miğferleri" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/2*, 217-228.

______, (1989a), *Urartu İğneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

______, (1989b), "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3/2*, 279-288.

______, (2002). Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları), İzmir.

YİĞİT, T. (1994), *I. Hattuşili ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi.

______, (1997), "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine," *Tarih Araştırmaları Dergisi 29*, 233-245.

______, (2003), "Hitit Krallığı'nda Veliahdın Belirlenmesi Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi 34*, 141-147.

______, (2004), "Hitit Krallığı'nda Yönetim Sistemi Üzerine Bir Not", *Tarih Araştırmaları Dergisi 35*, 219-226.

______, (2007a), "Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman," *Tarih Araştırmaları Dergisi 41*, 1-8.

______, (2007b), "Haštayar and Kadduši" Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 797-802.

ZİMANSKY, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urortian State*, Chicago.

______, (2010a), "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul,54-69.

______, (2010b), "Urartu ve Çağdaşları", *Urartu: Doğuda Değişim* (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları-3054, İstanbul,104-199.

KISALTMALAR

AAA	Annals of Archaeology and Anthropology, London.
AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
Ac Ant Hung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapeşte.
AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
AfO-NF	Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
AJA	American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
AMI	Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin.
Anadolu (Anatolia)	Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayını Ankara.
An Ar	Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
Anatolica Anatolica.	Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Anterieure, Leiden.
Antropoloji	Paleoantropoloji Etneoloji, Prehistorya, Ankara.
AO	Der Alte Orientalia, Leipzig.
Ar Or	Archiv Orientalni, Prag.
ARI I	Assyrian Royal Inscriptions I. Wiesbaden.
ArkST	Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ank.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
AnSt	Anatolian Studies, London.
Ata. Konf.	Atatürk Konferansları, Ankara.
Ata. Üni. FEF Ede. Bil. Araş. Der.	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Erzurum.
Belleten	Belleten. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, South Haley-New Hawen.
BiOr	Bibliotheca Orientalis, Leiden.

BoTU	Die Boghazköi-Texte in Umschrift, Leipzig.
CAH	Cambridge Ancient History. Cambridge.
CAUCASICA	Zeitschrift für die Erforschung der Sprachen und Kulturen des Kaukasus und Armeniens. Leipzig.
DTCFD	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi. Ankara.
HChI	Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz.
IEJ	Israel Exploration Journals. Jerusalem.
IRAN	Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
IRAQ	Published by the British Shcool of Archaeology in Iraq, London.
Ist. Mitt.	Istanbuller Mitteilungen. Deutshes Archäologisches Institute, Tübingen.
İA	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
JA	Journal Asiatique, Paris.
JAOS	Journal of the American Oriental Society. New Hevan.
JCS	Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
KBo	Keilschriftexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin.
KUB	Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
LAR I-II	Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago.
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin, Berlin.
MTA	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
MVAG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft. Berlin.
MVAeG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft. Leipzig.

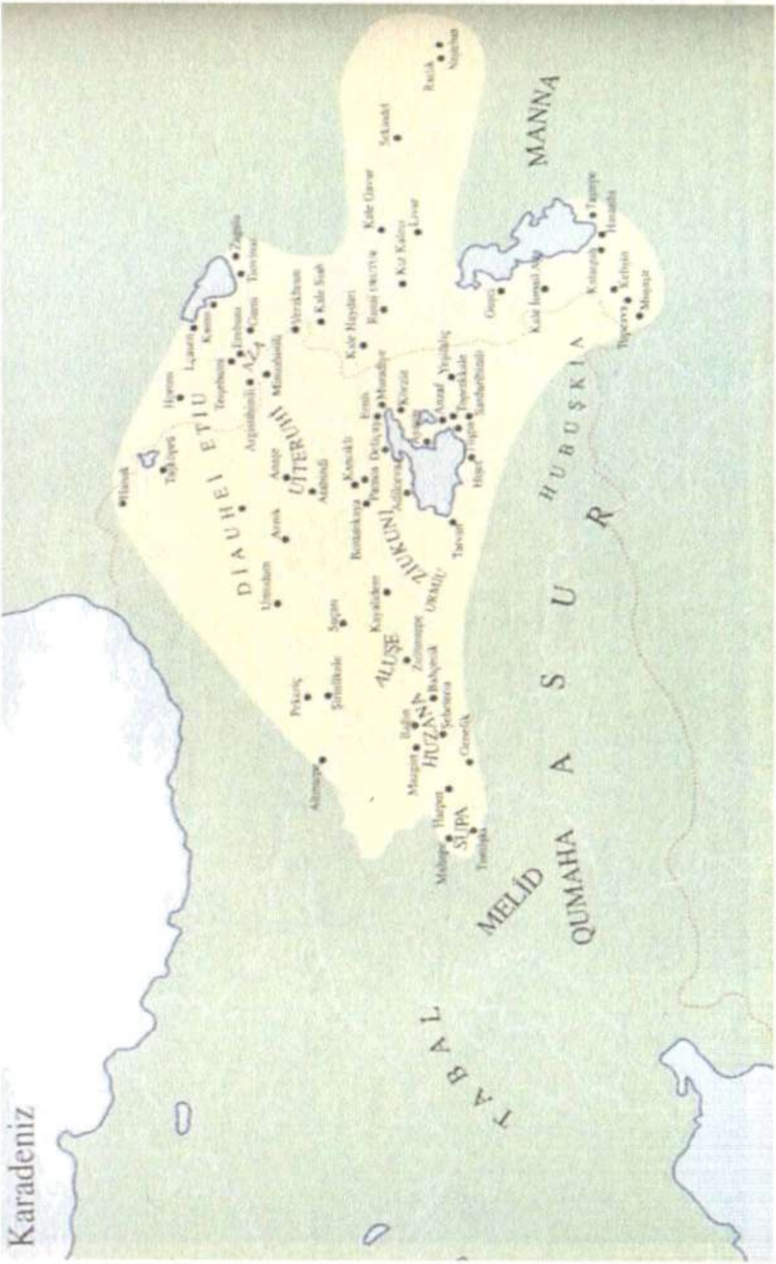
ODTÜ Keban Projesi	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Keban Projesi Yayınları, Ankara.
Or Ns	Orientalia. Nova Series, Roma.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Leipzig.
RA	Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
REA	Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
RHA	Revue Hittite et Asianique: Organe de la Societe des Etudes Hittites, Paris.
RLV	Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin.
Selçuk Üni. Eğitim Fak. Der.	Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Konya.
StBoT	Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden.
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
TAY	Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri, İst.
Tel Aviv	Tel Aviv. Journal of the Institue of Archaeology of Tel Aviv University, İsrael.
TKU	Topographische Karte Von Urartu, Berlin.
TTAED	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi. Ankara.
TTK	Türk Tarih Kurumu, Ankara.
TTKong.	Türk Tarih Kongresi, Ankara.
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
UKN	Urartskie Klioobraznyne Nadpisi, Moskova.
VDI	Vestnik Drejnev İstorii. Moskova.
WVDOG	Wissentschatlische Veröffentlischungen der Deutschen Orient-Gesselschaft, Leipzig.
Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Der.	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Van.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
ZE	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

FİGÜR LİSTESİ

FİGÜRLER



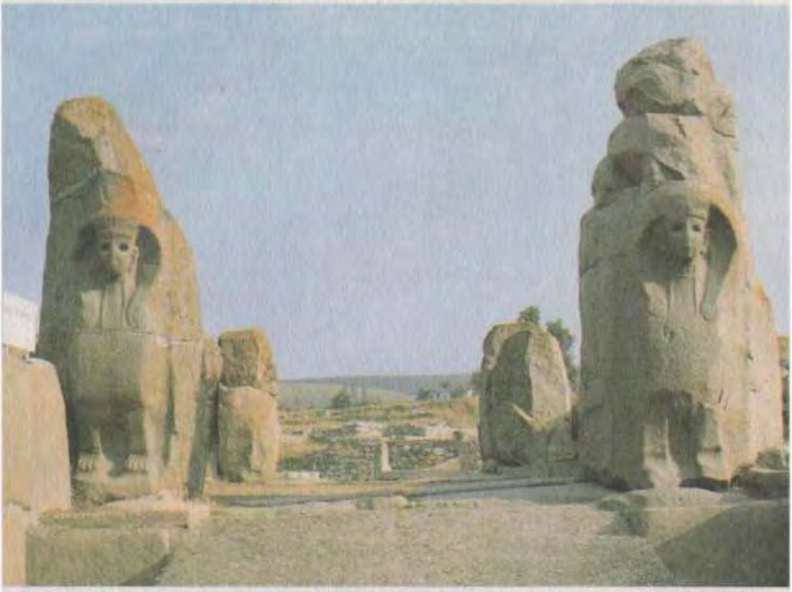
Figür-1. Hititler (Sevin, 2003b)



Figür-2. Urartu (Sevin, 2003b)



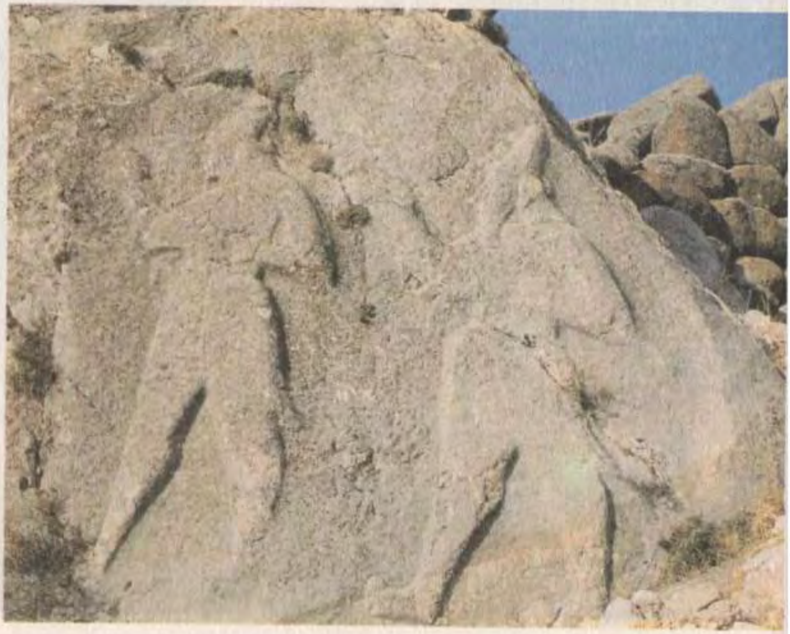
Figür-3. Hattuşa Aslanlı Kapı (Akurgal, 1995)



Figür-4. Alaca Höyük Sfenksli Kapı (Ünal, 2002)



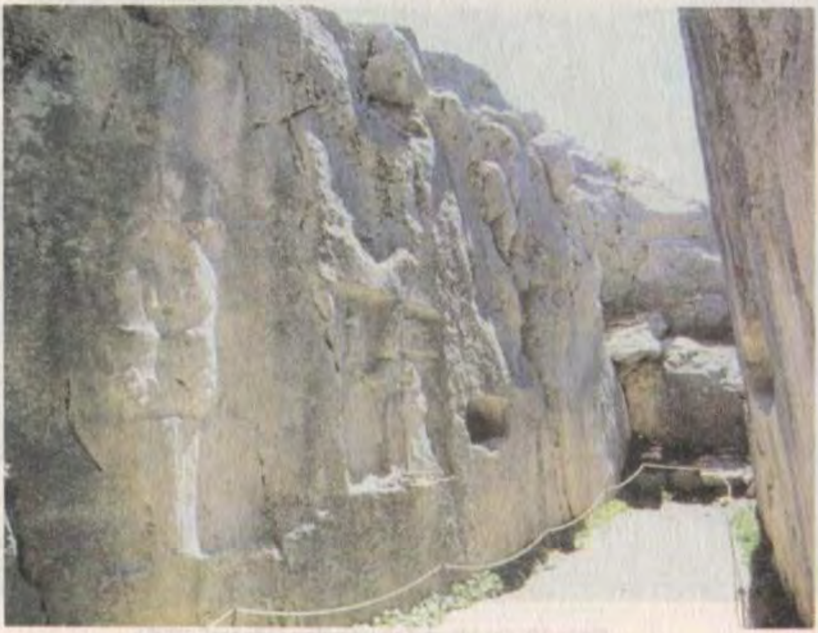
Figür-5. Büyük Tapınak (Fırtına Tanrısı ve Arinni'nın Güneş Tarıçası'nın Tapınağı) (Akurgal, 1995)



Figür-6. Gavurkale Kaya Kabartması (Ünal, 2002)



Figür-7. Yazılıkaya Kutsal Alanı (Ünal, 2002)



Figür-8. Yazılıkaya Kutsal Alanı (Brandau-Schickert, 2004)



Figür-9. Yazılıkaya Kabartmaları (Akurgal, 1995)



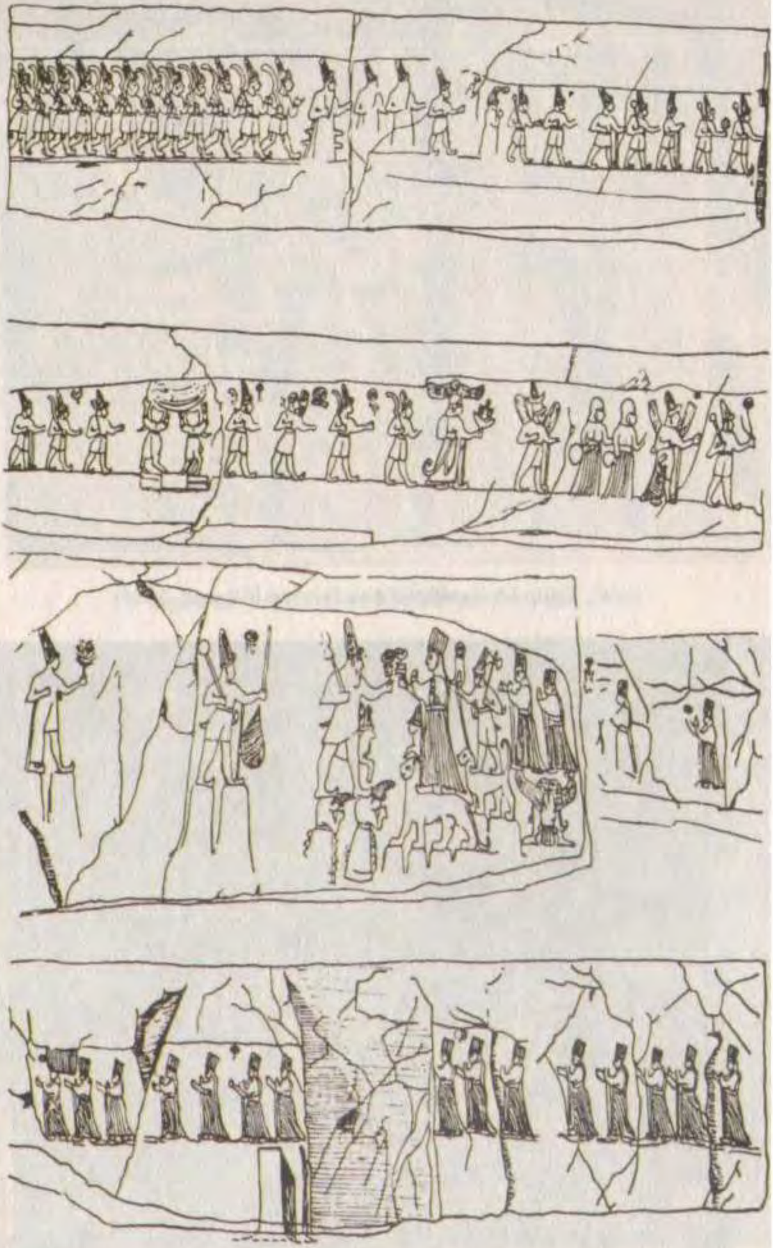
Figür-10. Yazılıkaya Kabartmaları (Akurgal, 1995)



Figür-11. Yazılıkaya, IV. Tuthaliya (Ünal, 2002)



Figür-12. Yazılıkaya, Kama Biçiminde Tanrı Kabartması (Akurgal, 1995)



Figür-13. Yazılıkaya, 63 Tanrı (Akurgal, 1995)



Figür-14. Yazılıkaya Ana Sahnesi (Akurgal, 1995)



Figür-15. Fıraktin Kaya Kabartması (Akurgal, 1995)



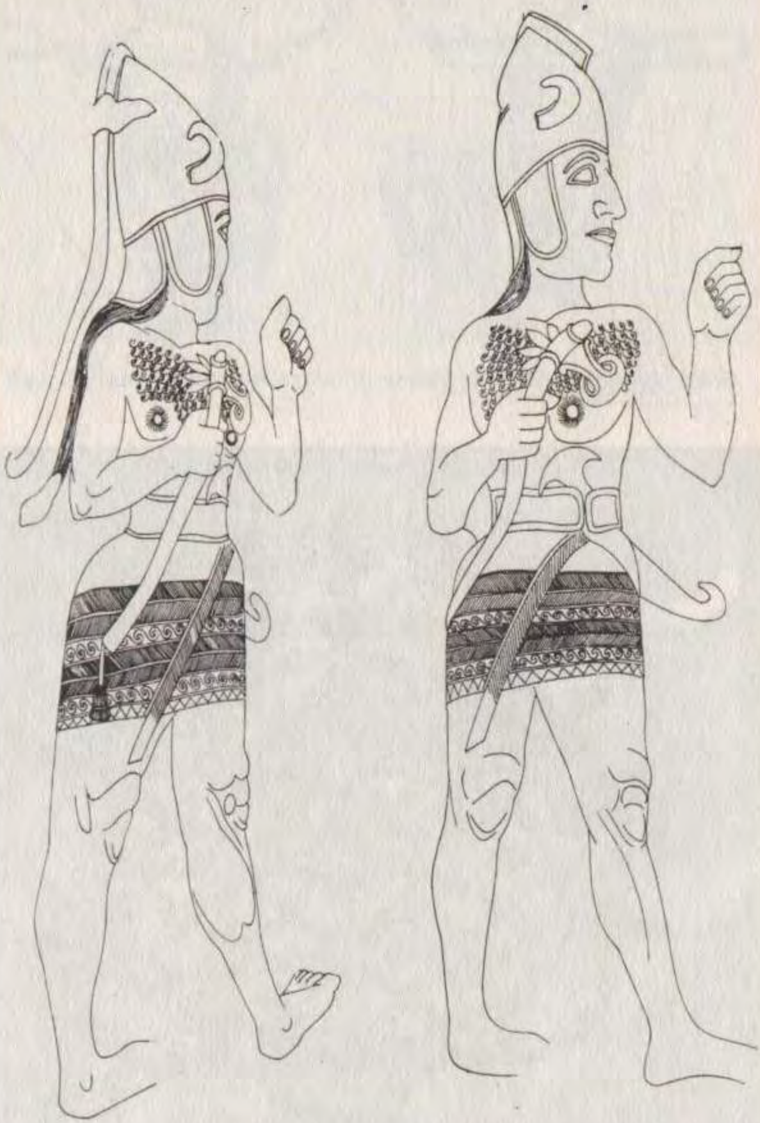
Figür-16. Fıraktin Kaya Kabartması (Akurgal, 1995)



Figür-17. Alaca Höyük Kaya Kabartması (Akurgal, 1995)



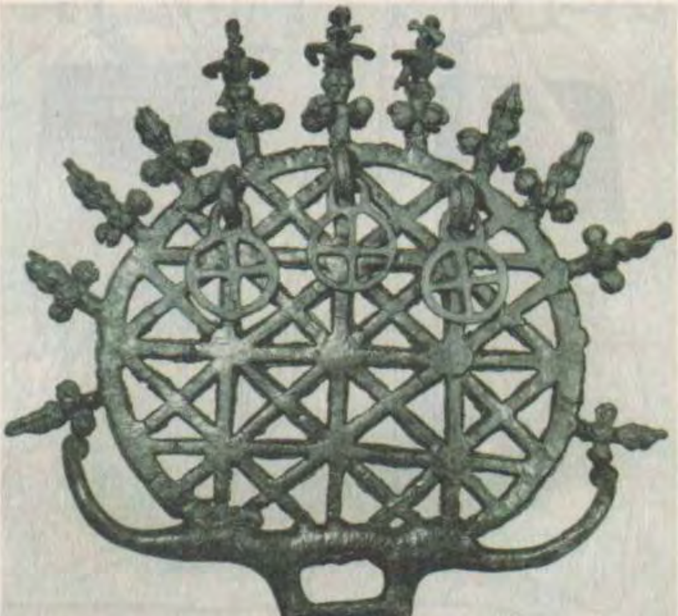
Figür-18. Tanrılaştırılmış Kral (Akurgal, 1995)



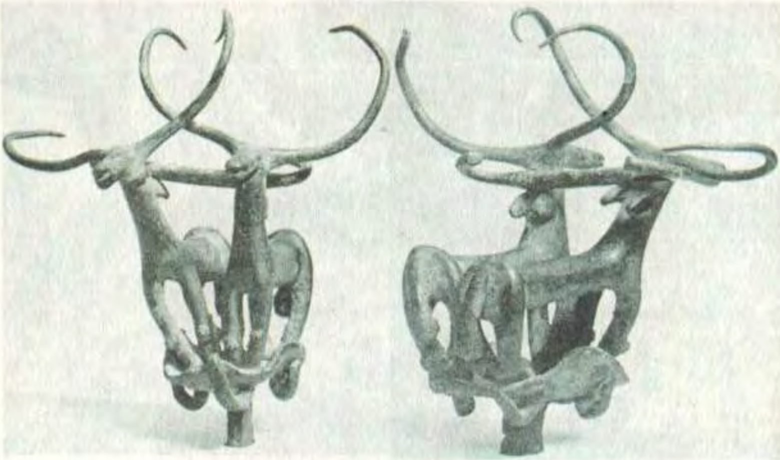
Figür-19. Savaş Tanrısı (Akurgal, 1995)



Figür-20. İştar ve Yardımcıları (Akurgal, 1995)



Figür-21. Dinsel Sancak (Akurgal, 1995)



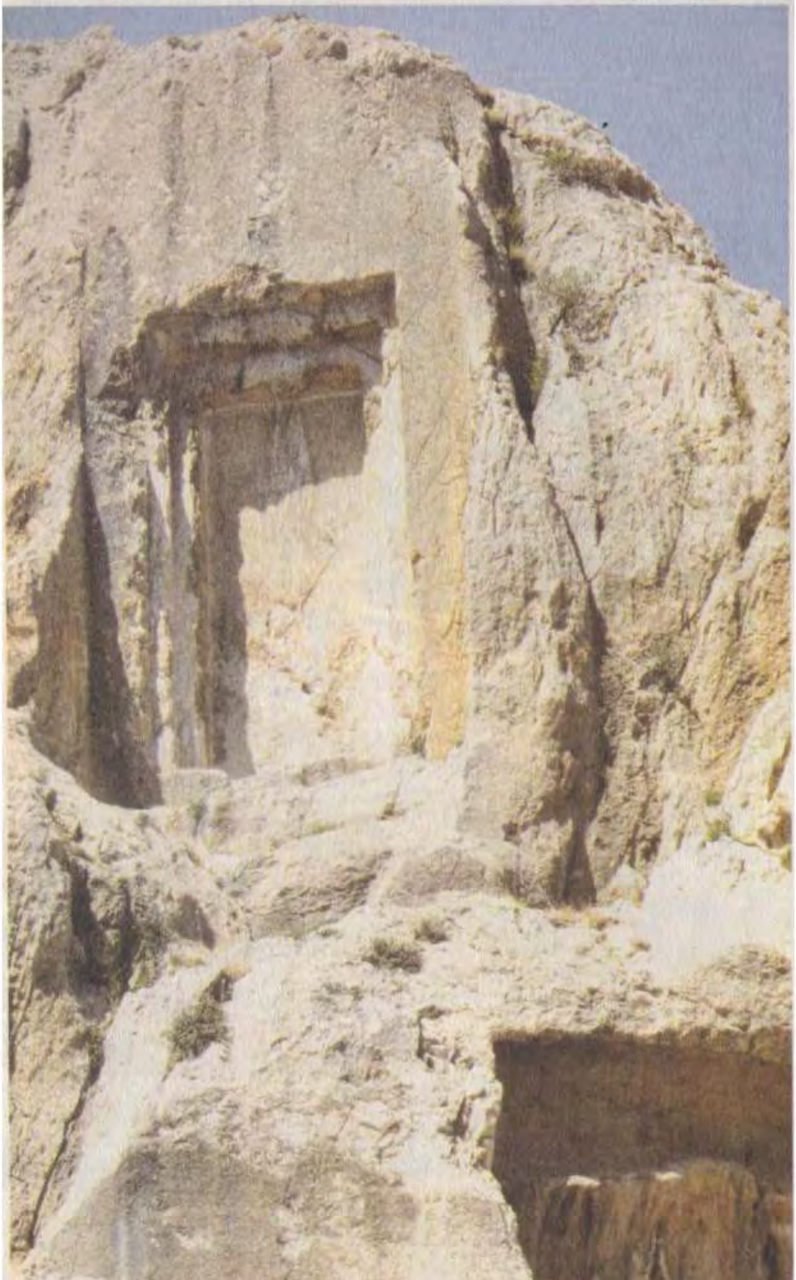
Figür-22. Hurri ve Şerri, Fırtına Tanrısı'nın Kutsal Hayvanları (Akurgal, 1995)



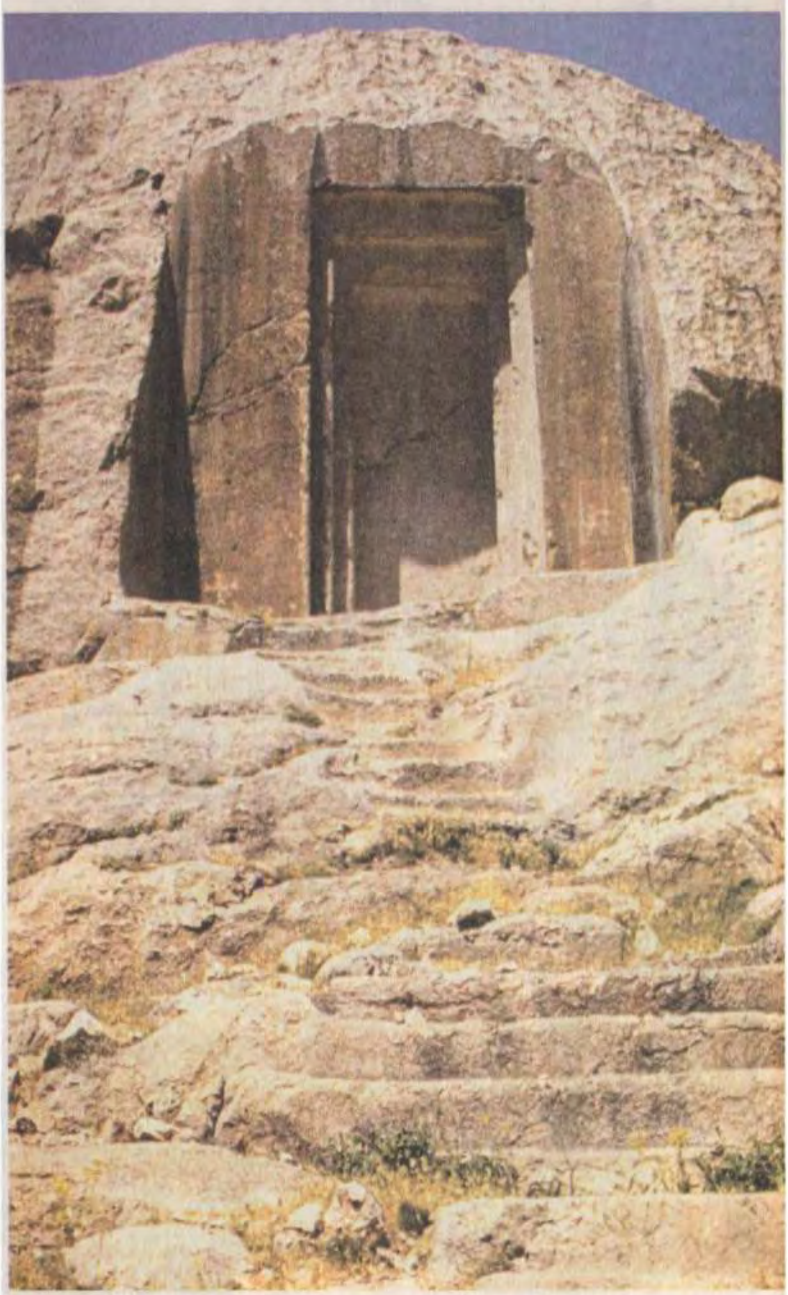
Figür-23. Hurri ve Şerri, Fırtına Tanrısı'nın Kutsal Hayvanları (Akurgal, 1995)



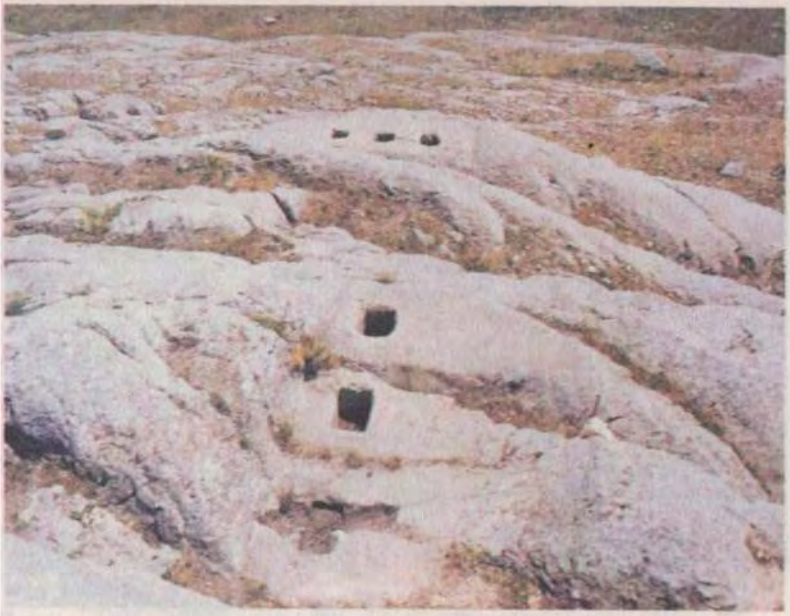
Figür-24. Tören Baltası (Akurgal, 1995) (Kapak Konusu)



Figür-25. Meher Kapı (Belli, 2003d)



Figür-26. Yeşilalıç (Belli, 2003d)



Figür-27. Yeşilalıç Stel Yuvaları (Belli, 2000d)



Figür-28. Analı Kız (Tarhan, 2000)



Figür-29. Hazine Piri Kapısı (Belli, 2000d)



Figür-30. Hazine Piri Kapısı (Belli, 2000d)



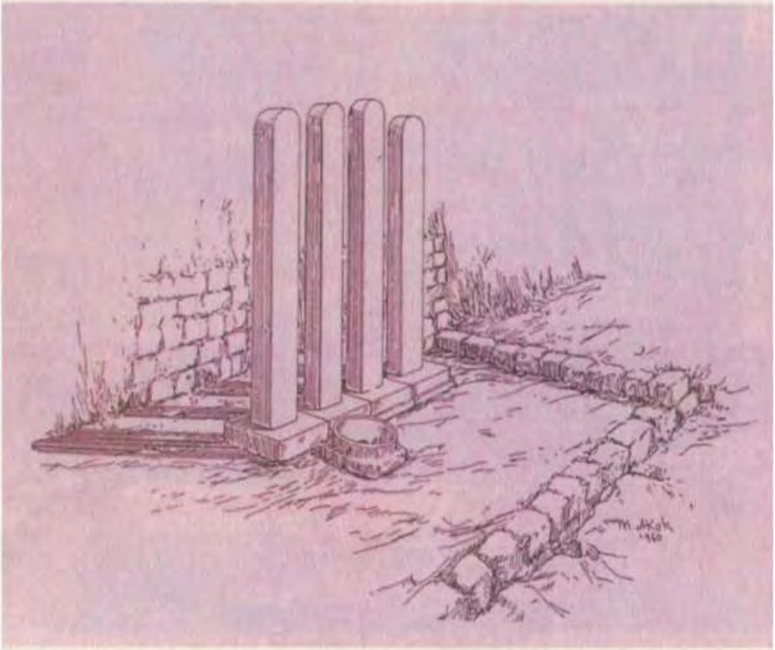
Figür-31. Çavuştepe (Sardurihinili) Haldi Tapınağı (Belli, 2000b)



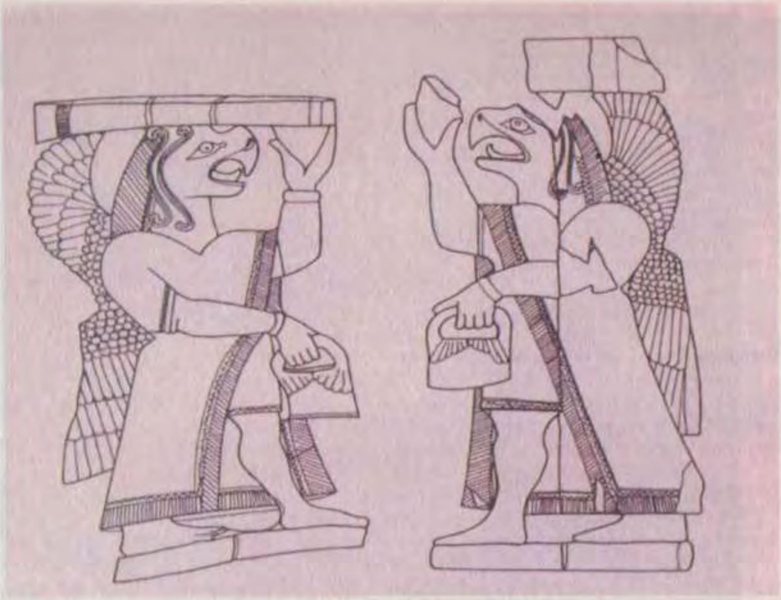
Figür-32. Çavuştepe (Sardurihinili) İrmuşini Tapınağı (Belli, 2000b)



Figür-33. Toprakkale (Rusahinili) Haldi Tapınağı (Belli, 2000c)



Figür-34. Altıntepe Stelleri (Çilingiroğlu, 1997)



Figür-35. Altıntepe Grifon (Çilingiroğlu, 1997)



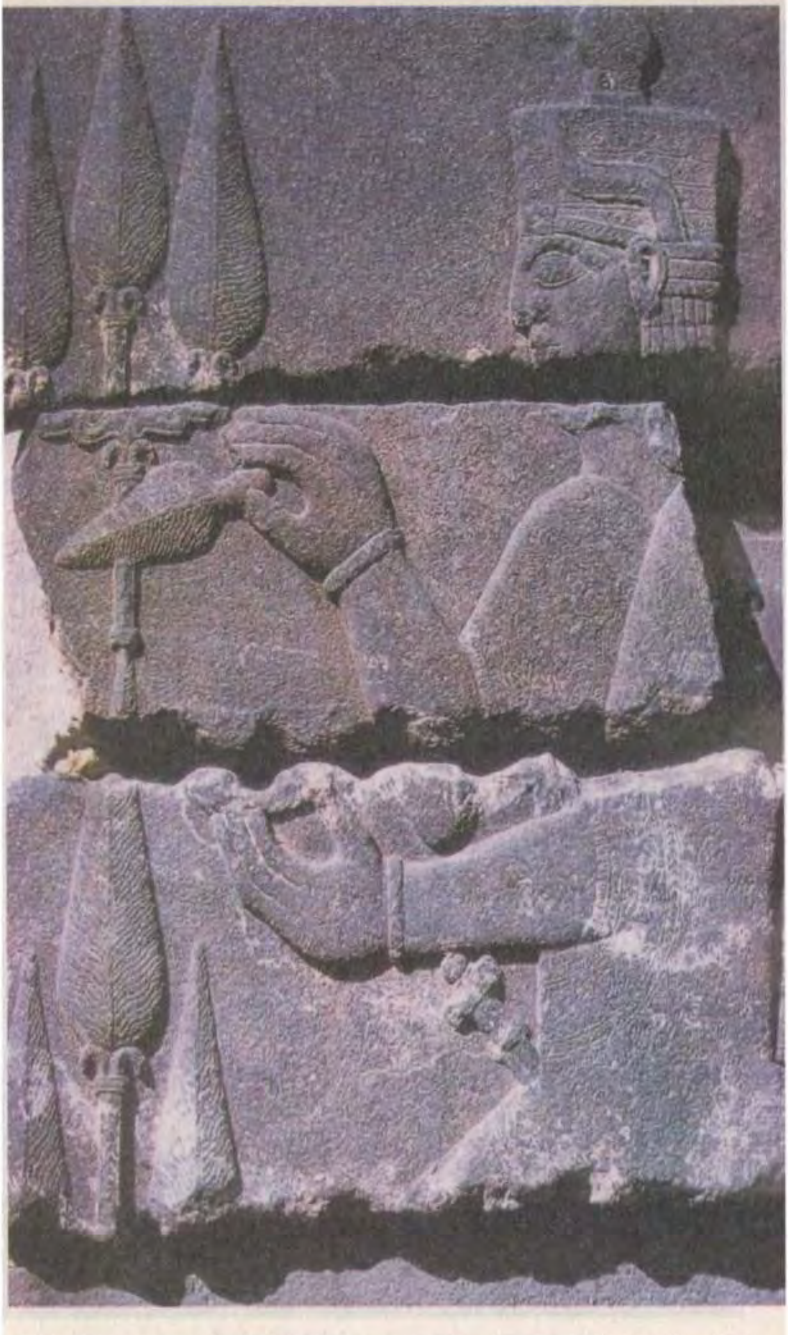
Figür-36. Adak Levhası, Tahta oturan Tanrı (Çilingiroğlu, 1997)



Figür-37. Adak Levhası (Belli, 2003d)



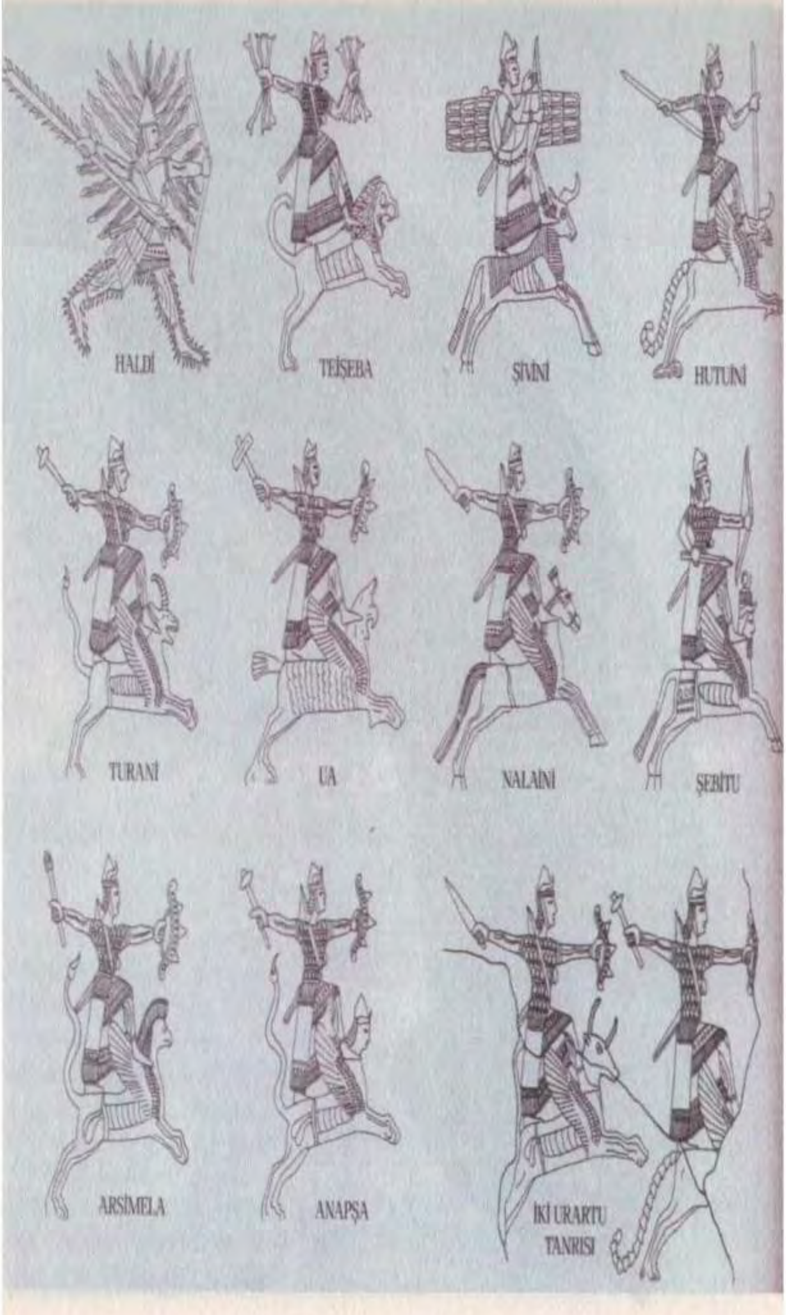
Figür-38. Adak Levhası (Çilingiroğlu, 1997)



Figür-39. Adilcevaz Kef Kalesi, boğa üzerinde duran tanrı (Çilingiroğlu, 1997)



Figür-40. Anzaf Kalkanı, Tanrılar Sahnesi (Belli, 2003d)



Figür-41. Urartu Tanrıları (Sevin, 2003b)



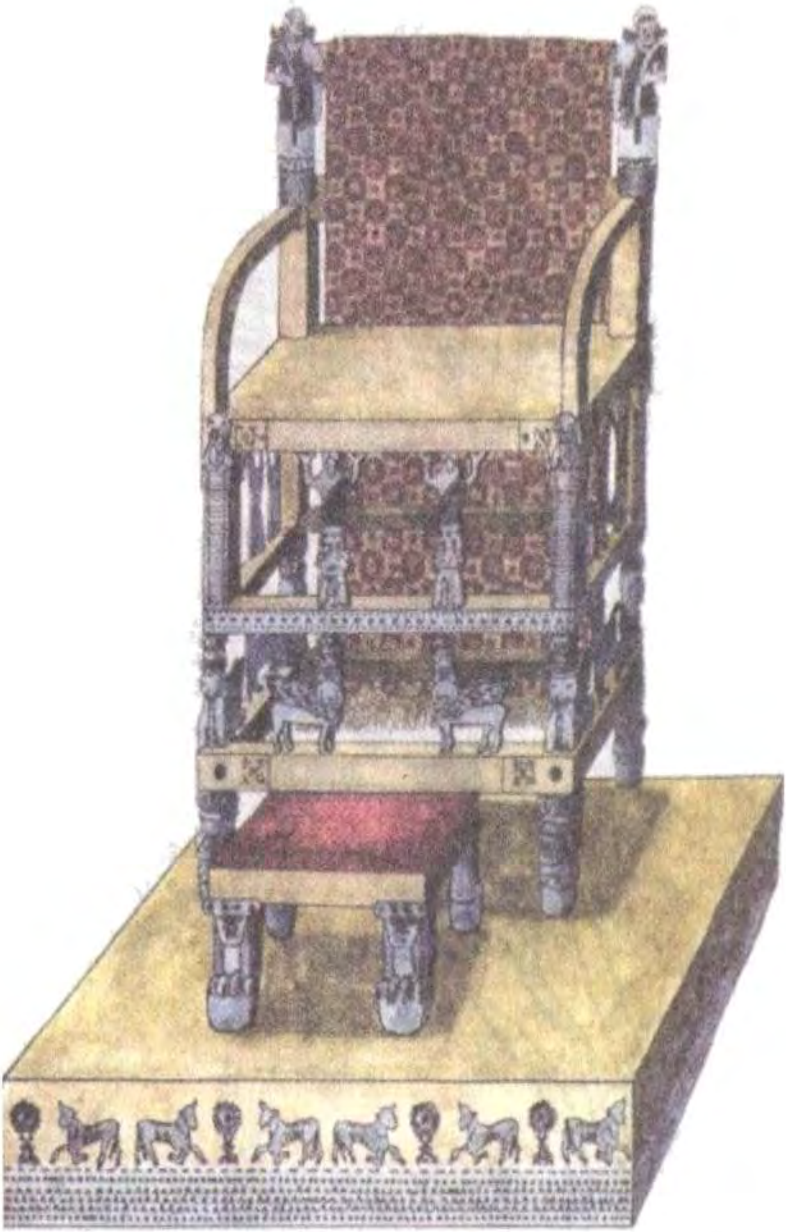
Figür-42. Urartu Baştanrısı Haldi (Belli, 1998a)



Figür-43. Teişeba (Belli, 1998a)



Figür-44. Şiuini (Belli, 1998a)



Figür-45 Haldi Tahtı (Sevin, 2003b)

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

I

İ

K

L

M

T

ESKİ ANADOLU'DA **TEOKRATİK** DEVLET DÜZENİ (HİTİT VE URARTU)

VELİ ÜNSAL

Teokrasi siyasi otoritenin, tanrının temsilcileri olduklarına inanılan yöneticilerin elinde bulunduğu siyasi düzen ve din erki olarak tanımlanır. Bu terim daha sade bir anlatımla, dine dayalı yönetim biçimi demektir. Eskiçağ devletlerinin çoğunda teokratik yönetimin izlerine rastlanır. Bu devletlerden biri Hititler diğeri ise Urartulardır.

Hitit ve Urartu Krallıkları'nın tarihi hakkında bilgi sahibi olduğumuz verilerin çok önemli bir kısmı dini kaynaklardan ibarettir. Hitit vesikalarının yarıdan fazlasını dini kaynaklar oluşturur. Urartu yazıtları ise tanrıların anıldığı ifadelerle başlar ve yine bu ifadelerle son bulur. Her iki uygarlığın kralları, gerek siyasal gerekse askeri faaliyetlerini tanrılarının hoşnutluğunu ve memnuniyetini kazanmak için gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Hitit ve Urartu Krallıkları'nın siyasal yapılarında dine ne kadar önem verdiklerini gösterir. Böylece her iki krallığın yönetim sistemlerinde din ön plana çıkmış ve yönetim şekillerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Eski Anadolu'daki ilk siyasi birliği oluşturan Hititler, teokratik monarşi adı verilen bir idare şekli ile yönetiliyorlardı. Güçlerini tanrılardan aldığına inanılan kralların, ölümden sonra tanrı olduklarına inanılıyordu. Hitit kralları kurbanların eksiksiz yerine getirilmesi, tapınaklarının bakımı ve dinî bayramların yapılması ile birinci derecede sorumluydular. Kutlanmayan bayramların tanrıların gazabına neden olacağına inanılıyordu.

Bir başka Anadolu uygarlığı olan Urartuların merkezi otoritesi ise başlangıçta olmasa bile, krallık güçlendikçe gücünü dinden almıştır. Urartu kralları da Hitit kralları gibi yaptıkları işleri tanrıları adına icra ediyorlar, onlara kurbanlar sunuyorlar ve tapınaklar inşa ediyorlardı. Hatta Urartu krallarının askeri seferleri zaferle sonuçlanmışsa, bunun tanrıların sayesinde elde edildiğine inanılıyordu.

BERİKAN YAYINEVİ

ISBN: 978-975-267-811-8

9 789752 678118